

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

І. З. Брацук

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРАВА
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
В НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО
ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ**

*За науковою редакцією
професора М.М. Микієвича*

Монографія

Львів
2016

УДК 341.171:061.1ЄС

ББК Х91

Б 87

Рецензенти:

д-р юрид. наук, проф. *Буроменський М.В.*
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого);

д-р юрид. наук, проф. *Шемякін О.М.*
(Одеська національна морська академія)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол №15/2 від 24 лютого 2016)*

The monograph provides a complex and exhaustive examination of the mechanisms of interaction of the European Union law and the national law of its member-countries; special attention is given to the analysis of functioning of the mechanisms of implementation of EU legal acts, specific aspects and characteristics of functioning of constitutional and legal mechanisms of interaction of the European Union law and the national law of its member-states; based on analysis of EU Court decisions and those of national courts of its member-countries, their role in ensuring the proper correspondence and development of these legal orders is established.

For scholars, professors, post-graduate and undergraduate students, as well as all readers interested in issues related to international law and EU law.

Брацук І.З.

Б 87 Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів : монографія / І.З. Брацук ; за наук. ред. проф. М.М. Микієвича. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 230 с.

ISBN 978-617-10-0281-4.

У монографії комплексно і максимально повно досліджено механізми взаємодії права Європейського Союзу та національного права держав-членів; ключову роль відводиться аналізу функціонування механізмів імплементації правових актів ЄС; увага присвячується дослідженню специфіки та особливостей функціонування конституційно-правових механізмів взаємодії права ЄС та національного права держав-членів; на основі аналізу рішень Суду ЄС та національних судів держав-членів встановлюється їх роль в забезпеченні належного співвідношення та розвитку двох даних правопорядків.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів а також широкого кола читачів котрі цікавляться проблемами теорії міжнародного права та права ЄС.

УДК 341.171:061.1ЄС

ББК Х91

© Брацук І. З., 2016

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2016

ISBN 978-617-10-0281-4

ЛНУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
БІБЛІОТЕКА КАФЕДРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА

***Світлій пам'яті
Швець (Копитко) Софії Миколаївни
присвячується***

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	7
ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРОВАВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВЗАЄМОДІЇ ПРАВА ЄС ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ	15
1.1. Співвідношення права Європейського Союзу з міжнародним та національним правом держав-членів	15
1.2. Механізм застосування принципу прямої дії у процесі імплементації права ЄС в національне право держав-членів.....	37
1.3. Механізм застосування принципу верховенства у процесі імплементації права ЄС в національне право держав-членів.....	57
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРАВОВИХ АКТИВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ.....	81
2.1. Поняття та сутність механізму імплементації права ЄС у національне право держав-членів	81
2.2. Особливості імплементації регламентів та рішень ЄС у національне право держав-членів ..	96
2.3. Особливості імплементації директив ЄС у національне право держав-членів	109
РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ	134
3.1. Загальна характеристика конституційно- правових механізмів взаємодії права ЄС та національного права держав-членів	134
3.2. Роль конституційних судів у імплементації права ЄС в національне право держав-членів	159
ВИСНОВКИ.....	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202
SUMMARY	225

CONTENTS

LIST OF ABBREVIATIONS.....	7
INTRODUCTION	8
CHAPER 1. THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF RELATIONSHIP BETWEEN EUROPEAN UNION LAW AND NATIONAL LAWS OF THE MEMBER STATES	15
1.1. Correlation of EU law with international law and national law of the member states	15
1.2. The mechanism of the principle of direct effect of law application in the process of implementation of EU law into national law of the member states	37
1.3. The mechanism of the principle of primacy of law application in the process of implementation of EU law into national law of the member states	57
CHAPER 2. THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF EU LEGISLATIVE ACT IN NATIONAL LAW OF THE MEMBER STATES.....	81
2.1. The concept and nature of the mechanism of implementation of EU law into the national law of the member states	81
2.2. Peculiarities of implementation of the European Union regulations and decisions into the national law of the member states.....	96
2.3 Peculiarities of implementation of EU directives into the national law of the member states.....	109
CHAPER 3. CONSTITUTIONAL AND LEGAL PECULIARITIES OF EU LAW IMPLEMENTATION INTO THE NATIONAL LAW OF THE MEMBER STATES	134
3.1. Overview of the constitutional and legal mechanisms of interaction between EU law and national law of the member states.....	134
3.2. Role of constitutional courts in implementation of EU law in the national law of the member states	159
CONCLUSIONS.....	196
REFERENCES.....	202
SUMMARY	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДЄЕС – Договір про створення Європейського економічного співтовариства

ДЄС – Договір про створення Європейського Союзу (Маастрихтський договір)

ДКЄ – Договір про запровадження Конституції для Європи

ДФЄС – Договір про функціонування Європейського Союзу

ЄС – Європейський Союз

ЄСп – Європейські Співтовариства

Лісабонський договір – Договір про внесення змін в Договір про Європейський Союз та Договір про створення Європейських Співтовариств

Суд ЄС – Суд Європейського Союзу (до набуття чинності Лісабонського договору – Суд Європейських Співтовариств)

ВСЕ – Верховний Суд Естонії

КСІ – Конституційний Суд Італії

КСЧ – Конституційний Суд Чехії

КТП – Конституційний Трибунал Польщі

ФКС – Федеральний Конституційний Суд Німеччини

ВСТУП

Активний розвиток інтеграційних процесів котрі відбуваються в рамках Європейського Союзу, призводить до подальшого зближення та тіснішої взаємодії національних правопорядків держав-членів, внаслідок чого розширюється коло правовідносин, правове регулювання яких здійснюється нормами права ЄС. Ключову роль у належному функціонуванні та реалізації даних норм (права ЄС) відіграє специфічна процедура їх імплементації в національне право держав-членів. Саме завдяки даній процедурі забезпечується своєчасна та ефективна дія норм права ЄС. При цьому необхідно відзначити, що правопорядок кожної держави-члена ЄС є по своєму унікальним та неповторним, що у свою чергу, зумовляє індивідуальний підхід в процесі імплементації норм права ЄС. Водночас механізм імплементації норм права ЄС, котрий сформувався внаслідок розвитку даної наднаціональної міжнародної організації, є специфічним та ефективнішим, ніж класичні міжнародні механізми імплементації норм міжнародного права в національне право держав. Таким чином, дослідження процесу імплементації права ЄС у національному праві держав-членів є особливо актуальною темою в теорії сучасного міжнародного права та права ЄС.

Оскільки інтеграція та членство в ЄС є пріоритетом зовнішньої політики України, важливу роль мають відігравати дослідження, котрі проводяться з метою визначення правових форм та механізмів інтеграції України у ЄС. Співробітництво між Україною та Європейським Союзом в рамках реалізації зовнішньополітичного курсу нашої держави визнано одним із пріоритетних. При цьому, увага акцентується на забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі. В умовах укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС постає гостра необхідність в дослідженнях, котрі проводяться з метою визначення механізмів співпраці між

Україною та ЄС. Це, у свою чергу, потребує вивчення та дослідження імплементації права ЄС в національному праві держав-членів з метою розроблення рекомендацій та пропозицій стосовно оптимального впровадження права ЄС у правопорядок України у випадку набуття нашою державою членства в ЄС. Видається, що для України котра проголосила намір в майбутньому стати членом Європейського Союзу, доцільним буде вивчення та запозичення досвіду держав котрі пройшли процес приєднання та входження до даної наднаціональної міжнародної організації в контексті імплементації права ЄС в їх національне право. Таким чином, дослідження даного питання набуває особливої актуальності в розрізі необхідності приведення українського законодавства у відповідність до права Європейського Союзу.

Стан вітчизняної науки права Європейського Союзу свідчить, що тривалий час дослідженню та вивченню питань пов'язаних із теоретико-правовими засадами імплементації права ЄС в національному праві держав-членів не було присвячено достатньої уваги. Проте, основоположником в дослідженні даного напрямку в нашій країні був вітчизняний науковець С. Гавердовський, котрий у своїх працях, по суті, вперше системно та всеохоплююче підійшов до вивчення та дослідження механізмів імплементації, правда у міжнародному праві.

У свою чергу в зарубіжній літературі дана тематика наукового дослідження знаходила своє відображення у більш повній мірі в працях таких дослідників, як Г. де Бурки, Д. Вейлера, Б. де Вігте, В. ван Гервена, М. Гердегена, Ф. Гофмейстера, П. Крейга, Т. Хартлі. Є також декілька фундаментальних робіт в яких дана тематика зачіпалась фрагментарно, зокрема в працях П. Кептейна, М. Клес, Я. Комарека, Д. Ласока, Н. **МакКорміка**, **Ж. Попової**, С. Пречала, Ж.Стейнер, П. Темпл-Моріса, П. Хаберле, Ж. Хенлона, Д. Шейнга.

У Східній Європі проблематика взаємодії права ЄС та національного права держав-членів крізь призму імпле-

ментаційних механізмів вивчалася та досліджувалася в дещо меншій мірі ніж у західній. Так вона знайшла своє вираження в працях таких дослідників, як М. Бірюкова, Л. Ентіна, Б. Зімненка, С. Кашкіна, М. Марченка, А. Мойсєєва, Б. Топорніна, М. Буроменського, В. Денисова, А. Дмитрієва, І. Кравчука, А. Луць, В. Муравйова, Р. Петрова, А. Фастовець, І. Яков'юка. Зазначене свідчить необхідність подальшого опрацювання та вивчення теоретичних та практичних засад імплементації права ЄС в національному праві держав-членів.

Виходячи з дослідження механізмів взаємодії права ЄС та національного права держав-членів, цілком очевидним є важливість наукового осмислення та дослідження проблем пов'язаних з формуванням цілісних уявлень стосовно специфіки та особливостей імплементації норм права ЄС в національному праві держав-членів.

У цьому методологічному контексті та беручи до уваги предмет монографічного дослідження виникає необхідність з'ясувати взаємодію права ЄС з міжнародним та національним правом держав-членів ЄС оскільки в даний час немає одностайного підходу, щодо концепцій взаємодії даних правових категорій та встановити основні принципи на основі яких здійснюється імплементація норм права ЄС в національному праві держав-членів. Принципове значення має розкриття такої правової категорії як "механізм імплементації права ЄС" та виявлення специфіки імплементації правових актів інститутів ЄС, насамперед регламентів, директив та рішень. А також виникає необхідність встановити та дослідити конституційно-правові механізми взаємодії права ЄС та національного права держав-членів та з'ясувати роль національних конституційних судів в забезпеченні процесу імплементації права ЄС в їх національне право.

В даному монографічному дослідженні встановлено, що правопорядок ЄС ще й досі перебуває у стані свого розвитку. При цьому вагому роль у визначенні напрямків його розвитку відіграв та відіграє Суд ЄС. Завдяки рішен-

ням якого сформувалися підвалини його функціонування та взаємодії з іншими правопорядками. Даний правопорядок (ЄС) в повній мірі не може бути незалежним та відокремленим від міжнародного, або національних правопорядків держав-членів ЄС, при цьому він перебуває у тісному взаємозв'язку із ними. У свою чергу громадяни держав-членів ЄС, використовуючи в національних судах ті чи інші норми права ЄС з метою захисту своїх прав, тим самим забезпечують його ефективну дію. Держави-члени, по суті, встановлюють підґрунтя не тільки для розвитку принципу прямої дії, а й правопорядку ЄС в цілому.

Обґрунтовано критерії, яким має відповідати норма права ЄС щоб безперешкодно діяти в національному праві держав-членів. Так норма права ЄС має бути чіткою та зрозумілою, безумовною та незалежною. Усі ці критерії тісно пов'язані та переплітаються один з одним і у випадку коли норми права ЄС їм відповідають, вони підлягають безпосередньому застосуванню (насамперед національними судами) в державах-членах ЄС. Встановлено, що принцип прямої дії, в частині його застосування національними судами держав-членів ЄС, по суті, зводиться до перевірки ними (судами) чи ця чи інша норма права ЄС є достатньо дієвою та відповідає усім критеріям прямої дії щоб бути використаною судами під час розгляду ними справ з метою ефективного захисту прав громадян та однакового застосування норм права.

Виявлено, що верховенство права ЄС тягне за собою обов'язки для різних національних органів щодо вчинення ними певних дій. Насамперед, унеможлиблюється прийняття органами законодавчої влади законів, які не узгоджуються з нормами права ЄС та не відповідають їм. У свою чергу, на національні судові органи, по суті, покладається обов'язок не застосування тих чи інших норм національного права держав-членів, що вступають у "конфлікт" з правом ЄС. Слід зазначити, що верховенство норм права ЄС ні в якому разі не означає автоматичної відміни національних норм держав-членів ЄС.

В даному випадку мова іде про їх незастосування, а не скасування.

Досліджено поняття “імплементатії права ЄС” під яким розуміємо процес транспонування норм права Європейського Союзу, включаючи створення порядку та процедур їх впровадження в національні правопорядки держав-членів. Даний процес також включає тлумачення, практику застосування, забезпечення дотримання та виконання норм права, які відповідають праву ЄС національними органами держав-членів. Встановлено зміст поняття “механізму імплементатії права ЄС” під яким розуміємо сукупність правових та інституційних засобів, котрі використовуються в рамках Європейського Союзу з метою реалізації норм права ЄС у національне право держав-членів. Виявлено, що саме завдяки цьому механізму забезпечується ефективна дія норм права ЄС у національне право держав-членів, що у свою чергу сприяє розвитку та більш тісній взаємодії двох даних правопорядків.

Доведено, що такі правові акти ЄС як регламенти за своєю юридичною природою відрізняються від норм міжнародного права тим, що вони мають однакову юридичну силу на усій території ЄС та застосовуються повністю. При цьому, вони не трансформуються в національні закони, а безпосередньо породжують права та обов'язки усім громадянам ЄС. Оскільки дані акти є актами “вторинного” права і адресуються вони, як фізичним і юридичним особам, так і державам-членам в цілому, то це, у свою чергу, унеможливає віднесення норм, що містяться у даних актах до норм міжнародного права. Регламент не потребує імплементатії державами-членами та будь-яких інших дій з метою вступу його в силу. Хоча встановлено, що не у всіх випадках національні імплементатійні заходи, які вживаються з метою надання чинності регламентам, є недійсними. Можуть мати місце і винятки коли регламент передбачає прямо або побічно, дозвіл для держав-членів ЄС вживати певних заходів щодо його імплементатії.

Уточнено, що імплементація директив ЄС у національне право держав-членів здійснюється шляхом зміни або відміни діючих законів та підзаконних актів. При цьому, директива буде діяти лише тоді, коли буде прийнятий відповідний нормативно-правовий акт національного законодавства певної країни, який в повній мірі або частково відтворить її положення. Прийняття саме закону, а не підзаконного нормативного акту видається більш доцільним з метою ефективної імплементації директив. При цьому, застосовуючи національне право, завданням національного суду є тлумачення та використання законодавства, прийнятого для виконання директиви у відповідності до вимог права ЄС, не виходячи за рамки свободи дій згідно національного права. Застосовуючи національне право, яке прийняте раніше або пізніше від директив, національний суд зобов'язаний тлумачити його у якомога більшій відповідності до даних директив.

Встановлено, що під конституційно-правовим механізмом взаємодії права ЄС та національного права держав-членів розуміємо сукупність правових засобів, за допомогою яких відбувається регулювання та узгодження конституційно-правових норм держав-членів з правом ЄС та здійснюється подолання юридичних колізій, що виникають внаслідок даної взаємодії. При цьому, конституційний лад ЄС після прийняття Лісабонського договору можна охарактеризувати як конституційний плюралізм, у якому правопорядки ЄС та держав-членів визначають як паралельні та дублюючі одна одну сфери.

Виявлено, що деякі конституційні суди держав-засновниць ЄС впродовж тривалого проміжку часу намагалися зберегти в повній мірі право на конституційний контроль правових актів ЄС щодо відповідності положень їх конституцій. Проте, необхідно відзначити, що жоден правовий акт ЄС не було визнано необов'язковим і таким, що не підлягає застосуванню під час розгляду справ даними судами. У свою чергу конституційні суди нових держав-членів ЄС не відмовляючись від своєї ролі як гаранта

їхньої Конституції, інтерпретували свої національні конституційні положення у відповідності до права ЄС, тим самим здійснюючи запобігання виникненню колізії, що могли б мати місце внаслідок процесу імплементації норм права ЄС у національне право даних країн.

Дана робота містить дослідження механізмів дії норм права ЄС в національному праві не лише з позиції теорії міжнародного права та права ЄС, а й ґрунтується на вивченні практики Суду ЄС, що зумовляє і практичні аспекти даної праці.

Монографія підготовлена на основі кандидатської дисертації автора “Імплементація права Європейського Союзу в національних правопорядках держав-членів”. Дане дослідження не охоплює абсолютно усі аспекти проблематики взаємодії права Європейського Союзу та національного права держав-членів. У роботі викладено результати концептуального аналізу, котрий здебільшого ґрунтується на підходах котрі вироблені як теорією держави і права так і теорією міжнародного права та права ЄС. Окрім цього, в монографії враховані видозміни котрі відбулися в правовій системі ЄС внаслідок прийняття Лісабонського договору 1 грудня 2009 року.

Автор висловлює щире подяку своєму науковому редактору – доктору юридичних наук, професору, завідувачу кафедри європейського права Львівського національного університету імені Івана Франка М.М. Микієвичу за цінні поради та підтримку; окремі слова вдячності за конструктивні зауваження та побажання рецензентам проф. М.В. Буроменському та проф. О.М. Шемякіну.

Глибоко вдячний за конструктивні зауваження та побажання провідним фахівцям кафедр європейського права Львівського національного університету імені Івана Франка а також міжнародного права і державного права зарубіжних країн Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого” за цінні поради, доброзичливе ставлення та обговорення окремих питань даного дослідження.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВЗАЄМОДІЇ ПРАВА ЄС ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ

1.1. Співвідношення права Європейського Союзу з міжнародним та національним правом держав-членів

Активний розвиток інтеграційних процесів, що відбуваються в тих чи інших регіонах світу характеризується виникненням та становленням нових форм та видів інтеграції, дослідженню яких не приділялося належної уваги. Під впливом процесів глобалізації все більшого розвитку набуває регіональна інтеграція правових систем країн, розташованих у тих чи інших частинах світу. Під терміном “інтеграція” розуміємо “об’єднання в ціле будь-яких окремих частин // об’єднання та координацію дій різних частин цілісної системи // процес упорядкування, узгодження та об’єднання структур і функцій у цілому організмі”¹. Таким чином, інтеграція охоплює не лише зовнішній, але й внутрішній аспект зближення тих чи інших явищ. Якщо мова йде про інтеграцію правових систем, то не лише маємо на увазі дослідження зовнішніх механізмів та процесів, які зумовлювали дану інтеграцію,

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад., гол. ред. В.Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – С. 100

а й приділяємо увагу внутрішній стороні даного питання, а саме – аналізу та виявленню особливостей функціонування та взаємодії внутрішніх компонентів (структури) правової системи – інституційної, функційної та нормативної частини¹.

Яскравим прикладом такого найбільш розвинутого регіонального інтеграційного об'єднання в наш час є Європейський Союз. Унікальність цієї наднаціональної міжнародної організації полягає в тому, що в ній об'єдналися країни, які належать до різних правових систем, а саме до англосаксонської та континентальної. Це зумовило особливості у побудові та структуризації системи джерел права Європейського Союзу, його інституційного механізму, створення та функціонування судових органів Європейського Союзу, тощо. Необхідно погодитися з позицією професора Ю. Юмашева, який зазначає, що “Співтовариство – приклад того, як в нових умовах держави-члени вкладають все більший зміст в поняття міждержавного співробітництва, що диктує модель їхньої поведінки та визначає характер їхніх взаємовідносин із створеною ними організацією”². Досить цікавою та неординарною є позиція А. Моравчіка, котрий аналізуючи інтеграцію, яка відбувається в рамках ЄС, приходиться до думки, що її необхідно сприймати як наслідок міжнародних переговорів, в яких основними суб'єктами є уряди, що мають доступ до інформації та ідей. Ці уряди виступають посередниками, ініціюють та провадять переговори, які природним чином є ефективними та не потребують великих витрат³.

¹ Луць Л.А. Сучасні правові системи світу : навч. пос. / Л.А. Луць. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2003. – С. 233

² Юмашев Ю.М. Правовая эволюция Европейских Сообществ : до и после Маастрихта / Ю.М. Юмашев // Московский журнал международного права. – М., 1992. – №3. – С. 83

³ Moravcsik A. A New Statecraft? / A. Moravcsik // *Supranational Entrepreneurs and International Cooperation*, “International Organization”. – Vol. 53, No. 2, 1999. – P. 273

У даному контексті дещо втратила актуальність в наш час позиція А. Гавердовського, котрий зазначав, що “в міжнародно-правових відносинах не може існувати будь-яка наддержавна воля, оскільки в силу державного суверенітету учасники міжнародно-правових відносин займають незалежне один від одного положення”¹. Тим самим абсолютно виключалась ним можливість існування наддержавних організацій та наддержавних органів, рішення яких є обов’язковими для країн, котрі входять у цю організацію. При цьому необхідно відзначити, що цю думку відстоювали й інші (насамперед радянські) вчені, які досліджуючи специфіку дії та функціонування норм міжнародного права, підкреслювали, що “в міжнародному праві відсутні будь-які ознаки наднаціональної влади”². Дану точку зору поділяли й деякі західні дослідники, які вважали, що в тодішніх умовах виникнення та поява будь-якої наднаціональної влади було неможливим³.

Більш поміркованою є протилежна точка зору ряду дослідників, відповідно до якої на певному етапі необхідно зробити великий крок до наднаціоналізму, до передачі національного суверенітету наднаціональним органам з діючою владою та засобами примусу. У даному контексті цікавою є думка про те, що в середині минулого століття на європейському континенті “відбулося пом’якшення міжнародної напруженості, що, у свою чергу, стимулювало виникнення та розвиток проектів об’єднаної Європи в тому числі і серед державних діячів... При цьому конкретним вираженням об’єднаної Європи має бути створення єдиного європейського ринку на основі мит-

¹ Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права / А.С. Гавердовский. – К. : Вища школа, 1980. – С. 11

² Миронов М.А. Международное право: нормы и их юридическая сила / М.А. Миронов. – М., «Юридическая литература», 1980. – С. 31

³ Блищенко И.П. К вопросу об определении современного международного права / И.П. Блищенко // Вопросы теории и практики международного права Институт международных отношений, ИМО. М., 1959. – С. 154

ного союзу”¹. В наш час яскравим виразником даних ідей є Європейський Союз. Адже його держави-члени добровільно обмежили певну частину власного суверенітету і передали його наддержавним органам даної організації, через які він й реалізує свої повноваження, це отримало своє підтвердження в одній із перших судових справ *Van Gend en Loos*², в якій Суд ЄС по суті, обґрунтував існування нового правопорядку, на користь якого держави повинні були обмежити свої суверенні права у певних визначених сферах.

Таким чином, сьогодні правопорядок держав-членів Європейського Союзу нереально розглядати лише з точки зору їх національного суверенітету, оскільки здійснення влади в державах-членах ЄС на даний час зосереджується не лише на національному рівні³. Незважаючи на те, що деякі науковці взагалі не визнають існування міжнародних наднаціональних організацій та називають ЄС міжнародною організацією з певними специфічними рисами⁴, абсолютна більшість вчених вважає Європейський Союз міждержавною організацією нового покоління, якій притаманні ознаки наднаціональності⁵. При цьому обидві

¹ Смирнова Н.Д. Стратегия и практика буржуазии после первой мировой войны / Н.Д. Смирнова // Европа в системе международных отношений : сб. науч. тр. – Свердловск : УрГУ, 1990. – С. 19

² Case 26/62 “Algemene Transporten Expeditie Onderneming van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastingen” // European Courts Reports. – 1962. – P. 1

³ Venizelos Ev. European Constitution: A Challenge for Constitutional Theory / Venizelos Ev. // Revue européenne de droit public. – 2001. – Vol.16 – № 1. – P. 20

⁴ Толстоухин А.Э. О наднациональном характере Европейского Союза / А.Э. Толстоухин // Московский журнал международного права. – М., 1997. – №4. – С. 3–18

⁵ Луць Л.А. Сучасні правові системи світу : навч. пос. / Л.А. Луць. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2003. – С. 233; Hey P. Federalism and Supranational Organizations. Patterns for New Legal Structures / P. Hey // University of Illinois Press. – Urbana ; London, 1966. – P. 124; Conant L. Justice Contained: Law and Politics in the European Union / Lisa Conant. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002. – P. 15

групи авторів сходяться в тому, що ЄС не є державою, оскільки відсутні окремі елементи, такі як: можливість загального управління політичними процесами, власною армією, чи виключне право на застосування сили¹. Проте існує думка, що оскільки усі міжнародні договори, котрі складають систему права ЄС, діють в силу їх ратифікації національними парламентами, то, таким чином, Європейський Союз стає об'єднанням держав².

В цілому, аналізуючи сучасні інтеграційні процеси в рамках ЄС, не можна ігнорувати припущення деяких дослідників про те, що держави-члени ЄС, як і раніше, є найважливішими учасниками цих процесів, а Союз і надалі залишається одним з інструментів досягнення індивідуальних цілей кожної держави. При цьому формальна структура та неформальна поведінка створюють нестандартну гібридну систему. Європейський Союз є міжнародною організацією нового типу, що зароджується та проходить період становлення до потенційної майбутньої держави³.

Що ж до формування та розвитку правопорядку ЄС, то необхідно зазначити, що він був створений на основі міжнародних договорів і в процесі свого розвитку набув певних рис, які деякою мірою характерні для національних правопорядків. Отже, в даній наднаціональній міжнародній організації поєдналися елементи як міжнародного, так і національного правопорядків, що і зумовило появу сукупності норм (яку інколи називають "парадоксом Співтовариств"⁴) права ЄС, за допомогою

¹ Schmidt M. G. *Demokratietheorien* / M. G. Schmidt. – Opladen : Leske + Budrich, UTB, Stuttgart 2000. – S. 430–434

² Kirchhof P. *The Balance of Powers between National and European Institutions* / P. Kirchhof // *European Law Journal*. 1999. – Vol. 5, No. 3. – P. 226–227

³ Puchala D. J. *Institutionalism, Intergovernmentalism, and European Integration: a Review Article* / D. J. Puchala // *Journal of Common Market Studies*. – 1999. – Vol. 37. – No. 2. – P. 319–320

⁴ Cartou L. *Le droit des Communautés europeennes* / L. Cartou // *l'Union européenne*. – Paris, 1994. – P. 32

яких регулюються правовідносини всередині даної організації.

Необхідно відзначити, що правопорядок ЄС – це досить складне правове явище, що постійно перебуває в процесі свого розвитку. Він базується на таких основних правових засадах як пряма дія та верховенство норм права ЄС, визнання юрисдикції Суду ЄС та обов'язкове виконання його рішень усіма суб'єктами права ЄС насамперед, національними судами держав-членів. З огляду на ці засади правопорядок ЄС відзначається специфічністю та ефективністю, на відміну від класичних міжнародних організацій¹. Загалом, під правопорядком ЄС розуміємо систему правовідносин, заснованих та встановлених в результаті дії норм права ЄС. По суті, даний правопорядок є зовнішньою формою реалізації права ЄС.

Внаслідок формування та розвитку правопорядку ЄС, почало виникати все більше дискусій та думок стосовно його місця насамперед у міжнародному правопорядку та взаємодії з ним. Необхідно відзначити, що навіть науковці, які вважають що право ЄС тісно пов'язане з міжнародним правом та походить від нього, мають різні позиції щодо визначення його місця та ролі в міжнародному праві. Так деякі дослідники дотримуються думки, що міжнародне право є фундаментом функціонування права ЄС, а тому первинна компетенція завжди повинна належати державам-членам. Відповідно до цієї точки зору держави повинні забезпечити собі право самотлумачити установчі договори ЄС, при цьому право ЄС не слід розглядати як таке, що надає Суду ЄС певну юридичну компетенцію. Основоположною ідеєю концепції є те, що ЄС без законодавчої компетенції не може мати суд з юридичною компетенцією. Таким чином, Суд

¹ Клемин А.В. Формирование единого европейского правопорядка : некоторые итоги [Електронний ресурс] / А.В. Клемин. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.edc.spb.ru/activities/conferences/40years/klemin.html>

ЄС помиляється вважаючи себе первинною владою в межах компетенції ЄС¹. В цьому випадку прихильники зазначеної точки зору ставлять під сумнів не тільки дотримання прецедентної практики Суду ЄС, а й, по суті, під сумнів ставляться правові основи функціонування даної міжнародної організації в такому вигляді, в якому ми маємо на сьогодні.

Противники такої позиції в цілому, визнаючи, що ЄС є міжнародною організацією, заснованою на міжнародному праві, зазначають, що на підставі аналізу установчих договорів ЄС можна з певністю зробити висновок про те, що саме “первинне право” ЄС відносить вирішення питання компетенції до повноважень Суду ЄС. Тому немає жодної причини, чому б міжнародна організація, без яскраво вираженої законодавчої компетенції, не мала б мати суд з юридичною компетенцією, який був би первинним арбітром у спорах стосовно розширення цієї обмеженої компетенції². Видається, що дана точка зору більш влучно відображає місце права ЄС в міжнародному правопорядку.

По суті, думки про те, що внаслідок поглиблення інтеграції в рамках ЄС взаємодія між нормами міжнародного права та права ЄС стає більш динамічною та всеохоплюючою, в цілому дотримується переважна більшість і вітчизняних науковців. Так В. Муравйов зазначає, що “основними формами імплементації норм міжнародного права у правопорядок Євросоюзу є інкорпорація та відсилка. Інкорпорація передбачає включення положень міжнародного права у право Євросоюзу. Таким способом інкорпорації у право Євросоюзу було включено основні принципи міжнародного права...А шляхом відсилання до

¹ Schilling T. The Autonomy of the Community Legal Order: An Analysis of Possible Foundations / T. Schilling // Harvard International Law Journal. – 1996. – Vol. 37. – No. 2. – P. 225–242.

² Weiler J. The Autonomy of the Community Legal Order – Through the Looking Glass / J. Weiler, and U. Haltern // Harvard International Law Journal. – 1996. – N 37. – P. 411–448.

правопорядку Євросоюзу включені важливі положення міжнародно-правових актів. Зокрема імплементація міжнародно-правових норм у галузі захисту прав людини”¹. Так міжнародне право суттєво впливає на функціонування та розвиток права ЄС та, по суті, визначає подальші напрямки його розвитку. Міжнародне право трансформувалося в право ЄС та стало його невід’ємною частиною². При чому з поглибленням європейської інтеграції рівень взаємодії між нормами права Європейського Союзу та міжнародного права стає все більш складним та динамічним. Це пояснюється подальшим розширенням співпраці між ЄС та іншими суб’єктами міжнародного права, при чому ЄС повинен забезпечити належне виконання своїх міжнародних зобов’язань шляхом імплементації міжнародно-правових актів як на міжнародному рівні, так і на рівні ЄС. Що є виразником все більшого впливу міжнародного права на право ЄС³.

Досліджуючи взаємозв’язок міжнародного права та права ЄС, ще одна група науковців, у свою чергу, приходить до висновку, що “право ЄС за своєю природою є особливою, третьою системою права, яка займає власну нішу та функціонує поряд як з міжнародним правом так і національним правом держав-членів. Насамперед, це пов’язано з тим, що право (ЄС – *авт.*) є своєрідним поєднанням елементів правової системи, характерної з одного боку для міжнародної організації, а з іншої для держави”⁴. В даному випадку йдеться про те, що право ЄС створи-

¹ Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) / / В.І. Муравйов. – К. : Академ-Прес, 2002. – С. 143–144

² Hobe S. Rechtsfragen der Einbindung der EG/EU in das Völkerrecht / Stephan Hobe, Patrick Müller-Sarori, // Juristische Studien. – 2002. – № 1. – S. 12

³ Право Європейського Союзу: підручник / за ред. В.І. Муравйова. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – С. 69

⁴ Опришко В.Ф. Право Європейського Союзу. Загальна частина : підруч. для студ. вузів / Опришко В.Ф., Омельченко А.В., Фастовець А.С. – К. : КНЕУ, 2002. – С. 23

ло окремий правопорядок, котрий повинен співіснувати поряд з міжнародним та національним. Цю позицію підтримує і ряд західних дослідників, що розглядають право ЄС як автономний правопорядок, наділений особливими, специфічними рисами, завдяки яким воно і відрізняється від міжнародного права¹. Проте необхідно зазначити, що така точка зору піддається критиці з боку науковців, що не визнають існування будь-якого правопорядку, окрім міжнародного та національного, та стоять на позиції, що праву ЄС необхідно чітко окреслити місце або в одному, або в іншому правопорядку.

В даному контексті відзначимо, що деякі вчені, досліджуючи співвідношення права ЄС та міжнародного права, дотримуються позиції, що міжнародне право та право ЄС функціонують та розвиваються в різних площинах. Однак на відміну від міжнародного права суб'єктами права ЄС можуть бути не лише держави, а й юридичні та фізичні особи², оскільки останнє регулює правовідносини не тільки між державами-членами, а й громадянами. Така позиція безумовно має право на існування оскільки фізичні та юридичні особи, як правило, є адресатами "вторинного права" ЄС.

Необхідно відзначити, що внаслідок взаємодії міжнародного права та права ЄС можуть виникати певні колізії, внаслідок чого держави-члени ЄС потраплятимуть у незручне становище. Якщо вони дотримуватимуться права ЄС, то порушуватимуть міжнародний договір, а тоді існує можливість застосування правових дій із сторони судових органів. Якщо ж держава дотримуватиметься міжнародного договору, то може виникнути ситуація, коли вона порушуватиме право Європейського Союзу, відповідно Комісія ЄС може розпочати процедуру щодо цього. Розв'язання

¹ Papaconstantinos H. Free Trade and Competition in the EEC. Law, Policy and Practice / H.Papaconstantinos // L.N.J. – 1988. – P. 11–15

² Oppermann T. Europarecht / T. Oppermann. – Munchen, 1991. – P. 152

такого роду конфліктів часто відбувається шляхом уникнення колізії між цими правопорядками. Колізії, що виникають внаслідок взаємодії згаданих правопорядків, як правило, завжди вирішуються державами-членами ЄС. Заслужує на увагу точка зору, що “конфлікти є природнім та нормальним явищем і вони вирішуються державами шляхом звернення до відповідної юридичної техніки, виробленої теорією та практикою застосування міжнародного права протягом тривалого часу”¹. Вирішення даних конфліктів сприяє розвитку двох даних правопорядків та підтримання як міжнародним правом так і правом ЄС функціонування демократичних урядів².

Якщо ж говорити про співвідношення міжнародних та національних норм, необхідно відзначити, що дана взаємодія відіграє ключову роль в процесах інтеграції, котрі відбуваються в ЄС. Цілком влучно зауважує Ю. Тихоміров, що “функція міжнародно-правових принципів та норм як інтегратора відіграє важливу роль в розвитку національних норм. Оскільки з одного боку вони створюють умови для більш активного використання т.з. “правових зразків” інших країн, а, з іншого боку, сприяють гармонізації національного законодавства та тісному переплетенню національних та зовнішніх норм... Таким чином, в процесі правотворчості та правозастосування необхідно повністю та коректно враховувати відповідні принципи та норми міжнародного права”³.

Видається, що вищенаведена позиція є актуальною в контексті взаємодії правопорядку ЄС та національних

¹ Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Денисов В.Н., Евентов В.И. и др. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 9

² Wheatley S. Democracy in International Law: A European Perspective / Steven Wheatley // International and Comparative Law Quarterly. – 2002. – Vol. 51. – P. 225

³ Тихомиров Ю.А. Международно-правовые акты: природа и способы влияния [Електронний ресурс] / Ю.А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2002. – № 1. – С. 101–110. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.lawmix.ru/comm/5491/>

правопорядків держав-членів. У цьому контексті насамперед слід приділити увагу новим підходам та ідеям, що врахували б специфіку цієї взаємодії. Заслуговує на увагу точка зору Мак Корміка, який, вивчаючи співвідношення національного права держав-членів та права ЄС, зазначає, що відправною точкою в цьому співвідношенні є правовий плюралізм, ідея, відповідно до якої в рамках ЄС можуть співіснувати різні, проте нормативні, правопорядки. Досліджуючи дане питання, вчений наголошує, що право як нормативний порядок є присутнє як у ЄС, так і в державах-членах. Обидва правопорядки містять норми, які встановлюють та уповноважують їх системні інституції. За умови існування плюралізму нормативних правопорядків, кожен з них разом з діючою конституцією визнає легітимність іншого у межах його власної сфери, поки жоден з них не нав'яже конституційне старшинство над іншим¹. Загалом же можна стверджувати, що запорукою ефективного функціонування права ЄС є його однакове застосування в усіх державах-членах ЄС та наділення його верховенством у разі виникнення колізії з національним правом. З іншого боку, право ЄС обмежене національним правом у виконанні певних цілей та здійсненні деякої політики, що відповідно не ставить під загрозу чинність національного законодавства та основних принципів національних конституцій.

Аналізуючи дану концепцію, можна прийти до висновку, що не кожна проблема піддається вирішенню звичайним судовим рішенням. Суд ЄС, відповідно до позиції вченого, мав би проводити правотлумачну діяльність, але в жодному випадку не мав би надіятися нормотворчою компетенцією. У свою чергу, національні суди мали б зберігати за собою право звіряти норми права ЄС з їхніми

¹ MacCormick N. Questioning Sovereignty : Law, State, and Nation in the European Commonwealth / Neil MacCormick. – Oxford : Oxford University Press. – 1999. – P. 97–123

національними нормами. При цьому національне регулювання сумісності права ЄС з основами національного правопорядку мало б здійснюватись відповідно до міжнародних зобов'язань відносно інших держав та відповідно до основних зобов'язань національного права.

Досить цікавою та неординарною є і позиція ряду західних дослідників, які вивчаючи співвідношення між правопорядком ЄС та національними правопорядками держав-членів, зазначають, що вони функціонують як паралельні. При цьому вчені виділяють окремі сегменти, в яких чітко намагаються розмежувати компетенцію та юрисдикцію ЄС та держав-членів¹. Чільним представником такої позиції є Я. Купер, так, насамперед він виділяє наднаціональну зону, що перебуває поза межами національної юрисдикції держав-членів, і в якій компетенція права ЄС є прямою. У цій зоні суб'єкти міжнародного права є суверенними державами, а право ЄС є окремим зводом правових норм, зі своїми особливими властивостями, в рамках більш широкої сфери міжнародного права. Основними суб'єктами права ЄС в рамках наднаціональної зони є держави-члени ЄС. Судові справи, які відбуваються в межах цієї зони, підлягають прямій юрисдикції Суду ЄС. Коли б право ЄС було обмежено лише наднаціональною зоною, воно було б подібним до традиційного міжнародного права, але з дуже надійним дотриманням повноважень.

У другій, частково суміжній, зоні внутрішня юрисдикція держав-членів перетинається зі сферою компетенції ЄС. Оскільки ця зона є одночасно у підпорядкуванні двох

¹ Búrca De G. 1999. Reappraising Subsidiarity's Significance after Amsterdam, mimeo [Електронний ресурс] / Búrca De, Gráinne. – Режим доступу до ресурсу: <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/99/990701.html>; Eriksen E.O. Fossom Democracy through Strong Publics in the European Union? / Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum // JCMS : Journal of Common Market Studies. – 2002. – Vol.40. – No 3. – P. 401–424

правопорядків, саме в ній точаться суперечки між Судом ЄС та національними судами щодо кінцевого джерела влади права ЄС в рамках юрисдикції держав-членів. У той час, коли Суд ЄС виходить з того, що воно (джерело) впливає безпосередньо з компетенції Договору (насамперед “первинного” права ЄС), деякі національні конституційні суди дотримуються позиції, що в цій зоні дія права ЄС обмежена конституціями держав-членів. Іншими словами, національні конституційні суди стверджують, що сила права ЄС в рамках внутрішньої юрисдикції впливає не з самого договору, а зі статті національної конституції або Договору про приєднання, який дозволяє передачу повноважень міжнародним організаціям¹.

У даній зоні право ЄС має пріоритет, однак Суд ЄС тут відіграє лише непрямую роль у забезпеченні його застосування. Основний механізм, за допомогою якого Суд ЄС може втручатися, – це посилення на попередні процедурні рішення. Отже, коли національні суди стикаються з неврегульованими нормами права ЄС, вони передають це питання до Суду ЄС; в цьому вони опосередковано визнають рішення Суду ЄС та верховенства права ЄС у разі колізії з національним законодавством. Таким чином, обидві сторони беруть участь в поточній юридичній практиці, ефективно співпрацюючи з метою збереження меж між наднаціональною зоною, де компетенція права ЄС є прямою, і частково суміжною зоною, де вона є непрямую. Це розподілення завдань, в свою чергу, зайвий раз підкреслює, що право ЄС зберігає свій статус окремого “зводу законів”: незважаючи на доктрину прямої дії, право ЄС не стало “інтегральною частиною” національного законодавства. Отже Суд ЄС не скасовує норму національного законодавства, а доручає національному

¹ Cooper I. Mapping the Overlapping Spheres: European Constitutionalism after the Treaty of Lisbon [Електронний ресурс] / Ian Cooper // University of Oslo (ARENA) : manuscript. – 2010. – P. 1–30. – Режим доступу до ресурсу : http://euce.org/eusa2009/papers/cooper_01D.pdf

суду (або сам інтерпретує закон), не застосовувати тих національних норм, котрі перешкоджають повній реалізації норм прав ЄС.

І нарешті, третя – внутрішня зона є сферою юрисдикції держав-членів ЄС, що лежить за межами досяжності права ЄС: це зона “чистого” національного законодавства і “ядро” національних конституційних повноважень. Внутрішня зона – це сфера компетенції держав-членів в рамках національної юрисдикції. Історична тенденція розвитку сфери права ЄС змушує декого турбуватися, що ця зона звужується, і може навіть зникнути взагалі або обмежитися колом питань місцевого значення¹. Отже, як ми бачимо, дані правопорядки є дійсно дотичними, а подекуди і переплітаються, що в свою чергу створює перешкоди у проведенні чіткого розмежування між юрисдикцією ЄС та держав-членів. Загалом же можна стверджувати, що в рамках ЄС тісно взаємодіють норми і міжнародного і національного права.

Проте в даному контексті можуть мати місце проблемні ситуації, коли внаслідок взаємодії права ЄС та національного права держав-членів будуть виникати колізії щодо правового регулювання певної сфери правовідносин. А оскільки Суд ЄС не має прямої компетенції для регулювання таких колізій, він не може здійснювати нагляд за національним законодавством (він лише може приймати рішення щодо сумісності певної частини національного законодавства держав-членів з правом ЄС). При цьому Конституційні Суди держав-членів, як правило, також не мають такої компетенції, оскільки питання пов'язані з правом ЄС не повинні входити до їхніх повноважень. Таким чином, виникає правовий вакуум, котрий деякі

¹ Cooper I. Mapping the Overlapping Spheres: European Constitutionalism after the Treaty of Lisbon [Електронний ресурс] / Ian Cooper // University of Oslo (ARENA) : manuscript. – 2010. – P. 1–30. – Режим доступу до ресурсу : http://euce.org/eusa2009/papers/cooper_01D.pdf

вчені намагаються заповнити, дотримуючись позиції, що право ЄС у всіх випадках має переважати над національним правом держав-членів, і у свою чергу, підкреслюючи, що “правило дієвості (the rule of effectiveness) та визнання верховенства права Співтовариства у Конституції не одне і те ж”¹.

Ми ж повною мірою поділяємо точку зору В. Маргієва, котрий, досліджуючи взаємодію права ЄС та національного права держав-членів цілком влучно зазначає, що “теорія міжнародного права визнає наявність двох правопорядків: міжнародного та національного. А це свідчить про те, що будь-який новий правовий феномен має знайти своє місце в рамках даних правопорядків в якості норми, інституту підгалузі, підсистеми, тощо. Виникнення будь-якої іншої системи права, котра відрізнялася від вищезгаданих в історії права, було приречене на невдачу... Аналогічна ситуація може спіткати право ЄС, оскільки воно повною мірою не може бути незалежним від міжнародного та національного права. Даний правовий феномен (право ЄС) має зайняти своє місце в одному з двох правопорядків до остаточного визначення його юридичної природи”². У свою чергу, ефективний процес імплементації права ЄС в національне право держав-членів залежатиме від того, яке місце займає право ЄС в “пірамідах” національних норм. При чому дане місце в кожній країні є різним передусім відповідно до їх розуміння та позиції щодо концепцій співвідношення між міжнародним та національним правом (питання монізму та дуалізму).

¹ Chronowski N. Constitutional Consequences of Hungarian EU Membership / Nóra Chronowski // Illéssy, István (ed.). Constitutional Consequences of the EU Membership. – Pécs, University of Pécs, Faculty of Law, 2005. – P. 65

² Маргієв В.І. О некоторых особенностях внутреннего права Европейского Сообщества [Електронний ресурс] / В.І. Маргієв // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 208–214. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=148696>

Як зазначалося унікальністю Європейського Союзу є те, що до його складу входять держави, правові системи яких є специфічними та відрізняються одна від одної, що у свою чергу зумовлює різноманітні підходи щодо визначення співвідношення права ЄС та національного права держав-членів, відмінності механізмів його (права ЄС) імплементації у національні правопорядки, а також регулювання широкого кола колізій. У цьому випадку немало роль відіграє питання, якої концепції дотримується держава-член ЄС щодо взаємодії національного та міжнародного права. Саме від цього буде залежати загальне розуміння ролі та дії міжнародних угод у їх національному правопорядку. Не вдаючись в детальний аналіз даних концепцій, зосередимо в загальному свою увагу на їхніх ключових аспектах та спробуємо дослідити, яка концепція (монізму чи дуалізму) була б більш вдалою для ефективної реалізації норм права ЄС в національному праві держав-членів.

Насамперед необхідно зазначити, що значна кількість держав-членів ЄС дотримується моністичної теорії співвідношення міжнародного та національного права, сутність якої полягає в тому, що міжнародне та національне право є окремими системами, що складають єдиний правопорядок.

Зосередимо свою увагу передусім на основних положеннях такої течії моністичної концепції, як примат національного права над міжнародним. Необхідно зазначити, що ця теорія розглядає міжнародне право як абсолютно відмінне, а в деяких відношеннях “невідоме” національному праву. В даному випадку можна стверджувати, що прихильники даної теорії розглядають національне право, як систему норм, котра наділена приматом стосовно норм та принципів міжнародного права та виражає інтереси певного суспільства та держави¹. Необхідно відзначити,

¹ Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М. : ООО “Городец-издат”, 2002. – С. 384

що представники цієї концепції розглядають міжнародне право як суму зовнішньодержавних прав різних держав. Зокрема, А. Цорн зазначає, що “міжнародне право в юридичному значенні є правом лише в тому випадку коли коли воно є державним правом”¹. Ще один представник даної теорії, Мальберг (цит. за І. Бліщенко) дотримується аналогічної позиції, зазначаючи, що держава дотримується норм, виконуючи власну волю, а міжнародне право – це анархія, порядок в яку вносить саме держава, деякою мірою обмежуючи себе². З даного твердження можна зробити висновок, що національні норми в жодному випадку не можуть бути підконтрольними чи залежними від норм міжнародного права. Необхідно зазначити, що дана концепція була піддана жорсткій критиці та не набула свого розвитку насамперед тому, що заперечувала юридичне існування міжнародного права, як окремої правової системи. Однак при цьому позитивні моменти цієї теорії полягали в тому, що вона привертала увагу до аналізу ролі внутрішньодержавного права у виникненні та розвитку міжнародного права, хоча при цьому завищувала роль першого.

Чільним представником іншої течії монізму – примату міжнародного права над національним – був Г. Кельзен, котрий, досліджуючи процеси створення та дії норм міжнародного права, зазначав, що “всі норми міжнародного права мають перевагу перед нормами внутрішньодержавного права; норми міжнародного права можна безпосередньо застосовувати при регулюванні того чи іншого кола правовідносин всередині держави”³. Тут простежується надання верховенства нормам міжнародного права та стверджується, що у випадку виникнення колізій

¹ Zorn A. Crundzüge des Volkerrechts / A. Zorn. – Leipzig : J.J. Weber, 1903. – S. 7

² Бліщенко І.П. Международное и внутрисоударственное право / И. П. Бліщенко. – М., Госюрисдат 1960. – С. 46

³ Kelsen H. La transformation du droit international en droit interne / H. Kelsen // Revue générale de droit international public. – 1936. – Т. X, Т. XLIII. – P. 11

пріоритет будуть мати норми міжнародного права. Аналізуючи цю концепцію монізму, можна зробити висновок, що її прихильники трактують міжнародний правопорядок вище, ніж національний, та як такий, що зрівнює усі держави, не даючи при цьому жодній з них претендувати на якусь вищість. Оскільки національний правопорядок підпорядкований міжнародному, звідси логічно випливає пріоритет міжнародних норм над національними. Таким чином, підсумовуючи концепції монізму, можна зробити висновок, що національне та міжнародне право становлять єдину інтегровану правову систему. Згідно з поглядами монізму, міжнародні договори є прямо застосовними у національних правових системах та можуть мати пряму дію. При цьому необхідно зазначити, що немає потреби у жодному механізмі імплементації норм міжнародного права, оскільки вони матимуть безпосередню пряму дію.

Аналізуючи створення та функціонування правопорядку ЄС та дію його права, можна стверджувати, що моністична концепція є найбільш вдалою для ефективної імплементації права ЄС у національному праві держав-членів. Оскільки ЄС є насамперед міжнародною організацією нового типу, то постає питання дії його норм в правопорядках держав-членів, важливу роль у вирішенні якого відіграв Суд ЄС, який, по суті, завдяки своїм рішенням створив принцип прямої дії норм права ЄС. Саме він був ключовим органом, завдяки рішенням якого право ЄС в переважній більшості випадків безпосередньо діє у національному праві держав-членів. Монізм створює такі доктринальні рамки, котрі є сприятливими і для верховенства права ЄС над національним правом держав-членів. При цьому необхідно зазначити, що коли пряма дія та верховенство права ЄС будуть стосуватися не лише “первинного” права ЄС, а й поширюватиметься в повній мірі і на “вторинне” право ЄС, то в такому випадку ЄС все більше наблизатиметься до федерації держав.

На противагу теорії монізму, прихильники дуалістичної концепції розглядають міжнародне та внутрішньодер-

жавне право як дві відмінні та рівноправні правові системи, котрі розвиваються паралельно одна одній. Яскравим представником даної теорії був Г. Тріпель, котрий, аналізуючи взаємодію міжнародного та національного права, прийшов до висновку, що “міжнародне та внутрішньодержавне право є не тільки різними галузями права, але й різними правопорядками. Ці два кола, лише стикаються та ніколи не перетинаються”¹. Дуалізм виник внаслідок того, що міжнародні та внутрішні норми, в принципі, відповідали за вирішення різних питань.

Дана концепція набула свого подальшого розвитку та застосування в багатьох країнах, однак основним її недоліком, як видається, є певна недослідженість ступеню взаємозв'язку та взаємодії міжнародного та національного права. Більш поглиблено вивчаючи взаємодію двох даних правопорядків та зокрема аналізуючи питання дії норм міжнародного права Я. Шерер зазначає, що: “міжнародне і державне право становлять дві чітко відокремлені системи: перша не може втручатися у державне право доти, доки остання не дозволить використовувати свій конституційний механізм з цією метою”². Таким чином, міжнародні норми, (в нашому випадку також і деякі норми права ЄС) підлягають виконанню та діють у внутрішньому праві держав лише тоді, коли суверенна держава інкорпорує їх через передбачений законом процес законодавчої діяльності. Слід зазначити, що більшість радянських вчених підтримували саме дуалістичну концепцію. Так, наприклад, Є. Усенко наголошував, що “...радянська доктрина міжнародного права виходить з того, що міжнародне право і право внутрішньодержавне – це дві самостійні системи права, не підпорядковані одна одній”³. Загалом же, аналізу-

¹ Triepel H. Völkerrecht und Landesrecht / H. Triepel. – Leipzig : Hirschfeld C. L. Verlag, 1899. – S. 111

² Shearer I.A. Starke's International Law / I.A. Shearer. – 11 ed. – London, 1994. – P. 66

³ Усенко Е.Т. Теоретические проблемы соотношения международного и внутригосударственного права / Е.Т. Усенко // Советский ежегодник международного права. – 1977. – М. : Наука, 1979. – С. 57

ючи дуалістичний підхід до співвідношення міжнародного та національного права, можна зробити висновок, що цей чи інший міжнародний договір може залучити державу до міжнародних відносин лише настільки, наскільки відповідні національні заходи це забезпечують.

Якщо проаналізувати концепцію дуалізму з позиції її застосування та дотримання в державах-членах ЄС, то виникає низка проблемних ситуацій. Насамперед, за своєю сутністю дуалізм ніби заперечує пряме застосування права ЄС, оскільки згідно з даною концепцією завжди необхідні механізми його імплементації у внутрішнє право держав-членів. Однак в такому випадку необхідно вимагати, щоб кожен правовий акт ЄС був окремо імплементований у національне право, що у свою чергу означає виключення можливості прямої дії норм права ЄС. Таким чином, дотримання державами-членами ЄС даної концепції спричинило б труднощі в дії норм права цієї наднаціональної міжнародної організації в їхніх правових порядках. Більше того, коли право ЄС за своєю юридичною природою не підлягало б прямому застосуванню (про що можна зробити висновок аналізуючи дану концепцію) у межах національних правових порядків держав-членів, тоді не було б жодних підстав стверджувати, що воно буде наділене прямою дією, а це у свою чергу розходиться з прецедентною практикою Суду ЄС та з основними засадами функціонування правової системи ЄС як такої. Хоча слід вказати, що держави-члени, які дотримуються дуалістичного підходу, можуть безпосередньо надавати перевагу праву ЄС в межах свого національного права за допомогою внесення спеціальних конституційних поправок, змін або видання інших актів. У такому випадку безумовно, право ЄС буде наділене верховенством стосовно національного права.

Проте незважаючи на те, якої концепції дотримуються держави-члени ЄС, необхідно зазначити, що вступаючи в ЄС, вони певною мірою обмежують свій суверенітет на користь даної міжнародної організації. Як правило, це

відбувалося шляхом внесення змін до їхніх конституцій або прийняття конституційних законів, в яких закріплюється передача частини свого суверенітету даній наднаціональній міжнародній організації, а також визнання принципів верховенства та прямої дії права ЄС. Саме в цьому і виражається специфіка ЄС, що, незважаючи якої концепції дотримується держава, вона по суті зобов'язана визнати верховенство та пряму дію права ЄС, щоб стати повноправним членом даної організації.

Відзначимо, що існує точка зору, що процеси глобалізації, активний розвиток міжнародного права та конституційного судочинства (закріплення додаткових конституційних положень щодо ролі міжнародного права в рамках національних правових систем) змушують на сьогоднішній день вважати неприйнятними як теорію монізму, так і теорію дуалізму. Оскільки аргументи їхніх прихильників є досить неясними, основні твердження мало розвинені, протилежні точки зору є абсолютно нелогічними та не пов'язані з сучасними теоретичними дискусіями, а також жодним чином не допомагають у вирішенні цілого кола правових питань на відміну від того часу коли вони виникли¹. Отже, відповідно до вищевказаної позиції дані концепції повинні бути відкинуті, або "видозмінені", а розуміння взаємозв'язку міжнародного права з національним правом повинне бути засноване на іншій концептуальній основі. При цьому на зміну даним теоріям має прийти концепція правового плюралізму, яка базуватиметься на тісному взаємозв'язку між правопорядком ЄС та національними правопорядками держав-членів та сприятиме формуванню нової концепції прямої дії у міжнародно-правовій доктрині. Та в контексті однаково-

¹ Anne P. The Globalization of State Constitutions / Anne Peters // Janne Nijman and Andre Nollkaemper/ *New Perspectives on the Divide Between National and International Law*. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2007. – P. 293–305

го тлумачення у світлі її конституційної ролі, котра буде враховувати особливості внутрішнього конституційного права та виражатиметься у різних конституційних правопорядках. Дана видозмінена пряма дія (на даний момент яскравим прикладом її є пряма дія норм права ЄС в національному праві держав-членів) дасть потужний імпульс у розвитку міжнародного права. Більш детально концепцію правового (та конституційного) плюралізму буде проаналізовано та досліджено в третьому розділі даного монографічного дослідження.

Загалом же можна стверджувати, що право ЄС пройшло тривалий час свого формування та по суті спричинило виникнення “особливого правопорядку”, який характеризують як *sui generis*¹. При цьому необхідно наголосити, що і сам правопорядок ЄС постійно зазнає змін внаслідок свого формування та розвитку. Що в свою чергу зумовлює постійні видозміни в системі права² даної наднаціональної міжнародної організації. Таким чином, правопорядок ЄС не може бути повною мірою відокремлений ні від міжнародного ні від національного правопорядку, а право Європейського Союзу сприяє ефективному дотриманню міжнародного права, в тому числі і на національному рівні, наскільки це можливо і доцільно.

¹ Головка-Гавришева О.І. Правове регулювання соціальної політики у Європейському Союзі: теоретичні аспекти : монографія / О.І. Головка-Гавришева. – Львів, 2008. – С. 96; European Union Law. Text and Materials / Chalmers Damian, Adam Tomkins, Christos Hadjiemanuil, Giorgio Monti. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – P. 51; Zilioli C. and Selmayr M. The Law of the European Central Bank / Chiara Zilioli and Martin Selmayr // Columbia Journal of European Law. – 2004. – Vol. 10, № 2. – P. 411

² Під системою права ЄС розуміємо: впорядковану та структурно організовану сукупність елементів котра виражається в стійкості зв'язків між групами норм права ЄС.

1.2. Механізм застосування принципу прямої дії в процесі імплементації права ЄС в національне право держав-членів

У процесі розвитку права ЄС, було сформовано засадничі принципи на основі яких здійснюється регулювання правовідносин, котрі виникають в рамках даної наднаціональної міжнародної організації. Важливу роль при цьому відіграв Суд ЄС, внаслідок правотлумачної діяльності якого були сформовані основоположні засади функціонування Європейського Союзу. Це насамперед принципи прямої дії та верховенства права ЄС, які мають вирішальне значення у правовому регулюванні колізійних ситуацій, що виникали насамперед внаслідок “конфліктів” між національними нормами держав-членів ЄС з одного боку та права – ЄС з іншого. Вони забезпечили ефективний процес дії та функціонування норм права ЄС в національному праві держав-членів. Ці принципи, що сформувалися завдяки правотлумачній практиці Суду ЄС, є по суті елементами *acquis communautaire*¹. Деякі дослідники дотримуються позиції, що принцип прямої дії безпосередньо стосується імплементації, а принцип верховенства права (котрий ми розглянемо дещо пізніше – *авт.*) – набуття чинності права ЄС².

Перш ніж досліджувати сутність принципу прямої дії видається необхідним приділити увагу аналізу таких правових понять як “пряма дія” та “пряме застосування” в контексті імплементації норм права ЄС в національне право держав-членів. Насамперед необхідно відзначити, що серед науковців не існує єдиної позиції щодо розуміння та розмежування таких термінів як “пряма дія права ЄС” та “пряме застосування права ЄС”. Так, російські дослідники, як правило, не проводять різниці

¹ Петров Р. Поняття “*acquis communautaire*” у праві Європейського Союзу / Р. Петров // Право України. – 2003. – № 9. – С. 143–144

² Lasok D. Law and Institutions of the European Communities / Lasok D. & J.W. Bridge. – London ; Butterworths, 1987. – 4th ed. – P. 301

між вищезазначеними термінами. Тому обидва ці терміни використовуються як синоніми¹. Проте у західній науці ці два терміни інколи розмежовуються та мають різне значення. При цьому наголошується, що термін “пряме застосування”, як правило, застосовується до норм права ЄС, котрі не потребують використання будь-яких національно-правових заходів для їхнього впровадження в національному праві держав-членів ЄС. Однак при цьому не виключено, що для такого впровадження норм права ЄС може знадобитися здійснення додаткових заходів для їхнього належного або повного застосування.

Яскравим прикладом таких правових актів в ЄС є регламенти, положення яких прямо застосовуються, та навіть існує заборона щодо використання тих чи інших механізмів для їхньої імплементації². Таким чином, норма права ЄС буде розглядатися як така, що має пряме застосування у межах національного правопорядку, якщо вона стає частиною цього правопорядку, без будь-якої імплементації у національне законодавство держави-члена ЄС. При цьому стаття 288 ДФЄС (колишня 249 ДЄС) визначає норму права ЄС, як обов'язкову у застосуванні та прямо застосовну у всіх державах-членах, що у свою чергу тягне зобов'язання органів держав-членів діяти згідно з нормами та принципами, передбаченими правом ЄС. Однак і в зарубіжній науці деякі автори вважають ці два поняття, якщо не теоретично, то практично майже ідентичними. Чітке розмежування між прямим застосуванням та прямою дією не є головним питанням в їхніх дослідженнях, ані в прецедентному праві Суду ЄС, котрий нерідко використовує терміни “пряма дія” та “пряме застосування” в якості заміни один одного³. Отже можна зробити висновок,

¹ Право Европейского Союза : учебник для вузов / под. ред. С.Ю. Кашкина. – 2-е изд. – М. : Юристъ, 2009. – С. 126

² Case C-34/73 “Fratelli Variola v Amministrazione Italiana delle Finanze” // European Court Reports. – 1973. – P. 981

³ Case 271/82 “Vincent Rodolphe Auer v Ministère public” // European Courts Reports. – 1983. – P. 2727; Case C-238/06 “P Develey Holding GmbH & Co. Beteiligungs KG v OHIM” // European Court Reports. – 2007. – P. I-9375

що пряме застосування норм права ЄС є необхідною (але недостатньою) умовою прямої дії, оскільки важко уявити собі, що норма породжує правові наслідки у справі, але в той же час вона не застосовується щодо даної конкретної справи. Хоча при цьому деякі дослідники дотримуться протилежної позиції, згідно з якою пряме застосування є достатньою, але не необхідною умовою прямої дії¹.

Стосовно терміну “пряма дія” ключовою стала справа *Van Gend en Loos*, в якій Суд ЄС зазначив, що норми права ЄС матимуть пряму дію, коли вони створюватимуть не просто зобов’язання для держав-членів а права для приватних осіб², які при необхідності зможуть використовувати їх з метою захисту проти держав-членів у своїх національних судах. Отже, норми права ЄС мають переважно вертикальну “пряму дію”, тобто вони створюють “права”, які прямо стосуються громадян та “зобов’язання”, виконання яких держави-члени повинні забезпечити. Однак, слід наголосити, що з того часу коли Суд ЄС постановив, що й директиви можуть мати в певних випадках пряму дію, розмежування між даними поняттями вже не є настільки принциповим.

В даному контексті заслуговує на увагу справа *Defrenne v Sabena*, в якій Суд ЄС встановив, що існують два різновиди прямої дії права ЄС: вертикальна пряма дія та горизонтальна пряма дія. Зокрема, вертикальна пряма дія стосується обов’язку держави-члена ЄС забезпечити дотримання норм права ЄС у своєму національному законодавстві. Отже, вертикальна пряма дія надає право громадянам звертатись із судовим позовом проти держави відстоючи свої права, базуючись на нормах права ЄС. Водночас горизонтальна пряма дія виникає між індиві-

¹ Arnulf A. *The European Union and its Court of Justice* / A. Arnulf // OUP. – Oxford, 1999. – P. 108

² Case 26/62 “*Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Berlastingen*” // *European Courts Reports*. – 1962. – P. 1

дами, її суть зводиться до того, що коли норми права ЄС наділені такою дією то громадяни мають право посила-тися на них у спорах один між одним¹. Аналізуючи дане рішення Суду ЄС, приходимо до висновку, що положення установчих договорів ЄС мають як вертикальну так і горизонтальну пряму дію. Такі правові акти ЄС як регламенти також наділені горизонтальною та вертикальною прямою дією а директиви мають за певних умов вертикальну і ніколи не мають горизонтальної прямої дії.

Отже норма правового акту ЄС може мати пряме за-стосування, але не обов'язково мати пряму дію, і навпаки. Загалом же поділяємо позицію, що “пряме застосуван-ня” головним чином стосується питання, чи положення міжнародних договорів є частиною національного права без імплементації, а “пряма дія” стосується більше того питання, чи приватні особи можуть посылатися на дані положення в національних судах². Цілком влучно зазна-чає А.Татам, що “така характерна риса, як можливість судового розгляду, відрізняє поняття прямої дії від безпо-середнього застосування. Останнє описує, як регламенти стають законами на національному рівні. Проте проблема, що є законом і чи надає він право на стягнення у судовому порядку для фізичних та юридичних осіб, зовсім не рів-нозначна. Поняття прямої дії стосується індивідуальних прав, які мають захищати національні суди”³.

У свою чергу в термінологічному аспекті вітчизняні та зарубіжні науковці майже одностайні щодо визначення сутності та змісту принципу прямої дії права ЄС. Під ним розуміють безпосередню дію та обов'язкове застосування норм права ЄС, котрі наділяють фізичних та юридичних осіб правами та обов'язками на території усіх держав-

¹ Case 43/75 “Gabrielle Defrenne v Société Anonyme Belge de Navigation Aérienne Sabena” // European Courts Reports. – 1976. – P. 455

² Prechal S. Directives in EC law / S.Prechal // Oxford University Press. –2005. – 2th ed. – P. 226–229

³ Татам А. Право Європейського Союзу : підруч. для студ. вищих навч. закл. : пер. з англ. / Алан Татам. – К.: “Абрис”, 1998. – С. 60

членів Європейського Союзу¹. І хоча в правових актах ЄС даний принцип не набув свого юридичного закріплення, проте завдяки рішенням Суду ЄС він дістав свій подальший розвиток.

Саме завдяки правотлумачній практиці Суду ЄС були закладені підвалини функціонування та розвитку права ЄС та його імплементації в національному праві держав-членів. Так, зокрема, Суд ЄС по суті визначив, що новостворене Співтовариство було б великою мірою неефективним, коли б до нього застосовувалися традиційні правила міжнародного публічного права, оскільки в такому випадку держави-члени могли б з легкістю обійти або навіть проігнорувати правила та обов'язки, накладені на них Співтовариством. У такому випадку перед ним (Судом ЄС) постало питання щодо необхідності створення ефективного механізму реалізації та дії норм права ЄС та забезпечення їх виконання, оскільки формування ЄЕС саме по собі не визначило відносини права ЄС та національного права держав-членів, так само як і місце індивідів у правопорядку ЄС.

Вирішальну роль відіграла справа *Van Gend en Loos*, в якій Суд ЄС по суті сформулював принцип прямої дії та дав відповідь на питання, котрі торкалися процедури дії норм права ЄС в національному праві держав-членів. Так, зокрема, у даній справі голландський суд запитував Суд ЄС, чи фізичні та юридичні особи даної країни опираючись на право ЄС подавати позовну заяву про порушення індивідуального права, яке суди зобов'язані

¹ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учебник для вузов / отв. ред. Л.М. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2005. – С. 57; Попова Ж. Право на Европейския съюз / Жасмин Попова. – 2-е изд., Фондация “Европейски институт”, 2006. – С. 180–181; Право Европейского Союза : учебник для вузов / под. ред. С.Ю. Кашкина. – 2-е изд. – М. : Юристъ, 2009. – С.126; Craig P. EU Law – Text, Cases and Materials / Paul Craig & Grainne De Burca // Oxford University Press. – 2nd ed. – 1998. – P. 178–182

захищати. Суд ЄС постановив, що норми Договору можуть мати пряму дію і що фізичні та юридичні особи можуть посилалися на них у національних судах. Зокрема, Суд дійшов до висновку, що оскільки стаття 12 була “зрозумілою”, “не містила додаткових умов” та не вимагала подальших дій з боку держави-члена, то вона мала пряму дію. Для підтримки свого висновку, Суд ЄС зазначив, що “Співтовариство являє собою новостворений правопорядок у міжнародному праві, задля якого держави обмежили свої суверенні права у певних сферах і незалежно від законодавства держав-членів право ЄС не лише покладає на індивідів обов’язки, ай надає їм права, що стають частиною їх правового спадку. Більше того, Суд вважав, що заперечувати пряму дію статті 12, покладаючись лише на правозастосовчі механізми, означало б ризик зробити Статтю 12 “неефективною”¹. Отже, в цій справі Судом ЄС були закладені підвалини прямої дії права ЄС, що у свою чергу зумовило ефективний розвиток та утвердження не лише даного принципу, а й права ЄС в цілому.

В цьому контексті заслуговує на увагу точка зору Д. Уейлера, котрий зазначив, що “Суд ЄС перевернув звичне уявлення в міжнародному публічному праві про те, що міжнародні правові зобов’язання є орієнтовані на результат і адресовані державам... Найважливішим внеском даної доктрини була не просто концептуальна зміна, яку вона запровадила. На практиці пряма дія означала, що держави-члени, які порушували свої комунітарні зобов’язання, не могли перемістити епіцентр диспуту на міждержавний чи комунітарний рівень. Вони змушені були зіткнутися із судовим розглядом у своїх власних судах за позовом індивідів у межах свого власного правопорядку...Таким чином, індивіди у справжніх судових справах та спорах (зазвичай проти владних структур)

¹ Case 26/62 “Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Berlastingen” // European Courts Reports. – 1962. – P. 1

стали головними “сторожами” правової цілісності права ЄС у межах Європи”¹. Іншими словами, громадяни держав-членів ЄС, використовуючи в своїх національних судах ті чи інші норми права ЄС з метою свого захисту, тим самим забезпечують його ефективну дію та по суті встановлюють підґрунтя для розвитку не тільки принципу прямої дії, а й правопорядку ЄС в цілому.

Під час своєї прецедентної практики у вищезгаданій та подальших справах Суд ЄС розробив та встановив певні критерії, котрим мають відповідати норми права ЄС, щоб мати пряму дію в державах-членах. Тим самим він визначив основні вимоги до норми права ЄС, завдяки яким дана норма матиме пряму дію та буде імplementована у національне законодавство без будь-яких додаткових засобів. Так, норма права ЄС має бути чіткою та зрозумілою². В даному випадку мова йде про те, що зобов’язання, яке несе норма права ЄС, має бути чітким та зрозумілим насамперед для держав-членів ЄС. Завдяки цій вимозі не допускається пряма дія норм права ЄС, інтерпретація яких зумовлює певні труднощі. Якщо норма, котра закріплена в правовому акті ЄС, чітко не визначена та висвітлює якусь загальну мету, і для її реалізації необхідні певні дії з боку держав-членів ЄС, то вона не матиме прямої дії, що у свою чергу унеможлиблює її пряме використання в національних судах держав-членів ЄС³. Аналогічної позиції дотримується і С. Пречал, котрий зазначає, що норма права ЄС вважається недостатньо точною та чіткою, якщо вона сформульована невиразно і національні суди держав-членів ЄС не можуть її застосувати без розгляду питань, котрі знаходяться поза їхньою компетенцією⁴.

¹ Weiler J.H. The Transformation of Europe / Joseph H. Weiler // YALE Law Journal. – 1991. – № 100. – P. 2413-2414

² Steiner J. EU Law / Josephine Steiner, Lorna Woods and Christian Twigg. – 9th ed. – Flesner : Oxford University Press, , 2006. – P. 92

³ Craig P. EU Law – Text, Cases and Materials / Paul Craig & Grainne De Burca // Oxford University Press. – 2nd ed. – 1998. – P. 168

⁴ Burrows S. P. Gender Discrimination Law of the European Community / S. Prechal & Noreen Burrows. – Dartmouth : Dartmouth Pub Co, 1990. – P. 28

Яскравим прикладом підтвердження вищезгаданих тверджень є справа *SpA Salgoil*, в якій Суд ЄС зазначив, що необхідно уточнити поняття (“національна продукція” та “загальна вартість”), котрі були використані у відповідній статті договору, оскільки сам договір не дає жодних вказівок щодо трактування даних термінів¹. Звідси можна зробити висновок, що положення договору є незрозумілими, а тому не матимуть прямої дії. Отже критерій чіткості та зрозумілості є загальним та основоположним для усіх норм права ЄС, котрі наділені прямою дією та використовуються національними судами держав-членів. При цьому необхідно зазначити, що норми права ЄС, завдяки яким накладаються певні зобов'язання, на приватних осіб, повинні досягати вищого рівня точності, ніж норми, котрі надають права даним особам². У ще одній своїй справі Суд ЄС вказав, що коли відповідна стаття установчого договору описує в загальних рисах завдання ЄС, тоді вона сама по собі не може передбачати юридичні зобов'язання держав-членів чи наділяти правами окремих осіб³, що у свою чергу по суті унеможливає її пряму дію, оскільки вона носить описовий характер. Необхідно відзначити, що даний критерій є загальнообов'язковий для усіх норм права ЄС. Його роль проявляється насамперед в тому, що будь-яка правова норма повинна бути розроблена так, щоб вона могла ефективно застосовуватися (“effect utile”). В даному випадку заслуговує на увагу позиція П. Пескаторе, котрий зазначає, що пряма дія “є нормальним станом здоров'я закону і лише відсутність пря-

¹ Case 13/68 “SpA Salgoil v Italian Ministry of Foreign Trade, Rome” // European Court Reports. – 1968. – P. 453

² Hartley T. C. The Foundations of European Community Law. An Introduction to the Constitutional and administrative Law of the European Community / T. C. Hartley // Oxford University Press. – 4th edition. – 1998. – P. 191-192

³ Case 126/86 “Zaera v Instituto Nacional de la Seguridad Social” // European Court Reports. – 1987. – P. 3697

мої дії викликає занепокоєння та потребує уваги лікарів права”¹.

Наступним критерієм прямої дії є безумовність норми права ЄС. Насамперед суть даного критерію полягає в тому, що норми права ЄС не повинні залежати від чогось, що знаходиться поза рамками контролю якоїсь незалежної інстанції, такої, як інституція ЄС або окремої держави-члена. Дані норми не повинні залежати від висновків суду та правотлумачної практики національних судових органів². Важливе значення для формування даного критерію знову ж таки відіграла вищезгадана справа *Van Gend en Loos*, в якій Суд ЄС зазначив, що імплементація відповідної статті договору не вимагає жодного законодавчого втручання з боку держав-членів. Більше того, зобов'язання, котрі виникають з даної статті, не підлягають будь-яким обмеженням зі сторони держав-членів, оскільки в іншому випадку їх виконання було б умовним³. При цьому необхідно зазначити, що перешкодою для набуття чинності норм права ЄС може бути і їхня залежність від будь-яких чинників чи подій, тому що в такому випадку право ЄС не матиме прямої дії.

У своїх наступних справах Суд ЄС по суті неодноразово підтверджував важливість даного критерію для прямої дії норм права ЄС. Так, зокрема у справі *van Duyn* Суд ЄС встановив, що норми передбачають для держав-членів чіткі зобов'язання, які не вимагають прийняття яких-небудь додаткових заходів з боку однієї з інституцій

¹ Pescatore P. The Doctrine of “Direct Effect”: An infant Disease of Community Law / Pescatore, Pierre // *European Law Review*. – 1983. – № 8. – P. 155

² Kapteyn P.J.G. Introduction to the Law of the European Communities: From Maastricht Amsterdam / Kapteyn, P.J.G. and VerLoren van Themaat ; ed. by Gormley Laurence W. – London ; Boston : Kluwer law international 1998. – P. 530

³ Case 26/62 “Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Berlastingen” // *European Courts Reports*. – 1962. – P. 1

Співтовариства і що робить їх, у зв'язку з їхнім виконанням, такими, що застосовуються без застережень¹. Отже дані положення матимуть пряму дію для держав-членів ЄС. У тій чи іншій мірі цей критерій було підтверджено під час розгляду Судом ЄС й інших справ², в яких наголошувалося на важливості беззаперечності норм права ЄС як необхідної умови для їхньої прямої дії. Однак, П. Кептейн зазначає, що теоретично доцільніше говорити про “невизначеність правових понять, якщо існує кілька точок зору щодо можливої інтерпретації, але тільки одна з них є правильною. З іншого боку, існує свобода вибору, якщо є можливість обрати певну точку зору, та абсолютно законним є використати одну з них”³. В цьому випадку плюралізм позицій та вибір однієї з них не буде свідчити про порушення даного критерію прямої дії права ЄС.

Ще одним важливим критерієм є незалежність норми права ЄС, котра має пряму дію, насамперед від подальших дій держав-членів або Європейського Союзу. Для того, щоб ця чи інша норма права ЄС мала пряму дію, вона повинна безпосередньо регулювати правовідносини в державах-членах ЄС. Разом з тим зникає потреба у механізмі імплементації даних норм, оскільки в такому випадку вони не будуть наділені прямою дією. Якщо нормою права ЄС передбачено, що вона вступить в дію лише після вжиття ЄС або державами-членами певних заходів законодавчого чи виконавчого характеру то дана норма не матиме прямої дії. Однак Суд ЄС дещо звузив

¹ Case 41/74 “Yvonne van Duyn v Home Office” // European Courts Reports. – 1974. – P. 1337

² Case 14/83 “Sabine von Colson and Elisabeth Kamann v Land Nordrhein-Westfalen” // European Court Reports. – 1984. – P. 1891; Case 43/75 “Gabrielle Defrenne v Société Anonyme Belge de Navigation Aérienne Sabena” // European Courts Reports. – 1976. – P. 455

³ Kapteyn P.J.G. Introduction to the Law of the European Communities: From Maastricht Amsterdam / Kapteyn, P.J.G. and VerLoren van Themaat ; ed. by Gormley Laurence W. – London ; Boston : Kluwer law international 1998. – 532

вимогу цього критерію, зазначивши, що якщо нормою Співтовариства буде передбачено обмежений термін для її імплементації, вона може стати такою, що буде мати пряму дію, у випадку якщо вона не буде імplementована до крайнього (граничного) строку¹. Тут ми повністю погоджуємося з позицією Т. Хартлі, котрий зазначає, що на практиці звуження даного критерію у такому об'ємі зводить його до нуля, оскільки більшість норм права ЄС, що потребують подальших дій, містять певні часові рамки, і таким чином мова йде про відтермінування прямої дії норм права ЄС, допоки не настав цей чи інший кінцевий термін².

Аналізуючи вищенаведені критерії прямої дії права ЄС, необхідно зазначити, що важливе значення має відсутність права держав-членів чи інститутів ЄС вчиняти певні дії стосовно введення в дію чи застосування норм права ЄС. Даний критерій тісно пов'язаний та переплітається з іншими критеріями прямої дії права ЄС³. Загалом, норми права ЄС, котрі є зрозумілими, точними та беззастережними і не надають органам Європейського Союзу та державам-членам можливість впливати на їх застосування чи виконання, підлягають безпосередньому застосуванню національними судами в державах-членах ЄС. Таким чином принцип прямої дії в частині його дії та застосуванні національними судами держав-членів ЄС по суті зводиться до перевірки ними (судами) чи ця чи інша норма права ЄС є достатньо дієвою та відповідає

¹ Case 2/74 "Jean Reyners v Belgium" // European Courts Reports. – 1974. – P. 631

² Hartley T. C. The Foundations of European Community Law. An Introduction to the Constitutional and administrative Law of the European Community / T. C. Hartley // Oxford University Press. – 4th edition. – 1998. – P.195

³ Kapteyn P.J.G. Introduction to the Law of the European Communities: From Maastricht Amsterdam / Kapteyn, P.J.G. and VerLoren van Themaat ; ed. by Gormley Laurence W. – London ; Boston : Kluwer law international 1998. – P. 533

усім критеріям прямої дії, щоб бути використаною ними (національними судами) під час розгляду справ з метою ефективного правового захисту прав громадян та однакового застосування норм права ЄС. Якщо норма права ЄС відповідає даним критеріям, вона має пряму дію в національному праві держав-членів та по своїй суті буде самовиконуватися. В даному контексті заслуговує на увагу точка зору А. Курашвілі, що під міжнародними нормами, які самовиконуються, необхідно розуміти “норми, котрі не потребують прийняття державою будь-яких додаткових актів щодо їх реалізації та застосування вони мають діяти безпосередньо, надаючи при цьому можливість їх прямого застосування усіма суб’єктами внутрішньодержавного права”¹. В даному випадку поділяємо точку зору автора, котрий до таких норм відносить норми установчих договорів ЄС та прийняті відповідно до них положення актів інститутів ЄС (насамперед норми регламентів; рідше положення директив), що мають безпосередню, пряму дію на території держав-членів ЄС, що в свою чергу свідчить про певні зрушення та намагання в доктрині міжнародного права виокремити місце не тільки для доктрини прямої дії (інтерпретуючи її крізь призму міжнародного права) а й права ЄС в цілому.

Також необхідно відзначити, якщо держава-член ЄС ухиляється від виконання певних дій стосовно імплементації права ЄС у свій національний правопорядок, то в такому випадку вона буде притягуватись до відповідальності. Отже, у випадку незастосування та неправильного застосування, або виникнення інших конфліктів з національним правом, залежність від принципу прямої дії права ЄС як правило призводить до використання тих чи інших норм права Європейського Союзу. Проте з іншого

¹ Курашвили А. Ю. Проблемы самоисполнимости международных договоров во внутрисударственной правовой системе [Електронний ресурс] / А. Ю. Курашвили // Правоведение. – 2006. – № 4. – С. 176–185. –Режим доступу до ресурсу: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1248852>

боку, право на відшкодування збитків громадян є необхідним наслідком прямої дії норм права ЄС, порушення якого призвело б до заподіяння шкоди. І що важливо – нам не відомо про жодне рішення Суду ЄС, в якому б він чітко встановлював, що умови для прямої дії є більш чи менш такими ж як при відповідальності держави. Отже, національні суди спершу мають оцінити та проаналізувати право ЄС, яке регулює ту чи іншу сферу правовідносин, та встановити, чи правомірно на нього посилалися особи, вимагаючи відшкодування їхніх збитків. Якщо ж умови права ЄС для успішного позову не виконуються, національні суди повинні розглянути питання, чи може бути поданий позов на основі національного права.

Однак пряма дія норм права ЄС в певних випадках може бути знівельована дією чи бездіяльністю держави-члена ЄС. Якщо держави-члени зможуть нейтралізувати ефект прямої дії права ЄС, то індивіди опиняться у такому ж становищі, що виникає, коли пряма дія взагалі недоступна. Іншими словами, можливість посилатися на право ЄС у національних судах буде неефективною, якщо ті норми, на яких базується судовий процес, не надають достатнього захисту.

Врегулювання цього складного питання відбулося завдяки рішенням Суду ЄС у справі *Factortame*. У даній справі предметом спору була відповідність Акту Парламенту про Комерційне Судноплавство 1988 року праву ЄС. Окрім оспорування самого акту, концерн *Factortame* вимагав тимчасової судової заборони дії Акту до моменту винесення остаточного рішення суду по суті. Палата Лордів звернулася до Суду ЄС із запитанням, чи була підстава для надання тимчасового судового захисту згідно з комунітарним правом. Суд ЄС при розгляді даної справи прийшов до висновку, що відповідно до принципу співпраці, забезпечення правового захисту, який особи отримують внаслідок прямої дії норм права ЄС, покладається на національні суди. Окрім цього, Суд зазначив, що абсолютна ефективність права ЄС була б послаблена,

коли верховенство національного права перешкоджало судам на підставі права ЄС гарантувати тимчасові засоби судового захисту, покликані забезпечити виконання рішення щодо існування прав, заявлених відповідно до права ЄС”¹. Отже, аналізуючи рішення Суду ЄС, можна зробити висновок: якщо розглядаючи певну справу, котра торкається права ЄС, національний суд встановлює, що єдиною перешкодою для надання тимчасових засобів судового захисту є норма національного права, тоді він зобов’язаний її проігнорувати, використавши норму права ЄС.

Ще одною важливою справою, завдяки якій відбулося заповнення прогалін в принципі прямої дії права ЄС, була справа *Brasserie du Pêcheur*, де Суду ЄС необхідно було встановити, чи можуть приватні особи подавати позов проти держав-членів у випадках, що зачіпають норми прямої дії, чи навпаки, відшкодування обмежені випадками, що стосуються норм, які прямої дії не мають. Розглянувши дану справу, Суд ЄС по суті визнав наявність прогаліни в правовому регулюванні і зазначив, що “право індивідів покладатися на норми прямої дії Договору у національних судах є лише мінімальною гарантією, недостатньою для забезпечення повної і цілісної імплементації Договору... Воно не може у всіх випадках зберегти індивідуальні привілеї, передбачені правом ЄС, і зокрема, не може запобігти шкоді, котра завдана таким правам та привілеям унаслідок порушення комунітарного права з боку держави. А тому індивідуальне право вимагати від держави компенсації завданих збитків є необхідним наслідком прямої дії норм права ЄС, порушення яких [державою-членом] спричинило завдання збитків”². Отже Суд чітко дав відповідь на питання стосовно подачі по-

¹ Case 213/89 “R v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame” // European Court Reports. – 1990. – P. I-2433

² Cases C-46 and C-48/93 “Brasserie du Pêcheur v Federal Republic of Germany and R v Secretary of State for Transport ex parte Factortame Ltd” // European Court Reports. – 1996. – P. I-1142.

зову приватними особами до держав-членів ЄС з метою отримання компенсації за завдані збитки. Загалом у даній справі Суд ЄС зазначив, що суть прямої дії права ЄС полягає в тому, що на норми права ЄС, які надають особам права вони вправі безпосередньо посилатись у національному суді і, що порушення таких норм може призвести до надання громадянам компенсації.

Дані рішення Суду ЄС не тільки вплинули на укріплення принципу прямої дії, а й по суті призвели до певних змін у системі права держав-членів ЄС. Так, аналізуючи вплив рішення Суду ЄС у справі *Factortame* на правову систему Великобританії, О'Ніл цілком слушно зазначає, що “воно спричинило значні конституційні зміни, послаблюючи презумпцію юридичної законності акту Парламенту стосовно права ЄС; закріплюючи первинний обов'язок національних судів Об'єднаного Королівства переглядати національне законодавство в судовому порядку на предмет його відповідності праву ЄС”¹.

Ще однією важливою справою, яка сприяла розвитку доктрини прямої дії, була справа *Simmenthal*, в якій Суд ЄС, посилаючись на принцип прямої дії, постановив, що “держави-члени повинні повною мірою та однаковим чином застосовувати норми права ЄС з моменту набрання ними чинності і впродовж періоду їхньої дії, а також відхиляти будь-які положення національного права, котрі можуть суперечити йому (праву ЄС – *авт*)”². Важливу роль тут відіграє той факт, що право Європейського Союзу повинне мати однакове значення та вплив в усіх правопорядках держав-членів ЄС. В даному випадку абсолютно виключається можливість нерівномірного впливу права ЄС чи його вибіркового, часткового застосування в державах-членах ЄС. При цьому необхідно зазначити, що

¹ Aidan O'Neill. Decisions of the European Court of Justice and their Constitutional Implications / O'Neill Aidan. – Butterworths, 1994. – P. 42

² Case 106/77 “*Amministrazione delle Finanze dello stato v. Simmenthal SpA*” // European Court Reports. – 1978. – P. 629

питання дії права ЄС та його застосування переважно належить до компетенції національних органів влади та судів держав-членів, а це в свою чергу зумовлює необхідність поширення однаковою мірою юрисдикції Суду ЄС на усю територію Європейського Союзу. В даному випадку пряму дію можна умовно визначити і як можливість застосування правових норм ЄС під час розгляду справ національними судовими органами.

Проте, необхідно відзначити, що ще й досі існують відмінності в реалізації та впровадженні національними судами даного принципу у своєму національному праві. Насамперед тому, що спосіб, у який норми права ЄС, наділені прямою дією, застосовуються у національних правопорядках, визначається в основному національним правом. Це зумовлює ті чи інші відмінності у дії норм права ЄС залежно від національно-правових особливостей системи права держав-членів ЄС, що в свою чергу може нести загрозу, що дані відмінності можуть порушувати основну суть принципу прямої дії, а саме надання судами ефективного правового захисту та уніфікованого застосування права ЄС.

Загалом прецедентне право, яке сформувалося завдяки рішенням Суду ЄС показало, що норми “первинного” права ЄС (а інколи навіть положення регламентів чи директив, поданих до виконання) проникають у внутрішній правопорядок держав-членів без будь-якого механізму їх імплементації, що ж стосується інтерпретації принципу прямої дії судами, то він зводиться до перевірки ними норм права ЄС чи вони є достатньо дієвими самі по собі, щоб бути застосовними під час розгляду справ судами. Отже не припустимо, щоб національні суди держав-членів ЄС відмовлялися застосовувати норми права ЄС та дотримуватися принципу прямої дії права ЄС.

Однак необхідно зазначити, що принцип прямої дії можна застосувати й у випадку, коли норми права ЄС не мають прямої дії, проте припускають її, а громадяни

бажають використати їх (норми права ЄС) при розгляді їхніх справ у національних судах. В такому випадку норми права ЄС, щонайменше, матимуть “непряму дію”, оскільки усі національні органи влади зобов’язані інтерпретувати національне законодавство та інші заходи у світлі положень та цілей права ЄС настільки, наскільки це можливо¹. Водночас при такій інтерпретації національні суди держав-членів ЄС зобов’язані брати до уваги рекомендації (необов’язкові норми права ЄС) при розгляді їхніх справ². Відмітимо, що дана “непряма дія” має місце в результаті виникнення конфліктів між нормою права ЄС та національною нормою держави-члена. Досить цікавою точкою зору є позиція зарубіжних дослідників права ЄС, котрі хоча і визнають важливість та вплив норм права ЄС на національні правопорядки держав-членів, однак при цьому зазначають, що дані норми не завжди наділені прямим застосуванням, оскільки національні суди держав-членів можуть їх використовувати при розгляді тих чи інших справ³.

Аналізуючи роль та значення принципу прямої дії, необхідно відзначити, що завдяки рішенням Суду ЄС він став основним стрижнем в механізмі імплементації норм права ЄС в національному праві держав-членів та взаємодії даних правопорядків. Повністю поділяємо позицію М. Росса, котрий зауважує, що “Суд у багатьох випадках захищав введення та розширення доктрини прямої дії, яка стала необхідною і природньою реакцією на надання індивіду центральній позиції у багатьох сферах застосу-

¹ Curtin D.M. The Constitutional Structure of the European Union : Some Reflections of Vertical Unity-in-Diversity / D.M. Curtin, I.F. Dekker // P. Baumont, C. Lyons and N. Walker. Convergence and Divergence in European Public Law. – Oxford : Hart Publishing, 2002. – P. 59-78

² Case C-322/88 “Salvatore Grimaldi v Fonds des maladies professionnelles” // European Court Reports. – 1989. – P. I-4407

³ Curtin R.H.D. Justitie van de Europese Unie? / Curtin R.H.D. an Ooik Een Hof van // Sociaal- Economische Wetgeving. – 1999. – No. 1. – P. 30-31

вання Договору. Статтю 5 ДЄС можна розглядати як модель чи механізм захисту найважливіших конституційних цінностей”¹.

Необхідно зазначити, що Суд ЄС використовував норми (насамперед “первинного”) права ЄС не тільки для того, щоб інтерпретувати взаємодію права ЄС та національного права держав-членів у певних сферах, а й щоб розширити свої власні повноваження. Тому він трактував їх в багатьох справах та у ситуаціях, коли було необхідно розширити компетенцію ЄС у тих чи інших сферах. Однак межі застосування Судом ЄС даного методу безумовно не є безмежні, оскільки використовуючи його надто широко і у тих ситуаціях, де це не потрібно робити, Суд ЄС перевищив би свої повноваження та підірвав довіру до себе з боку національних судів, котрі могли б відмовитися від виконання та дотримання його рішень. В даному контексті доречною є думка Ф. Снайдера, котрий зазначає, що “деякий простір для маневру держав-членів є просто необхідний. Можна припустити, що якщо відмовити в якомусь одному засобі збереження політичного простору, держави знайдуть інший”². Саме з цих міркувань Суд ЄС при розгляді справ, в котрих дістав свій розвиток принцип прямої дії права ЄС, ніколи значною мірою не перевищував власних повноважень, оскільки такі його дії призвели б до підриву довіри щодо легітимності рішень Суду ЄС.

Так, ще в одному своєму рішенні Суд ЄС прийшов до висновку, що пряму дію не так просто застосовувати в національному праві держав-членів тим самим впливаючи на громадян через національні суди, а також і на наднаціональні органи держав-членів, які не беруть участь в офіційному впровадженні права ЄС. Так, зокрема, у справі *Costanzo* він вказав, що “причиною, з якої особа не

¹ Ross M. The Development of Individual Protection / Malcolm Ross, Beyond Francovich // Modern Law Review. – 1993. – P. 66

² Francis S. The Effectiveness of European Community Law: Institutions, Processes, Tools and Techniques / Francis Snyder // Modern Law Review. – 1993. – 56, 1, January. – P. 52–54

може при певних обставинах, описаних вище, посилається на положення директив у ході розгляду справи національними судами, є те, що зобов'язання, які випливають з цих положень, не є обов'язковими для всіх органів влади держав-членів. Крім цього, це буде суперечити правилу, що особа може покладатися на положення директив, які відповідають визначеним вище умовам, у ході розгляду в національних судах, вимагаючи прийняти розпорядження стосовно і адміністративних органів. Тим самим стверджуючи, що ці органи зобов'язані застосовувати положення директив і утримуватися від застосування положень національного законодавства, які вступають у протиріччя з ними. Звідси випливає, що при виконанні умов, при яких суд постановив, що особи можуть поспиратися на положення директив у національних судах, всі органи управління, у тому числі децентралізовані органи, такі, як муніципалітети, зобов'язані застосовувати ці положення”¹. Дану позицію Суд ЄС розвинув у ще одному своєму рішенні зазначивши, що обов'язок дотримуватися норм права Співтовариства покладається на законодавчі, виконавчі та судові органи держав-членів у межах їх компетенції². Дані рішення суду означають, що обов'язок застосовувати норми права ЄС покладено не тільки на національні суди, а також і на національні адміністративні органи. Вже досить давно було визнано, що право ЄС, яке застосовувалося адміністративними трибуналами, також має використовуватися у судовому порядку³.

Отже, принцип прямої дії завдяки рішенням Суду ЄС, ефективно діє в наш час. Заслугує на увагу позиція

¹ Case 103/88 “Fratelli Costanzo v. Milano” // European Court Reports. – 1989. – P. 1839

² Case C-8/88 “Federal Republic of Germany v Commission of the European Communities” // European Court Reports. – 1990. – P. I-2321

³ Kapteyn P.J.G. Introduction to the Law of the European Communities: From Maastricht Amsterdam / Kapteyn, P.J.G. and VerLoren van Themaat ; ed. by Gormley Laurence W. – London ; Boston : Kluwer law international 1998. – P. 88

Бруно де Вітте, котрий стверджує, що існування концепції прямої дії в праві ЄС є виправданим фактом, оскільки судове застосування норм права ЄС все ще суттєво відрізняється від судового застосування національних норм в певних аспектах. По-перше, через те, що існування прямої дії залежить від інтерпретації (тлумачення) права Європейського Союзу, яку здійснює Суд ЄС, а не національні суди. По-друге, через те, що існують певні норми права ЄС, що містять положення, які за своїм характером видаються достатньо функціональними, але через певні причини не можуть бути використані національними судами держав-членів ЄС. По-третє, пряма дія права ЄС зобов'язує суд або інші органи влади держав-членів застосовувати право ЄС¹. Принцип прямої дії виражається в тому, що для набуття чинності норми права ЄС не потрібна її ратифікація або будь-яка інша форма визнання з боку держави-члена Європейського Союзу. В даному випадку немає потреби застосовувати національно-правові механізми імплементації, оскільки норми цього чи іншого акту наділені безпосередньою, прямою дією.

Важливо відзначити, що принцип прямої дії був досить легко прийнятий більшістю держав-членів ЄС, незважаючи на деяку протидію з боку окремих країн. Основоположне питання, котре викликало ряд суперечностей в контексті прямої дії норм права ЄС, стосувалося такого правового акту ЄС, як директива, оскільки деякі держави-члени ЄС не хотіли визнавати її пряму дію у своїх національних правопорядках. Так, показовою є справа *Cohn-Bendit*² у якій Державна Рада Франції (*Conseil d'Etat*) не хотіла визнавати можливість спричинення директивами виникнення певного кола тих чи інших прав для осіб

¹ Witte B. De. Direct Effect, Supremacy and the Nature of the Legal Order / B. De Witte // P. Craig and G. de Búrca (eds.). *The Evolution of EU Law* Oxford. – OUP, 1999. – P. 188

² *Minister of the Interior v Cohn-Bendit*, Decision of the Conseil d'Etat, 22 December 1979, 8 Dalloz 1979, [1980] 1 CMLR 543

у судовому процесі. Більш детальну увагу щодо аналізу та становлення можливості прямої дії директив ЄС в національному праві держав-членів присвячено увагу у другому розділі даного монографічного дослідження.

Однак незважаючи на певні дискусії стосовно принципу прямої дії з боку національних державних органів на ранніх етапах його становлення, в цілому вони не вплинули на ефективність його розвитку. Сам постулат, що право ЄС має пряму дію в національному праві держав-членів, є неспростовним та не підлягає сумніву. Загалом, концепція прямої дії в праві ЄС передбачає, що право ЄС є важливим елементом національного правопорядку, оскільки воно створює права та обов'язки для приватних осіб. Необхідними умовами для застосування прямої дії є зрозумілість формулювання самого положення, чіткість (на думку судді), негативний характер зобов'язань та абсолютність (відсутність часових рамок), а також відсутність можливості в держав самостійно визначати процес імплементації даних норм¹. Отже, завдяки прецедентній практиці Суду ЄС відбувається безперешкодний та ефективний процес дії права ЄС у національному праві держав-членів.

1.3. Механізм застосування принципу верховенства права в процесі імплементації права ЄС у національне право держав-членів

Принцип верховенства права є основою функціонування правопорядку Європейського Союзу, що гарантує уніфіковане застосування та ефективність права ЄС, насамперед у випадку виникнення колізій з національним правом держав-членів. Як і принцип прямої дії, він був

¹ Steiner J. EU Law / Josephine Steiner, Lorna Woods and Christian Twigg. – 9th ed. – Flesner : Oxford University Press, , 2006. – P. 92

встановлений внаслідок правотлумачної практики Суду ЄС з метою забезпечення ефективної дії норм даної наднаціональної міжнародної організації у національному праві держав-членів. Саме завдяки рішенням Суду ЄС було чітко закріплено, що право ЄС володіє приматом стосовно національного права держав-членів, включаючи їх фундаментальні конституційні норми. Однак при цьому необхідно наголосити, що питання стосовно чітких меж принципу верховенства ще й досі знаходиться в центрі наукових дискусій. Слід зазначити, що багато авторів, досліджуючи імплементацію права ЄС в національному праві держав-членів, приділяють значну увагу принципу верховенства права¹. Деякі з них намагаються виявити емпіричні джерела, котрі дали поштовх для зародження та становлення даного принципу.

Так, наприклад, російський вчений А. Ентін вважає, що сам принцип верховенства права ЄС був запозичений з міжнародного правопорядку, хоча у дещо видозмінену вигляді. Досліджуючи дану доктрину, він зазначає, що “верховенство норм міжнародного права щодо норм національного права стосується загально визнаних принципів... Концепція примату норм, котрі належать до більш високого в ієрархічному значенні рівня або правопорядку, дістала своє світове визнання. Проте в рамках Європейського Союзу вона піддалась певній трансформації”². По суті аналогічної думки дотримується В. Муравйов, котрий зазначає, що “обґрунтування пріоритету права Євросоюзу є подальшим розвитком концепції примату міжнародного права порівняно з внутрішнім правом... для забезпечення пріоритету норм права ЄС у внутрішніх правопорядках держав-членів було здійснено значні зміни в національних

¹ Hanlon J. *European Community Law* / J. Hanlon. – London : Sweet & Maxwell. – 3rd ed. – 2003. – P. 65-73

² Энтин Л.М. *Актуальные проблемы европейского права : учеб. пособие* / Л.М. Энтин. – М. : Флинта : МПСИ, 2008. – С. 68-69

конституціях, інших законодавчих актах та національній судовій практиці”¹. Отже, вищезгадані автори дотримуються позиції, що основні витoki даної концепції лежать насамперед у міжнародному правопорядку, проте, вони піддалися певній видозміні на набули свого розвитку в праві ЄС.

Інші дослідники вважають, що “принцип верховенства права ЄС базується на теорії міжнародних договорів та практиці Суду ЄС. Належним чином підписані, схвалені та введені в дію міжнародні договори мають більшу силу в порівнянні з національним правом”². Однак у даному випадку не враховано, що верховенство в праві ЄС поширюється не тільки на джерела “первинного права”, а й на джерела “вторинного права”, котрі за своєю юридичною природою не відносяться до джерел міжнародного права. Ми ж в свою чергу поділяємо думку, що право ЄС “демонструє своє верховенство краще, ніж будь-яка інша аналогія серед існуючих традиційних систем дії міжнародних договорів, котрі не проникають так глибоко в національні правові системи”³. Таким чином, в цілому підтримуючи точку зору, що основи даної концепції були закладені в міжнародному праві наголошуємо, що вона видозмінилась та набула свого розвитку в праві ЄС насамперед завдяки рішенням Суду ЄС, а це у свою чергу підкреслює її унікальність та непересічність. Загалом відзначимо, що в зарубіжній літературі значну увагу приділяють вивченню змісту принципу верховен-

¹ Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) / / В.І. Муравйов. – К. : Академ-Прес, 2002. – С. 145-146

² Опришко В.Ф. Право Європейського Союзу. Загальна частина : підруч. для студ. вузів / Опришко В.Ф., Омельченко А.В., Фастовець А.С.— К. : КНЕУ, 2002. – С. 31

³ Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Денисов В.Н., Евентов В.И. и др. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 16

ства права ЄС та дослідження його закріплення на рівні конституцій тих чи інших європейських країн¹.

По суті, даний принцип (верховенства права ЄС) було прийнято Судом ЄС як доповнення до принципу прямої дії, оскільки застосування Судом ЄС лише принципу прямої дії рано чи пізно призвело б до виникнення колізій між правом ЄС та національним правом держав-членів. Дану точку зору підтримують і деякі західноєвропейські дослідники, зазначаючи, що принцип верховенства права ЄС розглядається Судом ЄС в системі інших принципів (зокрема прямої та непрямої дії), котрі пов'язані із імплементацією права ЄС в національних правопорядках держав-членів². Саме завдяки даному принципу вдалось нівелювати виникнення такого роду колізій та сприяти більш ефективній реалізації норм права ЄС в національному праві держав-членів. При цьому процес інтеграції був би набагато менш ефективним, коли б держави-члени ЄС могли заперечувати примат норм права ЄС або його якимось чином законодавчо обходити³. У даному випадку поділяємо позицію М. Микієвича, котрий зазначає, що “перевага права ЄС над національним правом є однією з його найважливіших характеристик, певним чином зближує дію цього права з дією міжнародного права у внутрішньому праві держав”⁴.

Принцип верховенства знайшов своє вираження та закріплення у справі *Costa v. Enel*, в якій Судом ЄС було підтверджено унікальність правової системи ЄС та вста-

¹ Пухтецька А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства / А. Пухтецька // Вісник Національної Академії наук України. – 2010. – № 3. – С. 35

² Alder J. General Principles of Constitutional and Administrative law / J. Alder. – 5th ed.- London : Palgrave macmillan, 2005. – P. 198

³ Steiner J. TextBook on EC Law / Josephine Steiner. – 4th ed. – Blackstone: Blackstone Press Limited, 1994. – P. 164

⁴ Микієвич М.М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки : монографія / М.М.Микієвич. – Львів, 2005. – С. 54

новлено підвалини верховенства права ЄС над національними правовими нормами. Під час розгляду даної справи Суд ЄС зазначив, що “створивши Співтовариство, необмежене у часі, що має власні установи, власну правосуб’єктність, власну правоздатність та здатність бути представленим на міжнародній арені, держави-члени обмежили свої суверенні права, хоча і у визначених сферах, заклавши у такий спосіб нормативно-правову базу, що зв’язує їх громадян та їх самих безпосередньо... Положення регламенту “є зобов’язуючі” та прямо застосовані у всіх державах-членах. Ця норма не є предметом для жодних поправок, оскільки було б досить безглуздо, коли держави могли в односторонньому порядку анулювати її зміст за допомогою законодавчих засобів, котрі б мали перевагу над правом Співтовариства. Передача державами від їх внутрішньої правової системи до правової системи Співтовариства прав і зобов’язань, що виникають відповідно до Угоди, несе із цим постійне обмеження їхніх суверенних прав, відповідно до яких наступний односторонній національний акт, несумісний із правом Співтовариства, не може надіятися верховенством”¹. З цього рішення можна зробити висновок, що норми національного права, якою б юридичною силою вони не були наділені, не можуть переважити норми як “первинного” так і “вторинного” права ЄС.

Аналізуючи дане рішення Суду ЄС, необхідно відзначити послідовний та цілеспрямований акцент на первинності права ЄС, якої не було б, коли б внутрішній нормативно-правовий акт держави-члена міг би переважати над ним, що в свою чергу зумовило б втрату унікальності даної наднаціональної міжнародної організації. Суд ЄС дотримувався позиції, що право ЄС не може бути скасоване за допомогою внутрішніх правових актів, оскільки в

¹ Case 6/64 “Flaminio Costa v. Enel” // European Courts Reports. – 1964. – P. 585

такому випадку ставилось б під сумнів ефективне функціонування даної організації. Згідно з даним принципом норми права ЄС по суті унеможливають створення інших норм, котрі б їм суперечили та по-своєму регулювали спірні правовідносини, що виникають між даними правопорядками.

При цьому необхідно відзначити, що вищенаведене рішення Суду ЄС, в якому було встановлено верховенство права ЄС над національним правом держав-членів, на той час деякою мірою не відповідало основним засадам західноєвропейської доктрини згідно з якою Суд ЄС не претендує на роль вищого суду, а лише сприяє активній співпраці між ним та судами держав-членів. Насамперед тому, що кожен з цих судових органів відіграє важливу роль в ефективному застосуванні, дії та розвитку права ЄС. Отже, в даному випадку прихильники цієї позиції по суті, ставили під сумнів виконання рішень Суду ЄС, наголошуючи лише на співпраці даних судових органів. Хоча при цьому було зазначено, що рішення, які приймає Суд ЄС – не просто рекомендації, які мають факультативний характер, а юридично-обов'язкові положення, котрі не можуть ігнорувати національні суди¹. Протилежної точки зору в даний час дотримуються деякі вчені, котрі, досліджуючи співпрацю між Судом ЄС та національними судовими органами держав-членів, відносять останніх до судової системи ЄС, підкреслюючи, що саме на національні суди покладено обов'язок інтегрувати право ЄС у їхні правопорядки².

Отже, можна стверджувати, що завдяки вищезгаданним рішенням Суду ЄС не тільки започаткував нові під-

¹ Schermers H. *Judicial Protection in the European Union*. Kluwer Law International / Schermers H., Waelbroeck D. – 6th ed. – New York, 2001. – P. 228-229

² Craig P. *Legality, Standing and Substantive Review in Community Law* / P. Craig // OJLS. – 1994. – Vol. 14. – No. 4. – P. 530; Lenaerts K. *The Rule of Law and the Coherence of the Judicial System of the European Union* / K. Lenaerts // CMLR. – 2007. – Vol. 44. – P. 1625

ходи в доктрині права ЄС щодо розуміння та дослідження взаємодії норм двох даних правопорядків та їхнього впливу (дії) один на одного, а й, по суті, зумовив саме такий напрям розвитку права ЄС, котрий ми маємо на сьогоднішній день.

Наступною справою, в якій Суд ЄС розширив та підтвердив принцип верховенства права ЄС, була справа *Internationale Handelsgesellschaft*, під час розгляду якої виникла колізія між правом ЄС (регламентом) та нормою Конституції Німеччини. По суті, в даній справі постало питання верховенства права ЄС над різними формами національного законодавства (в тому числі і над конституційними положеннями). Розглянувши дану справу, Суд ЄС зазначив, що “звернення до правових норм чи понять національного права для того, щоб оцінити законність заходів, вжитих інституціями Співтовариства, мало б негативний вплив на однорідність та ефективність права Спільноти. Обґрунтованість таких заходів можна оцінити лише у світлі права Співтовариства. Фактично норми національного права, якими б основоположними вони не були, не можуть переважити норми, що випливають з права ЄС, які за своєю природою є незалежним джерелом права, не позбавивши їх при цьому характеру комунітарного права і не ставлячи під сумнів саму правову основу Співтовариства. Тому на обґрунтованість заходів Спільноти або їх вплив у межах держави не можуть впливати твердження про те, що це суперечить одному з основних прав, сформульованих у конституції такої держави або принципу національної конституційної структури”¹.

На підставі даного рішення можна зробити висновок, що норми права ЄС переважають усі форми національного права, включаючи національні конституції та основоположні права, закріплені в них, це у свою чергу, викликало значний спротив з боку національних

¹ Case 11/70 “Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr – und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel” // European Court Reports. – 1970. – P. 1125

конституційних судів деяких держав-членів ЄС, котрі наголошували на своїй значній ролі в дотриманні основних положень своїх національних Конституцій, зокрема і в сфері захисту прав людини. Детальніше про роль та значення рішень національних конституційних судів та їх вплив на дію права ЄС йтиметься у третьому розділі даного дослідження.

Також необхідно відзначити, що оскільки норми права ЄС виходять саме з правопорядку ЄС, їхня чинність не може бути поставлена під сумнів будь-якою національною нормою (зокрема і конституційною). В даному випадку мова йде про абсолютне верховенство права ЄС, яке наділене приматом не лише над нормативно-правовими актами держав-членів, а й над їх національними Конституціями. Повністю підтримуємо позицію С. Везерілля, котрий зазначає, що верховенство права ЄС є абсолютним, “оскільки навіть найнезначніша частина технічного законодавства Спільноти має перевагу над найважливішою конституційною нормою”¹. Важливу роль у забезпеченні абсолютного верховенства права ЄС відіграли і рішення Суду ЄС. Зокрема, він дотримувався позиції, що ні конституційні права, ані правила організаційного характеру не можуть перешкоджати повному здійсненню права ЄС², при цьому зі сторони права ЄС, втручання (щодо неконституційності) в сферу дії національного права не тільки не применшує пряму дію та верховенство права ЄС, а й гарантує дотримання даних принципів. Однак, необхідно наголосити, що ще і досі між науковцями точаться дискусії стосовно меж впливу права ЄС саме на положення конституцій держав-членів дане питання ми розглянемо дещо пізніше у третьому розділі нашого дослідження.

¹ Weatherill S. Law and Integration in The European Union / S. Weatherill // Claredon Press – Oxford, 1995. – P. 106

² Case 473/93 “Commission v. Luxembourg” // European Courts Reports. – 1996. – P. I-3207

Необхідно відзначити, що і у своїх наступних рішеннях Суд ЄС неодноразово підтверджував принцип верховенства права ЄС та здійснював його тлумачення. Яскравим прикладом такої діяльності Суду ЄС була справа *Simmenthal II*, в якій ним (Судом ЄС) принцип верховенства права ЄС був протлумачений в спектрі можливості права ЄС обмежувати національне законодавство у випадку виникнення колізійних норм між даними правопорядками. Так, зокрема Суд ЄС зазначив, що “відповідно до принципу примату права Спільноти, співвідношення між нормами Договору і правовими актами інституцій ЄС, наділеними прямою дією з одного боку та національним правом держав-членів – з іншого, проявляється не лише в тому, що норми та положення Співтовариства, набуваючи законної сили, автоматично відхиляють будь-яке положення національного права, що їм суперечить, але й також усувають можливість законного застосування нових національних законодавчих засобів, несумісних із нормами комунітарного права, оскільки вони є невід’ємною частиною та отримують пріоритет у правовому порядку кожної із держав-членів. Справді, будь-яке визнання того, що національні законодавчі акти, які торкаються сфери “законодавчої” діяльності Співтовариства або ж є несумісними з нормами права ЄС, мають якусь правову (законну) дію, призвело б до відповідного заперечення зобов’язань, взятих на себе державами-членами згідно з договором і наражало б на небезпеку саме існування Співтовариства”¹.

Отже, якщо норми права ЄС мають “пряму дію”, незалежно від того, чи це норми міжнародного договору чи правові акти ЄС, такі як регламенти, рішення або директиви, вони будуть наділені приматом стосовно національного законодавства держав-членів². У цьому випадку

¹ Case 106/77 “*Amministrazione delle Finanze dello stato v. Simmenthal SpA*” // *European Court Reports*. – 1978. – P. 629

² Hartley T. C. *The Foundations of European Community Law. An Introduction to the Constitutional and administrative Law of the European Community* / T. C. Hartley // *Oxford University Press*. – 4th edition. – 1998. – P. 219

слід зазначити, що верховенство права ЄС тягне за собою обов'язки для різних національних органів щодо певних дій. Так, якщо взяти до уваги законотворчий процес, котрий відбувається в законодавчих органах держав-членів ЄС, то згідно з даним принципом, по суті, унеможлиблюється прийняття законів, що не узгоджуються з нормами права ЄС. У свою чергу на національні органи покладається обов'язок не використання тих чи інших норм національного права, котрі вступають у колізії з правом ЄС. Однак необхідно наголосити, що верховенство норм права ЄС в жодному випадку не означає автоматичної відміни національних правових норм держав-членів ЄС, мова іде про їх незастосування, а не скасування.

У ще одній своїй справі Суд ЄС зазначив, що “Співтовариство є засноване на верховенстві права, оскільки жоден з його членів чи інститутів не можуть ухилитися від його узагальнених актів, які мають конституційний характер, а саме Договором про ЄС встановлювалось, що повна система правових засобів і процедур була призначена для того, щоб Суд ЄС перевіряв, чи є правомірними акти його установ”¹. Отже, вкотре Суд ЄС підкреслив вагомість даного принципу для ефективної дії норм даної наднаціональної міжнародної організації.

Доктрина верховенства відіграла основоположну роль в розвитку права ЄС та його удосконаленні, однак реакція на неї була неоднаковою у різних державах-членах ЄС. Незважаючи на певні суперечності, котрі виникали внаслідок її реалізації, в цілому можна відзначити, що вона була прийнята в усіх державах-членах ЄС хоча і не так легко, як концепція прямої дії права ЄС². Цей принцип є гарантом ефективного функціонування і для правової

¹ Cases C-402/05 P & C-415/05 “Yassin Abdullah Kadi & Al Barakaat International Foundation v. Council of European Union & Commission of European Communities” // European Court Reports. – 2008. – P. 326

² Witte B. De. Direct Effect, Supremacy and the Nature of the Legal Order / B. De Witte // P. Craig and G. de Búrca (eds.). The Evolution of EU Law Oxford. – OUP, 1999. – P. 193-205

системи ЄС в цілому так і для держав-членів, а також і для фізичних осіб, зокрема (оскільки забезпечує можливість ефективного використання ними прав і свобод, які гарантує їм право ЄС). У разі виникнення колізії суди повинні надати пріоритет праву ЄС і не застосовувати суперечливі національні норми. У свою чергу саме існування колізії норм демонструє, що право ЄС та національне право держав-членів мають тісно пов'язані правопорядки з автономними компонентами.

Отже, норми права ЄС мають внутрішню силу (дію) незалежно від національного правопорядку держави-члена ЄС в сфері, котра була створена в результаті обмеження їх національних суверенних прав. Іншими словами, національне (в т.ч. і конституційне) право не застосовується по відношенню до норм права ЄС, тому що воно може застосовуватися тільки в рамках суверенітету цієї чи іншої держави. Поза цими межами, національні суди, не будучи обмеженими конституціями, можуть надати нормам права ЄС пряму дію та верховенство відповідно до рішень Суду ЄС¹.

Якщо ж національний суд стикається з національними правовими нормами, котрі суперечать праву ЄС, то в такому випадку він повинен утримуватися від їх застосування, не тому, що вони більш “низького” правопорядку, ніж право ЄС, а тому, що в такому випадку національний законодавець діяв з перевищенням своїх повноважень. Основний акцент у цих рішеннях зроблений на ефективності, що передбачає наступне: національні суди не повинні застосовувати національні норми, які є перешкодою для негайного застосування та ефективності права ЄС². По суті аналогічну позицію підтримують і російські вчені,

¹ Kapteyn P.J.G. Introduction to the Law of the European Communities: From Maastricht Amsterdam / Kapteyn, P.J.G. and VerLoren van Themaat ; ed. by Gormley Laurence W. – London ; Boston : Kluwer law international 1998. – P. 87

² Craig P. EU Law – Text, Cases and Materials / Paul Craig & Grainne De Burca // Oxford University Press. – 2nd ed. – 1998. – P. 262

ззначаючи, що національний суд зобов'язаний утриматися від застосування норм, котрі суперечить праву ЄС, не тому, що вони є нормою більш нижчого правопорядку, а тому, що для вирішення колізій необхідно, щоб одна з правових систем поступилася іншій¹. Таким чином, національні суди держав-членів ЄС зобов'язані насамперед забезпечувати ефективність права ЄС, зокрема і шляхом незастосування національних правових норм, котрі не відповідають праву ЄС. Отже, можна з певністю говорити, що у випадку виникнення колізій між двома правовими системами (ЄС та держав-членів) першочерговим є питання компромісу та регулювання, а не скасування чи анулювання тієї чи іншої національної норми. Загалом же принцип верховенства права разом з принципом прямої дії служить основним засобом забезпечення ефективної дії та функціонування норм права ЄС в національному праві держав-членів.

Однак існує точка зору, що верховенство норм права Європейського Союзу над національними правовими нормами не обов'язково вимагає їхньої прямої дії. А основоположним критерієм, котрий має значення в питаннях верховенства, є невідповідність даних національних норм праву ЄС. При цьому відзначимо, що на думку деяких дослідників, коли національний критерій є невідповідний праву ЄС, не можна дозволити, щоб він застосовувався поверх права ЄС. Але, якщо розглянути відповідність, немає потреби визначати, чи норма надає права особам. Єдине, що має значення, це те, що право Європейського Союзу висуває результат, який необхідно досягти, і виконанню якого не можуть перешкодити несумісні національні перешкоди².

¹ Клемин А.В. Суверенные права государств и их реализация в рамках Европейского Союза / А.В. Клемин // Московский журнал международного права. – М., 1995. – №2. – С. 56

² Lenaerts K. Of Birds and Hedges : the Role of Primacy in Invoking Norms of EU Law / Lenaerts Koen and Corthaut Tim // European Law Review. – 2006. – № 31. – P. 287–315

По суті аналогічної думки дотримується і Р. Штрайнци, котрий зазначає, що право ЄС “відтісняє національне право лише з огляду застосування у випадку виникнення колізій. Перевагу слід надавати, як правило, відстоюваному верховенству в застосуванні, оскільки воно достатньо відповідає необхідності уніфікованої дії і застосуванню права Спільнот та при цьому не завдає без потреби шкоди національним правовим порядкам”¹. При цьому доктрина верховенства права служить гарантією однакового застосування права ЄС в національних правопорядках держав-членів². Таким чином, верховенство слід застосовувати до усіх актів права ЄС. В іншому випадку узгодженість та ефективність функціонування правопорядку ЄС були б поставлені під загрозу в результаті вибіркового застосування державами-членами принципу верховенства права ЄС.

Однак під час імплементації права ЄС в національному праві держав-членів виникає ряд і процесуально-правових проблем, котрі можуть стати на заваді його ефективній дії. Так, це може призвести до того, що можливість посилалися на норми права ЄС може бути визнана недійсною згідно процесуальних положень тих чи інших правових актів держав-членів. Тим більше, що Суд ЄС в деяких своїх рішеннях по суті задекларував дотримання національного процесуального законодавства в якості допоміжного зводу правових норм, функція якого полягає в забезпеченні ефективного застосування матеріального права ЄС³. Отже, прецедентне право Європейського Суду

¹ Штрайнци Р. Європейське право / Р. Штрайнци ; пер. з нім. К. Котюк ; наук. ред.. укр. вид. Михайло Микієвич. – Львів : Астролябія, 2009. – С. 79

² Reich N. Understanding EU law: objectives, principles, and methods of community law / Norbert Reich. – 2 ed. – Oxford : Oxford Intersentia Publishers. – P. 38-40

³ Kakouris C.N. Do the Member States Possess Judicial Procedural “Autonomy”? / C.N.Kakouris // CMLRev. – 1997. – Vol. 34. – P. 1389-1412

дало ясно зрозуміти, що “гармонізація правового захисту”, яку мав на увазі Суд, вимагає, щоб національні суди зробили більше, ніж просто “визнали” національний закон неконституційним¹. А саме вони мали “усунути” конституційні норми, що визначають їхню юрисдикцію або їхні повноваження залежно від інших органів державної влади. Такий розвиток європейських стандартів стосовно засобів судового захисту називають “процедурним” верховенством права ЄС.

У даному контексті особливо показовими є рішення Суду ЄС у справах *van Schinjdell* і *Peterbroeck*, в яких він звужив коло процесуальних норм, які залишаються у виключній компетенції національного права держав-членів ЄС. Так, у справі *van Schinjdell* позивачі оскаржували голландський закон, який змушував громадян брати участь у відрахуванні коштів в пенсійний фонд. Коли їхні справи скерували до Верховного суду Нідерландів (справа *Hoge Raad*), позивачі хотіли послатися на право ЄС. У справі *Hoge Raad*, позивач не міг послатися на право ЄС, оскільки в процедурі судового процесу Нідерландів не дозволяється порушувати нові питання права в касаційному суді. У справі ж *Peterbroeck*, позивачі безуспішно оскаржували оподаткування стосовно адміністративної посадової особи виключно на основі національного законодавства. Вперше вони намагалися послатися на право ЄС, коли оскаржували неприйнятне рішення адміністративного органу в апеляційному суді (Cour d’Appel). Тим не менше, обмеження на заборону претензій після закінчення 60-денного терміну були введені щодо порушення справи стосовно встановлених податків для того, щоб унеможливити розгляд судом справи за власною ініціативою, щодо відповідності вимогам норм права ЄС.

¹ Gerven W. van. Bridging the Gap between Community and National laws: Towards the Principle of Homogeneity in the Field of Legal Remedies / W. van Gerven // Common Market Law Review. – 1995. – № 32. – P. 679–702

Рішення Суду ЄС продемонструвало протилежний результат в обох справах. У справі *van Schijnjel* Суд ЄС встановив, що норма, яка оскаржує процедурні моменти, є обґрунтованою тому, що “гарантія права на захист і забезпечення належного проведення розгляду, зокрема через не допущення його затримки, необхідні у вивченні нових прохань”¹. У справі *Peterbroeck*, суд встановив, що 60-денний термін однозначно є спірним, але визнав, що такі “особливості” позбавляють можливості його застосування відповідно до права ЄС. Ці особливості полягають в тому, що після закінчення 60-денного періоду виключається можливість як апеляційного суду, так і будь-якого іншого суду вищої інстанції піднімати питання опираючись на право ЄС за своєю власною ініціативою². Отже, Суд ЄС підтвердив, що за відсутності процесуального права ЄС, національний суд застосовуватиме національні процесуальні норми, які таким чином стають додатком до права ЄС. Ці правила застосовуються тією мірою, наскільки вони є сумісними з метою забезпечення рівномірного та ефективного застосування права ЄС або, кажучи по-іншому, захист прав покладається на позивача у результаті прямої дії права ЄС. В даному випадку важко не погодитися з думкою А. Афілало, котрий підкреслює, що суд брав участь де-факто у створенні процесуального права ЄС кожного разу, коли заперечував національні процедурні положення, які несумісні з ефективним судовим захистом або ефективним судочинством³.

У забезпеченні верховенства права ЄС важливу роль відводять не тільки національним судам а й іншим на-

¹ Cases C-430/93 and C-431/93 “Van Schijnland Van Veen v SPF” // European Court Reports. – 1995. – P. I-4705

² Case C-312/93 “Peterbroeck, van Campenhout & Cie SCS v Belgium” // European Courts Reports. – 1995. – P. 1-4599

³ Afilalo A. *How Far Francovich? Effective Judicial Protection and Associational Standing to Litigate Disffuse Interest in the European Union* [Електронний ресурс] / Afilalo Ari // Jean Monnet Working Paper, 1/98 Harvard Law School. – Режим доступу до ресурсу: <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/98/98-1-.html>

ціональним державним органам. Повною мірою поділяємо думку Т. Ланга, котрий цілком влучно зазначає, “якщо національний суд згідно права Співтовариства зобов’язаний захищати право Спільноти від національних органів, то ці повноваження слід захищати з власної ініціативи. Орган зобов’язаний діяти самостійно. Не потрібно чекати, поки буде винесене рішення суду для його виконання. Національне, конституційне та адміністративне законодавство визначає, хто володіє якими повноваженнями в кожній державі-члені ЄС. Право Співтовариства не може торкатися цього питання. Обов’язки, які право Спільноти покладає на національні органи влади, застосовують до всіх з них за винятком конкретних положень, як передбачені у відповідних статтях. У договорі, відсутнє розмежування між судами та іншими органами влади. Вони, врешті-решт, є сукупністю квазісудових, регулюючих органів і трибуналів, які не можуть бути легко класифіковані. Право Співтовариства в більшості випадків не вважає необхідним проводити розмежування між ними”¹.

По суті аналогічну позицію займають В. Денисов та В. Муравйов, котрі зазначають, що “доктрини примату та прямої дії положень права європейських інтеграційних організацій означають, що забезпечувати ефективність дії права Євросоюзу повинні усі органи держав-членів, хоча головну роль у цьому процесі відіграють національні суди, оскільки переважно вони а не інші установи ЄС, здійснюють юридичний захист прав фізичних та юридичних осіб...тим самим національні суди виступають одним з правових гарантів реалізації основних завдань та цілей європейської інтеграції”². Таким чином, у світлі

¹ Lang J.T. The Duties of National Authorities under Constitutional Law / John Temple Lang // ELRev. – 1998. – № 23. – P. 110

² Денисов В.Н. Право Європейського Союзу та правопорядок України: механізм взаємодії / Денисов В.Н., Муравйов В.І. // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / за ред. В.Н. Денисова. – К. : Юстініан, 2006. – С. 546

принципу верховенства права обов'язок щодо не застосування національного законодавства, яке суперечить праву ЄС, має поширюватися не лише на національні суди, а й на інші національні органи, якщо виникає необхідність для захисту права ЄС. Це видається раціональним способом забезпечення однакового застосування права ЄС усіма органами державної влади, тим самим створюючи сприятливі умови для подальшої інтеграції держав-членів ЄС.

Однак при цьому було б помилковим вважати, що принцип верховенства права покликана повністю нівелювати ті чи інші національні положення, котрі стоять на перешкоді права ЄС. Тим самим автоматично визнаючи дані національні норми недійсними. Поділяємо позицію авторів, котрі зазначають, що “думка, що принцип верховенства права може бути використаний для ліквідації всіх національних положень, які стоять на його шляху, видається утопічною ідеєю судового розгляду. Переконання, що “позитивний” результат може бути досягнутий тільки з точки зору права Співтовариства в кожній справі, розглядається сторонами у справах, як академічна головоломка, а не як засіб для вирішення спорів, що виникають між ними”¹. Проте, необхідно зазначити, що даний принцип зіткнувся з деякими проблемами щодо його прийняття саме з боку ряду національних конституційних судів. Конституційні суди визнають примат права ЄС над національними конституціями, але інколи не вважають його беззастережним².

Так, зокрема, вагомі проблеми виникли у Франції стосовно прийняття принципу верховенства права ЄС. Касаційний суд, котрий є вищою судовою інстанцією в системі судів загальної юрисдикції, лише у 1975 році у справі

¹ Hoskins M. *Tilting the Balance: Supremacy and National Procedural rules* / M. Hoskins. – ELRev. – 1996. – № 21. – P. 371

² Hoffmeister F. *Constitutional Implications of EU Membership: A view from the Commission* / Frank Hoffmeister // *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. – 2007. , Vol3, 2007. – P. 59-98

*Cafés Jacques Vabre*¹, визнав та прийняв принцип верховенства права ЄС над національним законодавством. А Державна Рада Франції визнала пріоритет актів “вторинного права” (регламентів та директив) ЄС щодо законодавства даної держави лише після винесення рішення у справі *Nicolo*². Проте навіть після цього теоретичні основи верховенства права ЄС ґрунтовно не обговорювалися, а до Конституції Франції просто були внесені поправки з метою здійснення змін, передбачених договорами ЄС.

Ще в одній країні ЄС, Великобританії, прийняття принципу верховенства права відбувалося протягом тривалого періоду. Насамперед, слід зазначити, що основоположним правовим актом, котрий регулює взаємовідносини між Європейським Союзом та Великобританією, є “Акт про Європейські співтовариства” 1972 року. Даний акт не містить в собі спеціальних конституційних положень, а в загальному вигляді закріплює процедуру прямого застосування права ЄС та приймає верховенство права Співтовариств. У статті 1 (п.2) цього правового акту йдеться про пряму дію права ЄС. Важливу роль відіграє і стаття 2 (п.1), в якій увагу приділено процедурі імплементації Договорів ЄС і зазначається, що “усі права, повноваження, відповідальність, зобов’язання та обмеження, які час від часу виникають або виявляються у відповідності або на основі Договорів (ЄС – *авт.*), які у відповідності із Договорами в подальшому будуть введені в дію з метою надання їм правової сили, або які будуть використовуватися в Сполученому Королівстві, будуть визнаватися та діяти відповідно до закону, а також враховуватися і відповідно дотримуватися”³. В даному випадку закріплюється

¹ Decision 24 May 1975, *Administration des Douanes v. Société ‘Cafés Jacques Vabre’ et SARL Weigel et Cie* [1975] 2 CMLR 336

² Conseil d’Etat decision of 20 oct.1989 / *Nicolo Raoul Georges and another* / *Recueil Lebon* 190, [1990] 1 CMLR 173

³ Конституції зарубешніх государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский Союз, Соедин. Штат Америки, Япония, Индия : учеб. пособия / сост. сб., пер. В.В. Маклаков. – 5-е изд. – М. : Волтерс Клувер , 2007. – С. 29-30

визнання Великобританією правових актів ЄС та передбачається їхня дія в національному праві Великобританії. І нарешті стаття 3 даного правового акту пропонує Суду ЄС шляхи прийняття *de facto* прецеденту в рамках права Великобританії. Так, зокрема в пункті 2 цієї статті зазначається, що “обізнаність суддів (Великобританії – авт.) має виникати з Договорів (ЄС – авт.), з офіційного органу Співтовариств та з будь-якого рішення чи думки, котра висловлена Судом ЄС з певного питання, що стосується цієї чи іншої справи; в свою чергу вважається допустимим доказом існування будь-якого документу чи інших правових актів, виданих Співтовариствами або будь-якими інститутами Співтовариств”¹. В цілому підтримуємо позицію, що “норми прямої дії, які ухвалюються в межах європейських інтеграційних об’єднань після вступу в дію згаданого Акту, уже не потребують для свого застосування у Великій Британії ухвалення національними органами спеціальних законів, які трансформували б їх у внутрішні правопорядки”².

Однак небажання судів змінити свою доктрину щодо суверенітету парламенту протягом тривалого часу зумовлювало труднощі в імплементації права ЄС в національний правопорядок Великобританії. Фактично, обговорення питання про верховенство права тривало впродовж багатьох років, аж до рішення *Factortame II*³, в якому члени Палати Лордів вперше не застосували національне законодавство через те, що воно було несумісним з Договором про ЄС. Саме це рішення по суті дало поштовх у прийнятті в повній мірі принципу верховенства права ЄС в цій країні.

¹ European Communities Act: adopted on 17th October 1972 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1972/ukpga_19720068_en_1

² Муравйов В.І. Вступ до права Європейського Союзу : підручник / В.І. Муравйов. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – С. 96

³ Case C-221/89 “R v. Secretary of State of Transport, ex parte Factortame Ltd.” // European Courts Reports. – 1991. – P. I-3905

В цілому, принцип верховенства права ЄС впроваджувався більш повільно та з труднощами, аніж принцип прямої дії права ЄС, відчуваючи значну протидію з боку держав-засновниць ЄС. Насамперед тому, що вони (перш за все в особі своїх національних Конституційних Судів) вважали, що верховенство права ЄС може суттєво обмежити принцип національного суверенітету та гарантії основних прав людини. В даному контексті абсолютно влучна точка зору, що на початку становлення права ЄС “принцип верховенства права ЄС був неоднозначно сприйнятий державами-членами, особливо їхніми судовими органами. Загалом не було проблем у держав в яких міжнародне право застосовується на основі моністичного підходу: будь-яка норма права ЄС, як і будь-яка юридично-обов’язкова для такої держави норма міжнародного права завжди має пріоритет перед національним правом... Більш невизначена ситуація склалася у країнах з дуалістичним підходом до міжнародного права, який вимагає обов’язкової зміни національного законодавства відповідно до взятих державою міжнародних зобов’язань”¹.

Якщо ж проаналізувати дію принципу верховенства права ЄС у національному праві держав-членів, то можна виділити різноманітні підходи щодо її реалізації. Так, деякі країни відмовляються від верховенства права ЄС над своїми національними конституціями (Данія та країни Прибалтики); інші, відхиляючи принцип верховенства права ЄС, змінюють свою конституцію, щоб зробити можливим застосування права ЄС (напр. Франція, Польща, Угорщина); ще одна група країн погоджується з верховенством права ЄС, хоча і з деякими зауваженнями (напр., Швеція, Фінляндія, Греція, Португалія, Італія); і нарешті остання група – країни, котрі повністю погоджуються з принципом верховенства права ЄС (Австрія). Загалом же можна стверджувати, що зміст принципу верховенства

¹ Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М.В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 259-260

права ЄС полягає в “існуванні імперативних зобов’язань у держав-членів щодо прийняття власних нормативних актів, спрямованих на виконання положень установчих договорів, а у зв’язку з цим забезпечення ефективності дії права ЄС”¹.

Необхідно зазначити, що важливу роль у розвитку принципу верховенства права ЄС відіграв і Лісабонський договір 2009 року. На відміну від Проекту ДКЄ, в якому на нормативному рівні було чітко закріплено принцип верховенства права ЄС (стаття I-7). (“Конституція і закон, прийнятий інститутами Союзу у здійсненні повноважень, покладених на них, має пріоритет перед законами держав-членів”), у Лісабонському Договорі він не знайшов свого закріплення, що в даному контексті є кроком назад². Натомість деякою мірою даний принцип відображено у Декларації № 17 Лісабонського договору, яка на відміну від протоколів, не є технічною частиною договору, а отже не є юридично обов’язковою. У цій декларації зазначається, що “відповідно до практики вирішення спорів судом ЄС, міжнародні договори і правові акти, прийняті Союзом на основі даних договорів, мають верховенство над правом держав-членів, відповідно до умов, визначених даною практикою”³. Також у цьому документі був врахований висновок Юридичної Служби Ради ЄС, про те, що прецедентне право Суду ЄС свідчить, що принцип верховенства права ЄС є для нього основоположним. На думку Суду, цей принцип є невід’ємною частиною специфічної природи Європейського співтовариства. Коли приймалось

¹ Європейський Союз: політика, економіка, право : навч. посіб. / за ред. д-ра іст. наук Н.В. Антонюк, канд. юрид. наук М.М. Микієвича. – Львів, 2005 – С. 76

² Колесніченко В. В. Принципи права Європейського союзу у світі Лісабонського договору / В. В. Колесніченко // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць / Керівник авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : “Фенікс”, 2009. – Вип. 36. – С. 186

³ The Lisbon Treaty : The Readable Version [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : [http // en.euabc.com](http://en.euabc.com)

перше судове рішення, яке стало основою прецедентного права, (...) в договорі не було жодного положення про принцип примату. І досі це лише прецедент. Той факт, що принцип примату не буде включений в майбутній договір, жодним чином не вплине на існування доктрини верховенства права та прецедентне право Суду ЄС¹.

Підсумовуючи вищезказане, приходимо до думки, що хоча положення про принцип верховенства права ЄС, як і раніше, не отримали свого нормативного закріплення, відповідно до прецедентної практики Суду ЄС, принцип верховенства права і надалі відіграватиме ключову роль у розвитку правопорядку ЄС та ефективній імплементації його правових норм. Однак, з іншого боку той факт, що верховенство права ЄС, як і раніше, закріплене тільки в прецедентному праві Суду ЄС, все ще спричиняє суперечності між ним та національними конституційними судами держав-членів. Необхідно відзначити, що верховенство права ЄС не дістало нормативного закріплення, оскільки необхідно було забезпечити ефективну процедуру ратифікації установчих договорів національними парламентами держав-членів ЄС. Нормативне ж закріплення принципу верховенства права могло б спричинити певні труднощі в даній процедурі. Однак, оскільки внаслідок взаємодії права ЄС та національного права почали виникати колізії, не залишалось нічого іншого, як передати їх вирішення на розгляд Суду ЄС, внаслідок чого і була сформована дана доктрина.

Загалом же, досліджуючи витoki принципу верховенства права ЄС та порівнюючи його реалізацію та дію із застосуванням принципу пріоритету норм міжнародного права стосовно національного права, беремо до уваги позицію М. Марченка, котрий зазначає, “якщо у випадку з

¹ Кашкин С.Ю. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лисабонского договора с комментариями / С.Ю. Кашкин. – М. : ИНФРА-М, 2010. – С. 666-667

пріоритетом норм міжнародного права вирішальну роль відіграють держави в особі їх органів, то при розробці та реалізації принципу верховенства права ЄС таку роль виконує Суд ЄС. Також якщо для реалізації принципу пріоритету міжнародного права необхідна згода держав та закріплення його у відповідних актах (насамперед, конституційно-правових), то для здійснення принципу верховенства наднаціонального права згоди кожної з держав не вимагається. І нарешті, якщо контроль за реалізацією пріоритету норм міжнародного права на території національної держави здійснюють насамперед судові органи, то дотримання принципу верховенства права ЄС стосовно національного права контролює Суд ЄС, що виступає як вища інстанція та, використовуючи принцип верховенства, вирішує усі спірні питання, пов'язані із тлумаченням наднаціонального права та його застосуванням¹.

Таким чином, можна констатувати досить суттєву відмінність між пріоритетом норм міжнародного права та принципом верховенства права ЄС, що, в свою чергу, підкреслює його правовий феномен, котрий набув свого розвитку в рамках права Європейського Союзу. При цьому в державах-членах ЄС, котрі дотримуються моністичної концепції, "пряме застосування та верховенство права ЄС практично не відрізняється від прямої дії норм інших міжнародних договорів. Країни, котрі дотримуються дуалістичної концепції, для вступлення в співтовариства або вносили поправки в свої конституції, або приймали спеціальний закон"², завдяки якому право ЄС наділялось верховенством стосовно національного права держав-членів ЄС.

Загалом же можна стверджувати, що принцип верховенства права має універсальний характер, оскільки

¹ Марченко М.Н. Верховенство права Европейского Союза по отношению к национальному праву государств-членов / М.Н. Марченко // Журнал российского права. – 2009. – №5. – С. 123-124

² Бирюков М.М. Европейское право до и после Лиссабонского договора / М.М. Бирюков. – М. : Научная книга, 2010. – С. 70

право ЄС діє на території усіх держав-членів ЄС без виключень, при цьому верховенством наділяються як норми “первинного права”, так і норми “вторинного” права ЄС не тільки стосовно звичайних норм національного права, а й щодо конституційно-правових норм. А взаємовідносини між правопорядками ЄС та держав-членів є плюралістичними та засновані на визнанні того, що праву ЄС надається пріоритет над національним законодавством (у тому числі і над конституційними положеннями), а суди на національному та наднаціональному рівнях спільно забезпечують належне функціонування права Європейського Союзу. В тому числі і однакове та ефективне застосування норми права ЄС на усій території даної наднаціональної міжнародної організації; повагу до основних принципів, які є спільними для ЄС і його держав-членів; захист основних прав і свобод людини. Можна стверджувати, що в ЄС існує так званий функціональний примат, котрий заснований на спільних принципах, визнанні і співпраці між судами. Таким чином, національні суди, як правило, дотримуються верховенства права ЄС, за винятком конкретних ситуацій, коли основні цінності, права або структура національних конституцій знаходяться під загрозою.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРАВОВИХ АКТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ

2.1. Поняття та сутність механізму імплементації права ЄС у національне право держав-членів

На ранніх етапах функціонування ще перед Співтовариствами виникло питання, яку саме дію повинно мати право ЄС у національному праві держав-членів. У даному випадку необхідно було дати відповідь – чи правопорядок ЄС є частиною національного правопорядку держав-членів без будь-яких додаткових умов, які б передбачали імплементацію, чи навпаки – на положення установчих договорів ЄС та правових актів інститутів ЄС можна посилалися в національних судах лише після інкорпорації їхніх положень в національне право держав-членів. Розглядаючи дане питання відзначимо, що насамперед дія міжнародних договорів визначається як правило, відповідно до положень конституцій держав в яких закріплені та знаходять своє вираження концепції взаємодії міжнародного та національного права. Таким чином, наприклад, право громадян держав-членів ЄС посилалися на установчі договори ЄС та інші правові акти ЄС з метою захисту своїх прав та інтересів в національних судах могло б бути суттєво обмежене в державах-членах

ЄС, котрі дотримуються, наприклад, дуалістичного підходу щодо дії міжнародних договорів. Що у свою чергу могло б спричинити низку проблем в процесі реалізації та виконання норм права ЄС у даних країнах. Отже, виникає необхідність дослідження механізму імплементації права ЄС, завдяки якому норми права ЄС знаходять своє вираження та ефективно діють у національному праві держав-членів ЄС.

Перш ніж заглиблюватися в аналіз механізму імплементації права ЄС доцільно, встановити суть такого правового терміну як «імплементація». Так в тлумачному словнику під ним (терміном імплементація – *авт*) розуміють здійснення, виконання державою міжнародних правових норм. Фактичне здійснення міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні шляхом трансформації міжнародно-правових норм у національні закони та підзаконні акти. Процес транспонування актів права Європейського Союзу, включаючи створення порядку та процедур їх впровадження (імплементація у вузькому сенсі); він також включає тлумачення, практику застосування, забезпечення дотримання та виконання норм права, які відповідають праву ЄС, органами державної влади (імплементація в широкому сенсі); здійснення, виконання державою міжнародно-правових норм¹. Також необхідно відзначити, що переважно дослідники термін “імплементація” (виконання, здійснення) використовують і в широкому, й у вузькому значенні. У першому випадку під ним розуміють увесь комплекс заходів щодо реалізації норм міжнародного права, в іншому випадку – реалізацію норм міжнародного права у внутрішньодержавній сфері². Загалом процедура імплементації норм міжнародного права поєднує в собі і правотворчу, й організаційно-виконавчу діяльність.

¹ Новий словник іншомовних слів / за ред. Л.І. Шевченко. – К : АРІЙ, 2008. – С. 258

² Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук. – 3-е изд. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – С. 222

Також необхідно зазначити, що в теорії міжнародного права нерідко зустрічається поняття національно-правової імплементації, під яким розуміють “прийняття державою внутрішньодержавних правових засобів, за допомогою яких забезпечується реалізація даною державою її міжнародно-правових зобов’язань у сфері внутрішньодержавних відносин”¹. Отже згадані правові засоби (котрі можуть виражатися у вигляді законів та підзаконних нормативно-правових актів) є актами імплементації норм міжнародного права у національні правові системи. З огляду на це підтримуємо точку зору, згідно з якою “у реалізації норм міжнародного права в рамках національної юрисдикції вагому роль відіграють такі фактори, як проведення правотворчих та правозастосовних дій – прийняття законів, постанов, доведення їх до конкретних виконавців”². Таким чином, можна з певністю стверджувати, що “будь-яка реалізація норм міжнародного права у сфері внутрішньодержавних відносин потребує не просто забезпечення, а правового забезпечення, що дозволяє говорити не просто про імплементацію, а про національно-правову імплементацію...”³. Однак при цьому певною мірою проявляється недолік самого терміну “імплементація”, оскільки “він включає в себе і національно-правову імплементацію, й інші механізми реалізації міжнародно-правових норм, котрі не пов’язані із взаємодією норм міжнародного та національного права”⁴. З цього приводу цілком

¹ Зимненко Б.А. Международное право и правовая система Российской Федерации. Общая часть : курс лекций / Б.А. Зимненко. – М. : Российская академия правосудия; Статут, 2010. – С. 32

² Марочкін С.Ю. Сфера реализации и эффективность норм международного права / С.Ю. Марочкін // Международное и внутригосударственное право: проблемы сравнительного правоведения. Межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск, 1984. – С. 40

³ Зимненко Б.А. Международное право и правовая система Российской Федерации. Общая часть : курс лекций / Б.А. Зимненко. – М. : Российская академия правосудия; Статут, 2010. – С. 63

⁴ Зимненко Б.А. Согласование норм внутригосударственного и международного права в правовой системе России / Б.А. Зимненко // Московский журнал международного права. – 2000. – № 4. – С. 96

влучно висловлюється І. Кияниця, котрий зазначає, що “як процес реалізації міжнародно-правових зобов’язань, імплементація норм міжнародного права в національній правовій системі здійснюється через національний механізм, що включає в себе суб’єкти та їх повноваження щодо імплементації норм міжнародного права, окремі заходи (способи і форми), за допомогою яких досягається виконання міжнародно-правових зобов’язань”¹.

При цьому слід наголосити, що деякі дослідники вважають, необхідним розмежовувати терміни “імплементація” та “застосування”. Так, зокрема С. Черниченко, досліджуючи реалізацію норм міжнародного права, зазначає, що хоча в цілому термін імплементація “може бути використаний для характеристики дії норм міжнародного права у внутрішньодержавних відносинах через національне право, проте все-таки необхідно вказати на небажаність такого підходу, оскільки в даному випадку легко його сплутати з терміном “застосування”, внаслідок чого може скластися помилкове враження, що норми міжнародного права можуть безпосередньо застосовуватись у внутрішньодержавній сфері”².

У свою чергу А. Дмитрієв не проводить різниці між термінами “імплементація” та “реалізація” та використовує їх, як синоніми, розглядаючи імплементацію норм міжнародного права крізь призму поняття “реалізації” норм міжнародного права³. Водночас деякі автори цілком слушно зазначають, що “імплементацію норм міжнародного права необхідно і доцільно розглядати в якості самостій-

¹ Кияниця І. П. Імплементація норм міжнародного права в правовій системі ФРН : дис. канд. юрид. наук : 12.00.11 / Кияниця Ілля Петрович. – К., 2004. – С. 11

² Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы / С.В. Черниченко. – М. : Междунар. отношение, 1993. – С. 53-54

³ Дмитрієв А.І. Проблеми імплементації норм міжнародного права в національному законодавстві України / А.І. Дмитрієв // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом : матеріали науково-практичної конференції 1998 р. – К. : Інститут зак-ва ВРУ, 1998. – С. 121

ної цілеспрямованої системної діяльності, що приводить у дію всю систему норм міжнародного права. При цьому забезпечується міжнародно-правове регулювання відносин та дотриманням зобов'язань держав за міжнародним договором як досягнення кінцевого результату¹. Загалом, приходимо до висновку, що імплементація це процес, результати якого виражаються у різноманітних формах² та дістають своє закріплення в нормативних актах.

Відзначимо також, що інколи в науці європейського права не провадиться чіткого розмежування і між термінами “гармонізація” та “імплементація”. При цьому термін “гармонізація” застосовується для позначення усіх процесів створення гомогенної правової системи в рамках даної інтеграційної організації. У результаті, імплементація нових норм для права держав-членів ЄС, яка відбувається в переважній більшості через прийняття директив, в науці європейського права дістала назву – “моделі повної гармонізації”³. У свою чергу вітчизняні автори під гармонізацією розуміють “приведення норм національного права держав-членів європейських інтеграційних організацій у відповідність з вимогами права Євросоюзу”⁴.

¹ Баймуратов М. Застосування норм міжнародного права у правовій системі України / М. Баймуратов // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : зб. статей учасників міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора П.О. Недбайла, (Львів, 28–29 березня 2008 р.). – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 4

² Dimitrakopoulos D Richardson J. Implementing EU public policy [Електронний ресурс] / Dionyssis Dimitrakopoulos and Jeremy Richardson. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.nuffield.ox.ac.uk/politics/Jeremy3.html>

³ Исаев Д. Основные теории гармонизации законодательства в процессе формирования общих пространств Россия-ЕС [Електронний ресурс] / Д. Исаев. – Режим доступу до ресурсу : http://www.recep.ru/ru/documents.php?subaction=showfull&id=1111221960&archive=&start_from=&ucat=19&

⁴ Муравйов В. Гармонізація законодавства як феномен європейської інтеграції / Віктор Муравйов // Український правовий часопис. – 2003. – №2 (7). – С. 3

У свою чергу ключовим моментом в імплементації права ЄС є реальна дія та застосування його норм в національному праві держав-членів. По суті, основний акцент в праві ЄС робиться на уникнення ситуації, коли б його норма з тих чи інших причин не могла б регулювати ті чи інші правовідносини в рамках даного об'єднання. При цьому необхідно наголосити, що це характерно для усіх юридичних норм. Оскільки будь-яка система юридичних норм, якою б досконалою, розробленою та продуманою вона не була, якщо вона реально не впливає на правовідносини, по суті, є мертвою та не має права на існування. У даному випадку погоджуємось з позицією Д. Керімова, що “реалізацією права досягається той результат, до якого намагаються прийти творці правової норми і, який, на їхню думку, має привести до встановленої цієї нормою певної мети”¹.

Отже, для того, щоб повною мірою дослідити та проаналізувати процес дії норм права ЄС в національному праві держав-членів, необхідно насамперед з'ясувати поняття механізму імплементації даних норм. При цьому необхідно розрізнити норми права ЄС, що застосовуються автоматично після вступу держав в ЄС стаючи частиною їхнього законодавства, та правові норми, що не наділені прямою дією та потребують імплементації.

Насамперед відзначимо, що сам термін “механізм” в українській мові трактується по-різному: 1) пристрій, що передає рух; 2) внутрішня будова, система чого-небудь; устрій; 3) сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище². Якщо мова іде про механізм імплементації норм, то, насамперед, він уособлює взаємодію правових та інституційних засобів, котрі будуть застосовуватися в

¹ Философские проблемы права / ред. кол. Керимов Д.А. и др. – М. : Мысль, 1972. – С. 387

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад., гол. ред. В.Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – С. 665

процесі імплементації даних норм. У свою чергу, в доктрині науки міжнародного права в даному контексті насамперед виділяють міжнародний, міжнародний організаційно-правовий, внутрішньодержавний організаційно-правовий механізми імплементації.

У “Великому енциклопедичному словнику” читаємо, що механізм імплементації міжнародно-правових норм – сукупність правових та інституційних засобів, що використовуються суб’єктами міжнародного права на міжнародному та національному рівнях¹. Дане твердження поділяє А. Гавердовський, котрий наголошує, що міжнародний механізм імплементації являє собою сукупність засобів реалізації міжнародно-правових норм, котрі створюються спільними зусиллями держав. Він включає сукупність правових та інституційних засобів, котрі використовують суб’єкти міжнародного права на міжнародному та національному рівнях з метою реалізації норм міжнародного права². Аналогічної точки зору дотримуються й інші автори, котрі під вищезгаданим механізмом розуміють “систему правових і організаційних засобів, як створюваних спільними зусиллями держав, так і використовуваними індивідуально з метою всебічної, своєчасної й повної реалізації прийнятих відповідно до міжнародного права зобов’язань”³. Зустрічається також і поняття міжнародного організаційно-правового механізму імплементації, під яким розуміють сукупність міжнародно-правових засобів, котрі регулюють процес імплементації та створення міждержавних інститутів. Досить поширеним є й поняття внутрішньодержавного організаційно-правового

¹ Великий енциклопедичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемчушенка. – К. : ТОВ Вид-во “Юридична думка”, 2007. – С. 329

² Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права / А.С. Гавердовский. – К. : Вища школа, 1980. – С. 92

³ Баймуратов М. Имплементация норм международного права про свободу пересування і вибір місця проживання у право України / М. Баймуратов, С. Максименко // Право України. – 2003. – № 9. – С. 133

механізму, під яким розуміють “комплекс національних правових засобів, котрі забезпечують імплементацію норм міжнародного права у внутрішньодержавний правопорядок, та державних владних інститутів, що безпосередньо реалізують приписи держави щодо імплементації міжнародних зобов’язань”¹.

Аналізуючи сутність механізму імплементації норм міжнародного права у національне право держав, в цілому поділяємо точку зору, що переважна більшість міжнародно-правових норм, які містяться в міжнародно-правових договорах, реалізується через національний механізм імплементації. У міжнародно-правовій літературі термін “імплементація” вживається на позначення співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права... при цьому згаданий термін може бути використаний і для окреслення впливу норм міжнародного права на внутрішньодержавні відносини через внутрішньодержавне право без його розширювального тлумачення. Натомість термін “національно-правова імплементація норм міжнародного права”, що нерідко зустрічається у західній правовій доктрині, як правило, не є синонімом широкого поняття “імплементація”, насамперед тому, що “юридичне” прийняття норм національного права, необхідних для виконання норм міжнародного права, ще не означає “фактичного” виконання міжнародно-правових зобов’язань².

Водночас, аналізуючи процес імплементації права ЄС та заходи, яких вживають держави-члени з метою реалізації його норм у своїх національних правопорядках, приходимо до висновку, що під «*національно-правовою імплементацією права ЄС*» слід розуміти комплекс правових засобів та заходів котрі забезпечують реалізацію

¹ Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права / А.С. Гавердовский. – К. : Вища школа, 1980. – С. 95

² Баймуратов М. Имплементация норм международного права про свободу пересування і вибір місця проживання у право України / М. Баймуратов, С. Максименко // Право України. – 2003. – № 9. – С. 133

норм права Європейського Союзу у внутрішньому праві держав-членів. При цьому ефективність норм права ЄС перебуває в прямій залежності від того, наскільки всесторонньо держави-члени ЄС забезпечують їх імплементацію та виконання на національному рівні, що у свою чергу вимагає від держав-членів ЄС прийняття комплексу правотворчих та правозастосовних засобів (котрі виражаються у вищезгаданих актах) з метою реалізації норм права ЄС у своїх національних правопорядках. Необхідним є також постійне вдосконалення механізму імплементації, що стимулює підвищення ефективності даного процесу. Таким чином, національно-правова імплементація виступатиме складовою частиною механізму імплементації права ЄС та забезпечуватиме ефективність функціонування норм права ЄС у національному праві держав-членів. В даному контексті доволі влучно зазначає С. Черниченко, що “під ефективністю правової норми необхідно розуміти соціальну результативність її здійснення, тобто досягнення максимально близько передбаченого нормою соціально корисного регулятивного впливу на певні суспільні відносини при мінімальних негативних наслідках”¹.

У свою чергу аналізуючи особливості та специфіку процесу імплементації норм права ЄС в національному праві, а також досліджуючи способи та засоби, котрі використовуються державами-членами з метою забезпечення ефективної дії даних норм, в цілому, можна зробити висновок, що завдяки *механізму імплементації права ЄС* як сукупності правових та інституційних засобів, котрі використовуються в рамках Європейського Союзу з метою реалізації норм права ЄС у національне право держав-членів забезпечується ефективна їх дія та виконання.

Загалом в процесі здійснення імплементації норма права ЄС має пройти певні стадії, щоб знайти відобра-

¹ Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы / С.В. Черниченко. – М. : Междунар. отношение, 1993. – С. 55

ження у національному праві держав-членів ЄС та по суті стати його частиною. В даному контексті досить цікавою є позиція Ж. Попової, котра виділяє три етапи в механізмі імплементації права ЄС в національному праві держав-членів. Так, перший етап має назву *транспозиція (transposition)*, його суть полягає у переміщенні норм правового акту ЄС, котрий за своєю природою має вищу юридичну силу, у національний нормативно-правовий акт, що має меншу юридичну силу. Даний процес по суті ототожнюється з інкорпорацією права ЄС в національному праві держав-членів. Як правило, дана процедура застосовується до такого правового акту ЄС, як директиви, оскільки їх положення зазвичай безпосередньо не застосовуються та не мають прямої дії. Для виконання мети поставленої в директиві, даний акт має бути імplementований в рамках періоду, вказаного в директиві.

Другий етап полягає у *забезпеченні ефективної реалізації права ЄС (realization)*. Він включає різноманітні практичні дії, котрі застосовують національні органи державної влади щоб забезпечити ефективне функціонування норм права ЄС, оскільки у багатьох випадках необхідно вжити практичних заходів, щоб правові норми права ЄС дійшли до своїх адресатів. У даному процесі держава-член забезпечує відповідність, не лише виходячи з букви закону в цілому, а і з духу конкретної правової норми.

І нарешті, на останньому етапі відбувається, *забезпечення виконання (enforcement)*, оскільки самого акту імплементації недостатньо, щоб право ЄС ефективно діяло в національному праві. Тут ідеться про його виконання та подання звітів щодо застосування *aquis* в тих чи інших сферах держав-членів¹. Отже саме на цих етапах відбува-

¹ Попова Ж. Право на Европейския съюз / Жасмин Попова. – 2-е изд., Фондация “Европейски институт”, 2006. – С. 189-192

ється процес імплементації норм права ЄС у національне право, завдяки якому забезпечується ефективна дія норм права ЄС.

Однак на відміну від міжнародного права, котре “не може прямо регулювати внутрішньодержавні відносини, а тому для реалізації його принципів та норм необхідна їх імплементація у внутрішньодержавну правову сферу”¹, право ЄС завдяки принципу прямої дії та верховенства права регулює дані відносини, що у свою чергу надає деяку специфіку самому механізму імплементації права ЄС в порівнянні з аналогічними механізмами у міжнародному праві. Отже, даний правовий механізм ЄС є досить простий завдяки уніфікації його правових норм, тому переважно достатньо “в процесі національного правотворення зафіксувати відповідні положення у конституції чи законодавчому акті. При цьому відповідних змін зазнають і техніко-юридичні прийоми імплементації норм права Співтовариства у внутрішньодержавне право, зокрема – повноваження щодо імплементації норм переноситься на рівень державних правозастосовчих органів. Це пов’язано з тим, що Європейський Союз не має власної системи “місцевих” правозастосовчих органів, а тому нормативно-правові приписи виконуються відповідними органами держав-членів”².

Аналогічну точку зору підтримує А. Мойсеев, котрий зазначає, що “на відміну від традиційних міжнародних організацій для реалізації правових норм ЄС не вимагається видання спеціального державного трансформаційного акту. Правові акти Співтовариств реалізуються

¹ Мингазов А.Х. Эффективность норм международного права / А.Х. Мингазов. – Казань : Изд-во КазГУ, 1990. – С. 189

² Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : монографія / Л.А. Луць. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 168

в національних правопорядках лише за допомогою внутрішньодержавних актів. Виконання норм, котрі видаються органами Співтовариств, здійснюється органами держав-членів, оскільки Європейські Співтовариства не мають власних правозастосовних структур для реалізації свого права “на місці”¹. Отже, мова йде про внутрішній національно-правовий механізм імплементації права ЄС, при якому виконання норм права ЄС насамперед покладається на національні інституції, котрі забезпечуватимуть імплементацію даних норм у своєму національному праві.

Особливістю дії норм права ЄС, закріплених (насамперед у “первинному праві”) у джерелах, є і те, що “для набуття чинності правових актів ЄС не потрібна ратифікація або інша форма визнання з боку держави-члена ЄС”². Це в свою чергу відрізняє механізм їхньої імплементації в національне право держав-членів від міжнародно-правового механізму імплементації норм права в будь-яку національну систему права. Таким чином, можна зробити висновок, що процедура імплементації норм права ЄС в національному праві держав-членів є особливою та специфічною в порівнянні з іншими міжнародними організаціями, насамперед завдяки принципам верховенства та прямої дії права Європейського Союзу. Таким чином вирішальну роль у розумінні механізму імплементації права ЄС в національному праві держав-членів відіграє принцип прямої дії права ЄС завдяки якому норми права ЄС та не потребують імплементаційних актів, а діють напрям у національному праві держав-членів.

¹ Мойсеев А.А. Надгосударственность в современном международном праве / А.А. Мойсеев. – М. : Научная книга. – 2007. – С. 150

² Международное право: учебник / под. ред. Ковалева А.А., Черниченко С.В. – 2-е изд. – М. : Омега-Ленинград, 2006. – С. 708

В цілому можна стверджувати, що право Європейського Союзу являє собою систему норм, які пов'язують кожную державу, і які завдяки правовому механізму були трансформовані у національні правові системи даних країн¹. Очевидно, для того, щоб Європейський Союз ефективно функціонував та розвивався, право Європейського Союзу має бути прийнято однаковою мірою в усіх державах-членах, що виключить нерівномірний вплив норм права ЄС у внутрішньому праві його держав-членів. При цьому деякі науковці підкреслюють вагому роль права ЄС як інструмента інтеграції держав на європейському континенті, відводячи йому особливе місце в міжнародному правопорядку, оскільки саме воно (на їхню думку - *авт.*)² відіграє вирішальну роль в інтеграційному процесі.

Слід зауважити, що механізм імплементації права ЄС в національному праві держав-членів не є однорідним та однаковим. Як зазначалось, специфіка дії тієї чи іншої норми права ЄС залежить від того, в якому джерелі права вона виражається та закріплюється. В даному контексті аналізуючи ст. 291 ДФЄС котра зазначає, що “держави-члени приймають усю сукупність заходів у сфері свого внутрішнього права котрі необхідні для перетворення в життя юридично-обов'язкових актів ЄС”³ приходимо до висновку, що держави-члени ЄС зобов'язані здійснювати відповідні юридичні заходи з метою імплементації положень правових актів ЄС у своїх національних правопорядках. При цьому дані дії котрі вчинятимуть держави-члени завжди будуть спрямовані на забезпечення ефективної дії норм права ЄС у їх національному праві.

¹ Craig P. EU Law – Text, Cases and Materials / Paul Craig & Grainne De Burca // Oxford University Press. – 2nd ed. – 1998. – P. 164

² Обердофф А. Политическое становление Европы / Анри Обердофф // Европейская интеграция : современное состояние и перспективы : сб. науч. ст. / науч. ред. С.И. Паньковский. – Мн. : ЕГУ, 2001. – С. 20

³ The Lisbon Treaty : The Readable Version [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : [http // en.euabc.com](http://en.euabc.com)

Отже, норми права ЄС дістають своє закріплення та вираження в певних джерелах. Система джерел права ЄС має внутрішню ієрархічну побудову з поділом на “первинне” та “вторинне” право. Деяко відокремлене місце в цій системі займає третя група – джерела прецедентного права та міжнародні договори, які укладаються між ЄС та третіми країнами, а також між ЄС та державами-членами¹. Кожне джерело з даних груп має свою специфічну дію в державах-членах ЄС і особливий механізм імплементації та застосування в національному праві. Видається доцільним проаналізувати механізм реалізації норм права ЄС у національному праві держав-членів, залежно від того, до якого джерела вони (норми) відносяться.

Так, джерела “первинного права” ЄС наділені прямою дією при цьому необхідно відзначити, що прямою дією наділені не усі норми установчих договорів, а лише ті, що мають “чіткий та безумовний” характер. Якщо норма відповідає даним вимогам, то вона без будь-яких імплементаційних засобів буде діяти у національному праві держав-членів ЄС. Однак, якщо норма є нечіткою, містить якусь загальну мету і потребує подальших заходів для її конкретизації та уточнення, то в такому разі застосувати до неї пряму дію надзвичайно важко і майже неможливо². Також необхідно наголосити, що акти ратифікації установчих договорів ЄС державами-членами є по суті імплементаційними актами. Однак процедура та особливості даного процесу в цілому нічим не відрізняються від аналогічного механізму в міжнародному праві. Саме тому видається доцільним в подальшому більшу увагу зосередити на дослідженні механізму імплементації положень правових актів, котрі належать до “вторинного” права

¹ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учебник для вузов / отв. ред. Л.М. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2005. – С. 115

² Craig P. EU Law – Text, Cases and Materials / Paul Craig & Grainne De Burca // Oxford University Press. – 2nd ed. – 1998. – P. 168

ЄС та завдяки яким яскраво проявляється специфіка в механізмі імплементації його норм.

Щодо “вторинного права” ЄС, то тут ситуація більш заплутана. Деякі дослідники, вивчаючи феномен “вторинного права” ЄС та дії його норм у національному праві називають його адміністративним правом ЄС. Насамперед тому, що воно наділене верховенством перед національним правом держав-членів і завдяки йому виникають правовідносини між суб'єктами (громадянами) в рамках національних правопорядків. При цьому дане “вторинне право” ЄС являє собою автономний правопорядок і йому не притаманний в повній мірі міжнародно-правовий характер¹. Більш детально особливості та специфіку імплементації положень регламентів, рішень та директив ЄС в національному праві держав-членів ми розглянемо в наступних підпунктах нашого монографічного дослідження.

Загалом же відзначимо, що Європейський Союз має специфічний механізм, яким передбачено ефективну процедуру імплементації норм права ЄС, що є більш характерним для національних правових систем, ніж для міжнародних організацій. Даний механізм містить сукупність способів та засобів, завдяки яким усувають недоліки, котрі мають місце при здійсненні традиційної міжнародно-правової імплементації. Насамперед, це досить довга процедура імплементації норм міжнародних договорів, великі фінансові витрати, можливість не прийняття міжнародних договорів під час їхньої ратифікації у національних парламентах. Європейський Союз по суті являє собою складне регіональне інтеграційне об'єднання котре виходить за рамки класичного розуміння міжнародної організації².

¹ Хиршлер М. Западноевропейские интеграционные объединения : право / М. Хиршлер, Б. Циммерман; под общ. ред., с предисл. Э. М. Аметистова, М. И. Брагинского; пер. с нем. Ю. И. Куколева и др. – М.: Прогресс, 1987. – С. 78-79

² Европейское международное право : учебник / отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова, П.В. Саваськов. – М. : Междунар. Отношения, 2005. – С. 191

Отже, в рамках права ЄС знайшли своє відображення елементи міжнародної та національної правотворчості, що в свою чергу зумовило своєрідність самої системи права ЄС, в основі якої лежать норми “первинного” права, згідно з якими формуються та функціонують норми “вторинного” права. А це в свою чергу зумовлює специфіку права ЄС, котре є особливою системою, яку не можна однозначно віднести до міжнародного або до національного права¹. Що, у свою чергу, зумовило формування в рамках Європейського Союзу унікального та специфічного механізму імплементації його норм в національне право держав-членів, який суттєво відрізняється від класичних міжнародних механізмів імплементації.

2.2. Особливості імплементації регламентів та рішень Європейського Союзу в національне право держав-членів

Серед джерел “вторинного” права ЄС основоположне та ключове місце займають регламенти, завдяки яким вводяться однакові правила поведінки для усіх суб’єктів правовідносин на території ЄС шляхом їх правового регулювання. При цьому необхідно відзначити, що питання стосовно юридичної природи джерел “вторинного” права ЄС є одним з найбільш дискусійних у доктрині міжнародного права. Насамперед тому, що дані акти за своєю природою більшою мірою відносяться до національних законодавчих актів, аніж до міжнародних оскільки приймаються інститутами ЄС та здебільшого мають пряму дію у національному праві держав-членів. А оскільки

¹ Звонарева О.С. Глобализация и взаимодействие цивилизаций: политико-правовые аспекты [Електронний ресурс] / О.С. Звонарева. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.lawmix.ru/comm/962/>

дані акти “вторинного” права адресуються як фізичним і юридичним особам, так і державам-членам в цілому, то це у свою чергу унеможливає віднесення норм, котрі містяться у даних правових актах, до норм міжнародного права. В даному контексті поділяємо точку зору В. Маргієва, котрий, досліджуючи юридичну природу джерел “вторинного” права ЄС, відзначає, що “черезмірний консерватизм науки міжнародного права часто призводить до ситуацій, коли науковці не можуть чітко визначити місце правового феномена, котрий, маючи міжнародний характер, не вписується в міжнародне публічне право. Саме таким феноменом є “вторинне” право ЄС, що не може бути складовою частиною публічного права, оскільки є результатом односторонньої “законодавчої” діяльності даної міжнародної організації та, як правило, наділене прямою дією (регламенти та рішення – *авт.*) також його суб’єктами можуть бути юридичні та фізичні особи”¹.

Отже, регламенти за своєю юридичною природою не будуть відноситися до норм міжнародного права. Абсолютно влучно зауважує Ю. Тихомиров, що “регламенти та загальні рішення відрізняються від норм міжнародного права тим, що вони мають однакову юридичну силу на усій території Співтовариств та застосовуються повністтю. При цьому вони не трансформуються в національні закони, а безпосередньо породжують права та обов’язки для усіх громадян ЄС”². До того ж, саме регламенти інколи ототожнюють із законами ЄС, оскільки вони надають змогу органам ЄС безпосередньо впливати на національне право держав-членів. В цілому поділяємо точку зору, що

¹ Маргієв В.І. О некоторых особенностях внутреннего права Европейского Сообщества [Електронний ресурс] / В.І. Маргієв // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 208–214. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=148696>

² Тихомиров Ю. А. Международное и внутреннее право : динамика соотношений [Електронний ресурс] / Ю.А. Тихомиров // Режим доступу до ресурсу : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=151749>

“за своїми нормативними ознаками регламенти відповідають поняттю “нормативно-правовий акт”, “закон” у внутрішньодержавному праві, проте за своєю юридичною природою вони залишаються односторонніми актами ЄС”¹. Отже, регламенти діють безпосередньо та поруч з національним законодавством держав-членів ЄС та за своєю юридичною силою прирівнюються до законів, стаючи при цьому актами уніфікації².

Загалом можна стверджувати, що в ЄС уніфікація відбувається шляхом прийняття регламентів, котрі розглядаються як “найбільш ефективний засіб інтеграційного будівництва”³. Необхідно відзначити, що дія регламенту завжди є безпосередня, що в свою чергу “не вимагає прийняття спеціального нормативного акту (національного – *авт.*) законодавства держав-членів ЄС, в якому відтворювались його норми. Це значною мірою відрізняє їх від інших правових актів ЄС... Однак, є значні відмінності в уніфікації права ЄС регламентами та директивами. Насамперед тому, що директиви допускають наявність певних відмінностей (в процесі здійснення імплементації права ЄС – *авт.*), а регламенти виключають таку можливість”⁴. Аналогічної точки зору дотримується і С. Кашкін, котрий, досліджуючи юридичну природу даного правового акту ЄС та його дію в національному праві

¹ Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : монографія / Л.А. Луць. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 147

² Трудовое и социальное право Европейского Союза: документы и материалы / за ред. Г. Хельцлера – М. : “Права человека”, 2005. – С. 15

³ Шемятенков В.Г. Европейская интеграция : учеб. пособие по специальности “Мировая экономика” / В.Г. Шемятенков. – М. : Международ. отношения, 2003. – С. 51

⁴ Леанович Е. Роль права Европейского Союза в процессе унификации коллизионных норм, применимых к внедоговорным обязательствам [Электронный ресурс] / Е. Леанович, И. Гаспаревич. – Режим доступа до ресурсу: http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1720&Itemid=232

держав-членів, зазначає, що “в західній доктрині регламент прийнято розглядати як інструмент уніфікації права, а саме введення повністю однакових (уніфікованих) правил поведінки учасників суспільних відносин в межах Європейського Союзу”¹.

У свою чергу відзначимо, що не слід плутати регламент як правовий акт інститутів ЄС з регламентами, що є актами внутрішнього права держав, які по суті визначають процедуру функціонування державних органів. Так, зокрема у тлумачному словнику під регламентом розуміють сукупність правил, постанов, що регулюють роботу установи, державної або громадської організації². При цьому необхідно відзначити, що деякі науковці (в контексті міжнародного права) регламенти ототожнюють з актами міжнародних організацій та вбачають у них своєрідну форму міжнародних договорів, таким чином відносячи їх до різновидності договору³. Інші ж вчені відзначають, що “за своєю юридичною силою регламенти можуть бути як рекомендаціями, так і носити юридично-обов’язковий характер. При цьому повноваження міжнародних організацій щодо прийняття того чи іншого виду даних актів цілком залежать від положень їхніх установчих договорів, підписаних та ратифікованих державами-членами на основі їх волевиявлення, інших нормативних зобов’язань, котрі тим самим становлять “правило організації”⁴.

¹ Право Європейського Союзу : учебник для вузов / под. ред. С.Ю. Кашкина – 3-е изд. перераб. и доп. – М. : Изд-во Юрайт; ИД Юрайт, 2010. – С. 149

² Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. – К. : “АКО-НІТ”, 1998. – Т. 3. – С. 886

³ Шибаева Е.А. Специализированные учреждения ООН (международно-правовые аспекты) / Е.А. Шибаева. – М. : Междунар. отношения, 1966. – С. 104-106

⁴ Малинин С.А. Правовая природа административно-регламентационных актов, издаваемых межгосударственными организациями [Электронный ресурс] / С.А. Малинин, Т.М. Ковалева // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 213-220. – Режим доступа до ресурсу : <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=149078>

Звичайно, зовсім іншим є розуміння сутності регламенту як правового акту ЄС. Так, Стаття 288 (колишня 249) ДФЄС зазначає, що “регламент має пряму дію. Він є обов’язковий в повному об’ємі та підлягає прямому застосуванню в усіх державах-членах”¹. У даному випадку поділяємо точку зору, що “регламенти одразу стають частиною внутрішнього законодавства держав-членів і на них можуть посилатися фізичні особи у своїх національних судах, що фактично означає їхнє безпосереднє використання судами при винесенні рішення”². Аналогічної позиції дотримуються і вітчизняні дослідники, котрі досліджуючи юридичну природу даного акту зазначають, що в залежності від змісту регламенти є обов’язковими не тільки для держав-членів, а й для фізичних та юридичних осіб. При цьому наголошується, що саме завдяки регламентам виявляється наднаціональна природа права ЄС, і у разі виникнення колізії між ним та будь-якою національною нормою саме регламент володітиме абсолютним приматом, що у свою чергу виключає прийняття будь-яких національних законів, котрі можуть суперечити нормам регламенту³.

Отже, прийнятий регламент не потребує імплементації з боку держав-членів та будь-яких інших дій щодо набуття ним чинності. Його основна функція полягає у створенні однакового правового поля в рамках ЄС. Специфікою даного правового акту є те, що він має загальний нормативний характер. Саме завдяки даній рисі він відрізняється від рішення. В даному випадку суд ЄС дотримується позиції, що цей правовий акт застосовується стосовно суб’єктів до об’єктивно-визначених ситуацій які передбачені в загальній та абстрактній формах. В інших

¹ The Lisbon Treaty : The Readable Version [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://en.euabc.com>

² Búrca De G & P. Craig. The evolution of EU law / Craig & De Búrca // Oxford University Press, 1999. – P. 176

³ Право и межгосударственные объединения / В.Г. Вишняков, В.А. Егизаров, Ю.А. Королев и др. ; под общ. ред. В.Г. Вишнякова. – СПб. : Изд-во “Юридический центр Пресс”, 2003. – С. 323

випадках, коли акт, маючи назву “регламент”, призначався для індивідуального застосування Суд ЄС відмовлявся визнавати його регламентом, визначаючи його як рішення. Таким чином, під регламентами розуміємо “правові акти ЄС прямої дії, що мають загальнообов’язкову юридичну силу для всіх держав-членів і застосовуються ними безпосередньо, без транспозиції їх норм у національні правові системи”¹. Аналогічної точки зору дотримуються інші дослідники права ЄС, зазначаючи, що під регламентом необхідно розуміти “нормативно-правовий акт загального характеру, котрий у всіх своїх елементах є обов’язковим для усіх суб’єктів права ЄС і є актом прямої дії, іншими словами, він підлягає застосуванню органами, судовими установами усіх держав-членів незалежно від того, чи дана держава (член ЄС – *авт*) виступає за їх прийняття чи ні”².

Також необхідно відзначити, що Суд ЄС неодноразово не тільки підтверджував пряму дію регламентів, а й наголошував на неприпустимості прийняття будь-яких національних правових актів для уточнення та імплементації положень регламенту, оскільки в такому випадку дані заходи національної імплементації необхідно розглядати як неправомірні. Так, особливо показовою в даному контексті є справа *Commission v Italy*, в якій Суд ЄС зазначив, що “регламенти, як такі, застосовуються безпосередньо всіма державами-членами і набувають чинності виключно після їхньої публікації в Офіційному віснику Спільноти, починаючи з дати, яка в ньому зазначається, або, якщо така дата відсутня – згідно з датою передбаченою в регламенті. Отже, будь-які засоби імплементації в даному випадку суперечать договору, в результаті створюючи перешкоди для прямої дії регламентів та їх одночасного і однакового застосування на всій території Спільноти... Як наслідок, не може бути

¹ Екологічне право України. Академічний курс : підручник // за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2005. – С. 817

² Ентін А.М. Право Європейського Союзу: основні категорії та поняття: навч. посіб. / А.М. Ентін. – К. : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 74

визнано, що держави-члени можуть застосовувати норми регламенту Спільноти вибірково, тим самим підриваючи деякі положення права Спільноти, що суперечить їхнім національним інтересам”¹. У даній справі Суд ЄС підтвердив пряму дію регламентів та розкритикував будь-яку спробу держав-членів змінити чи послабити їх вимоги. Отже, якщо держава-член ЄС намагається вжити будь-яких заходів (наприклад, прийняти закон) з метою імплементації положень регламенту у своє національне право, вони мають бути скасовані, оскільки тим самим створюють перешкоди в ефективній дії права ЄС. Регламент є обов’язковим в усій своїй структурі, що у свою чергу унеможливає прийняття державами-членами ЄС будь-яких доповнень чи змін до нього або часткове його застосування, оскільки такі дії призведуть до видозмінення змісту даного правового акту, що є абсолютно неприйнятним з точки зору його безпосередньої та прямої дії.

Показовою в даному випадку є і справа Суду ЄС *Politi*, в якій він підтвердив пряму дію регламентів та наголосив на недопустимості для будь-якої держави-члена ЄС вживати тих чи інших імплементаційних заходів з метою їхньої реалізації у своєму національному праві. Так, зокрема Суд ЄС зазначив, що “відповідно до своєї природи у джерелах права Спільноти регламенти володіють прямою дією та здатні створювати права для фізичних осіб, які національні суди зобов’язані захищати... у свою чергу пряма дія регламентів не допускає здійснення будь-яких законодавчих заходів, навіть якщо вони колись застосовувались, якщо вони несумісні з його положеннями”².

Однак незважаючи на те, що не повинно виникати жодних проблем щодо виконання державами-членами

¹ Case 39/72 “European Commission v Italian Republic” // European Courts Reports. – 1973. – P. 101

² Case 43/71 “Politi v. Italian Minister of Finance” // European Courts Reports. – 1971. – P. 1039

положень регламенту ЄС та їх дії в національному праві, ще досі деякі держави-члени або неправильно використовують законодавчі заходи, або іноді через відсутність будь-яких дій створюють перешкоди на шляху належного застосування його положень. У даному випадку повною мірою поділяємо позицію, що регламенти не лише “самовиконуються”, а є “незалежними та самодостатніми”, і держави-члени не можуть жодним чином перешкоджати або відволікати від застосування регламентів шляхом здійснення будь-яких імплементаційних заходів¹. При цьому необхідно наголосити, що норми регламенту можуть не мати прямої дії, якщо вони не є точними, чіткими, безумовними, або залежатимуть від подальших дій держав-членів ЄС. У цьому випадку поділяємо точку зору О. Головка, що “доктрина про пряму і безпосередню дію регламенту у праві ЄС базується на трьох міркуваннях: у регламенті міститься чітке і пряме зобов’язання; це зобов’язання є однозначним і безумовним; і при реалізації норм регламенту державам-членам не надається жодного права вибору форм і методів його імплементації. Згідно з тлумаченням Суду ЄС лише регламенти мають вище визначені властивості. З цього випливає, що інші правові акти ЄС не мають прямої і безпосередньої дії у національному праві держав-членів, окрім випадків, чітко передбачених у системі прецедентів ЄС”².

Таким чином однією з найважливіших рис регламенту є його однакове застосування в усіх державах-членах ЄС, що у свою чергу виключає можливість його підміни національними правовими актами. Однак необхідно наголосити, що не у всіх випадках національні імплементаційні заходи, котрі вживаються з метою надання чинності

¹ Pescatore P. The Doctrine of “Direct Effect”: An infant Disease of Community Law / Pescatore, Pierre // European Law Review. – 1983. – № 8. – P. 164-167

² Головка-Гавришева О. Право Європейського Союзу: система, джерела, особливості [Електронний ресурс] /. – Режим доступу до ресурсу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzclubp/2008_2/37715.pdf

регламентам, є недійсними. В такому випадку можуть мати місце і винятки, а регламент може сам по собі вимагати, прямо або побічно, дозволу для держав-членів вживати певних заходів щодо його імплементації. Тут поділяємо точку зору, що “юридична сила регламенту, як одного із видів “вторинних” джерел права Євросоюзу виключає застосування будь-якого національного акту, що суперечить положенням регламенту... Заходи по їх імплементації необхідні лише у випадках, коли їх передбачає сам регламент”¹.

По суті дане твердження (щодо винятків) знайшло своє відображення у рішенні Суду ЄС у справі *Bussone*, в якій Суд ЄС зазначив, що “регламенти вимагають застосування прямої дії для того, щоб вони вступили в силу та були застосовані на користь або на противагу, незалежно від будь-яких заходів, які були б вжиті згідно з національним законодавством... Правильне виконання цього рішення не виключає застосування будь-яких інших законодавчих заходів, навіть тих, які будуть прийняті згодом, якщо вони не суперечитимуть цим правилам... Ця заборона не розповсюджується на ті випадки, коли державам-членам надано дозвіл на самостійне вживання необхідних законодавчих, нормативних, адміністративних та фінансових заходів для забезпечення ефективного застосування положень цих правил”². В даному контексті заслуговує на увагу позиція Т. Хартлі, котрий, досліджуючи дію регламентів, зазначає, що у зв’язку з застосуванням національних заходів стосовно дії регламентів, Суд ЄС буде занепокоєний щодо трьох питань: по-перше, для того, щоб уникнути плутанини, коли регламент вступить в силу він має бути застосований в один і той самий день усіма державами-членами; по-друге, для того, щоб збе-

¹ Опришко В.Ф. Право Європейського Союзу. Загальна частина : підруч. для студ. вузів / Опришко В.Ф., Омельченко А.В., Фастовець А.С.— К. : КНЕУ, 2002. – С. 32, 36

² Case 31/78 “Francesco Bussone v. Italian Ministry of Agriculture” // European Courts Reports. – 1978. – P. 2429

регги одноманітність, необхідно перешкоджати державам-членам вносити зміни при закріпленні відповідного регламенту в національному законодавстві. І нарешті, по-третє, можливість його імплементації на національному рівні може завадити Суду ЄС приймати рішення, що стосуються тлумачення та чинності заходів, які відбуваються в рамках процедури попереднього рішення¹.

Необхідно відзначити, що вищенаведена точка зору ґрунтується на рішенні Суду ЄС по справі *Fratelli*, розглянувши яку він зазначив, що “держави-члени зобов’язані не вживати будь-яких заходів, які могли б вплинути на юрисдикцію Суду щодо прийняття рішення стосовно будь-яких питань, пов’язаних з тлумаченням права Співтовариства або дійсності актів його інституцій, і що жодна процедура не є припустимою, коли застосовують положення регламентів Спільноти. Зокрема, під юрисдикцію суду не підпадають положення національного законодавства, які спрямовані на перетворення права Співтовариства у верховне національне законодавство”². Отже, Суд ЄС чітко задекларував неможливість (якщо це не передбачено самим регламентом) здійснення державами-членами будь-яких дій з метою уникнення безпосередньої, прямої дії даного правового акту. У вищезгаданій справі *Commission v Italian Republic* Суд ЄС зазначив, що “для того, щоб регламенти застосовувалися однаково до всіх громадян держав-членів Співтовариства, вони мають стати складовою частиною правової системи, яка застосовується на національній території і якій потрібно дозволити пряму дію, визначену в статті 249 (теперішня 288 ДФЄС – авт.), щоб застосовувати їх таким чином, щоб не заперечували положень внутрішнього законодавства або процесуаль-

¹ Hartley T. C. *The Foundations of European Community Law. An Introduction to the Constitutional and administrative Law of the European Community* / T. C. Hartley // Oxford University Press. – 4th edition. – 1998. – P. 198-199

² Case 34/73 “*Fratelli Variola S.p.A. v Administration des finances italienne*” // *European Courts Reports*. – 1973. – P. 981

них норм, котрі регламентують захист права громадян”¹. Таким чином, регламенти, котрі за своєю юридичною природою є актами інститутів ЄС (ними розробляються та приймаються) здійснюють величезний вплив на розвиток та функціонування системи права держав-членів ЄС. При цьому регламенти наділені однаковою юридичною силою на всій території ЄС та приймаються повністю без будь-яких змін у всіх державах-члена даної організації. Отже, дані правові акти не трансформуються в національні закони, а безпосередньо встановлюють права та обов’язки для усіх громадян та юридичних осіб ЄС, що в свою чергу підтверджує їхню пряму дію. Для держав-членів ЄС регламенти також є обов’язковими та мають виконуватися як національні закони². Таким чином, якщо в даному правовому акті не зазначено будь-яких вимог стосовно необхідності вжиття певних засобів, щодо набуття ним дії в національному праві держав-членів, норми регламенту матимуть пряму дію та безпосередньо створюватимуть права та обов’язки для суб’єктів, котрим вони адресовані.

Однак необхідно зауважити, що на практиці, держави-члени ЄС інколи застосовують дії, спрямовані на встановлення певних умов навіть для імплементації регламентів стосовно певних сфер правовідносин, у якій ЄС не вистачає компетенції. В такому випадку регламенти ЄС, котрі можуть в даних сферах ефективно врегулювати дані правовідносини, *de facto* підлягатимуть імплементації з боку держав-членів шляхом прийняття ними нормативно-правового акту, в який будуть інкорпоровані норми регламенту. В даному випадку буде забезпечено не тільки ефективне врегулювання того чи іншого кола правовідносин, а й виражатиметься належна взаємодія двох даних правопорядків.

¹ Case 39/72 “European Commission v Italian Republic” // European Courts Reports. – 1973. – P. 101

² Коковихин Ю.В. Конкурентное законодательство Европейского Союза [Електронний ресурс] / Ю.В. Коковихин. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.antitrust.ru/folder109.html>

Відзначимо, що прийняття такого роду національних законів є досить ефективним в процесі приєднання держави до ЄС, яка буде здійснювати адаптацію свого законодавства до стандартів права ЄС. При цьому завжди відбувається “обговорення стану імплементації правових норм до національних правових систем держав-кандидатів на вступ”¹. Загалом завдяки законам, котрі використовує країна-претендент на вступ в ЄС, вона здійснює по суті імплементацію положень регламентів ЄС в своє національне право, котрі мають вступити в дію до вступу даної країни в ЄС. Під час редакції таких актів повинна бути включене посилання щодо умов їхньої імплементації, а саме, що акт, котрий здійснює імплементацію норм регламенту, вступить в силу в терміни, передбачені іншим окремим актом. Таким чином, коли країна-претендент вступить в дану наднаціональну міжнародну організацію, цілий ряд законів набуде чинності завдяки одному правовому акту. Загалом же можна стверджувати, що навіть якщо регламенти за своєю природою та місцем у системі джерел права ЄС “загалом діють безпосередньо в правових національних системах і не вимагають від національних органів влади заходів для їх застосування, деякі з цих положень (регламенту – *авт.*) можуть все ж таки потребувати задля впровадження ухвалення спеціальних заходів з боку держав-членів”². Однак дані випадки є радше винятками і ні в якому разі не можуть слугувати підставою для того, щоб стверджувати, що для дії даного правового акту ЄС в національному праві необхідно приймати будь-які імплементаційні заходи, як у випадку директив. Отже, в загальному не вимагається існування будь-яких імплементаційних механізмів, котрі забезпечували б їх дію в праві держав-членів ЄС.

Необхідно відзначити, що ще одним правовим актом “вторинного” права ЄС, положення якого наділяються

¹ Ковальова О. Зближення законодавства Європейського Союзу з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС / О. Ковальова // Право України. – 2003. – № 9. – С. 141

² Грицяк І.А. Право та інституції Європейського Союзу : навч. посіб. / І.А. Грицяк. – К. : “К.І.С.”, 2006. – С. 75

прямою дією, є рішення. Проте даний правовий акт характеризується тим, що, на відміну від регламентів, рішення має вужче застосування та є дещо обмеженим в суб'єктній адресації. Таким чином, воно є обов'язковим для виконання тими суб'єктами, яким воно адресується, що в свою чергу підкреслює його індивідуальний характер та вузьку спрямованість. Проте після прийняття Лісабонського договору завдяки рішенням “можуть здійснюватись юридично-обов'язкові дії (в тому числі і нормативні), котрі не спрямовані на уніфікацію або гармонізацію національного права”¹. При цьому важливо відзначити, що на відміну від норм регламентів, де чітко передбачено їхню можливість прямої дії, аналогічну дію рішення не передбачає жоден правовий акт ЄС. На підставі цього можна зробити висновок, що така можливість сформувалась завдяки правотлумачній практиці Суду ЄС, що і відображено у справі *Franz Grad*, у якій Суд ЄС зазначив: “там, де владні органи Спільноти за допомогою рішення зобов'язали державу-члена діяти певним чином, ефективність такого заходу була би меншою, коли б громадяни цієї держави не мали змоги посилатися на нього у судах, а національні суди не могли б його розглядати, як частину права Спільноти”². Таким чином, юридична природа даного правового акту полягає в тому, що це, як правило, виконавчий акт, а права та обов'язки, передбачені в ньому на практиці в рідкісних випадках використовуються в національних судах. Однак при цьому деякі рішення можуть вимагати від держав-членів вчинення певних дій з метою виконання його положень.

Отже як регламент, так і рішення виступають “законодавчими” актами ЄС, вони наділені прямою дією та, як правило, їхня реалізація та виконання здійснюється без

¹ Кашкин С.Ю. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лисабонского договора с комментариями / С.Ю. Кашкин. – М. : ИНФРА-М, 2010. – С. 148

² Case C-334/92 “Teodoro Wagner Miret v Fondo de Garantía Salarial” // European Court Reports. – 1993. – P. I-6911

імплементаційних заходів з боку держав-членів. Однак на відміну від рішень, котрі адресуються визначеному колу суб'єктів, регламенти обов'язкові для виконання усіма державами-членами ЄС та наділені вищою юридичною силою.

2.3. Особливості імплементації директив ЄС в національне право держав-членів

Необхідно зазначити, що як і в інших правових системах, норми права ЄС створювалися шляхом їх закріплення в певних джерелах. Самі джерела права ЄС є унікальними та специфічними, це зумовлюється насамперед своєрідністю самого права ЄС, яке склалося внаслідок взаємодії міжнародного та національного права. Однією з головних форм правотворчості та специфічним джерелом права ЄС виступають директиви, завдяки яким здійснюється гармонізація (зближення) національного права держав-членів з правом ЄС, шляхом введення загальних правил правового регулювання у конкретні сфери суспільного життя.

Щодо самого терміну “директива”, то існують різні підходи визначення його змісту. Зокрема, в юридичній енциклопедії зазначається, що під поняттям “директива” слід розуміти розпорядження загального характеру або постанову вищого органу, яка видається у письмовій формі та є обов'язковою для виконання¹. Звідси можна зробити висновок, що директива уособлює собою вказівку для виконання певних дій. Водночас Б. Топорнін вважає, що директиву можна порівняти з основами законодавства у федеративній державі².

¹ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемчушенко та ін. – К. : “Укр. енцикл.”, 1999. – Т. 2. – С. 190

² Топорнін Б.Н. Европейское право : учебник / Б.Н. Топорнін. – М. : Юристъ, 1999. – С. 287

Стосовно права ЄС, згідно з ст. 288 (колишня 249) ДФЄС, директива є актом ЄС, який хоча і є обов'язковим для держав-членів, однак не має прямої дії, в результаті чого форми та методи його імплементації покладаються на держави-члени. При цьому держави-члени зобов'язані визначити відповідно до своїх конституційних процедур спосіб включення директиви у національне право, а також встановити орган, який буде здійснювати дану процедуру¹. Методами включення в цьому випадку буде сукупність певних зусиль з боку держав-членів ЄС, за допомогою яких вони імплементуватимуть директиви у своєму національному законодавстві. Формами будуть виступати відповідні нормативно-правові акти, урядові розпорядження, в яких норми даних директив отримують своє нормативне закріплення. Впровадження директив ЄС в національне право розкривається в концепції двоетапного правотворчого процесу. Спочатку відповідний орган ЄС видає обов'язкову для держав-членів “регуляторну програму” (директиву). Наступним етапом є забезпечення державами-членами належної імплементації змісту директиви у власні національні правові системи через видання відповідних внутрішньодержавних правових актів². Таким чином, тут головну роль відіграє внутрішній національно-правовий механізм імплементації, завдяки якому відбувається впровадження положень директив у національне право. Наслідком чого є прийняття відповідного нормативно-правового, підзаконного або адміністративного акту, в якому у повній або частковій мірі знайдуть відображення положення даної директиви на території держави-члена. У даному випадку можна відзначити, що директива є субсидіарним правовим інструментом³.

¹ Право и межгосударственные объединения / В.Г. Вишняков, В.А. Егизаров, Ю.А. Королев и др. ; под общ. ред. В.Г. Вишнякова. – СПб. : Изд-во “Юридический центр Пресс”, 2003. – С. 323

² Гердеген М. Європейське право : пер. з нім. / Гердеген Матіас. – К. : “К.І.С.”, 2008. – С. 192

³ Попова Ж. Право на Европейския съюз / Жасмин Попова. – 2-е изд., Фондация “Европейски институт”, 2006. – С. 166

Майже аналогічної позиції дотримується С. Кашкін, який зазначає, що “залежно від предмета директиви та особливостей правової системи конкретної держави, імплементація директив у національному праві здійснюється шляхом зміни або відміни діючих законів та підзаконних актів”¹. Таким чином, директива діятиме лише тоді, коли буде прийнятий відповідний нормативно-правовий акт національного права держави-члена ЄС, який повною або частковою мірою відтворить її положення.

Однак в даному контексті цілком влучно зазначає М. Гердеген, що “імплементація директив у національному праві через видання лише підзаконних актів є проблематичною. Така практика імплементації є недостатньо ефективною передусім тоді, коли в державі не забезпечено загальної обов’язковості такого роду положень для національних судів та осіб”². Отже, прийняття закону, а не підзаконного нормативного акту, видається більш доцільним для ефективної імплементації директив. При цьому необхідно відмітити, що нерідко законотворчі органи держав-членів настільки захоплюються процесом гармонізації, що приймають штучні закони, призначені лише для імплементації директив, забуваючи про особливості тої чи іншої національної системи законодавства. Так наприклад, відбувається прийняття декількох законів замість одного, які, по суті, вносять плутанину в систему законодавства держави-члена ЄС, обтяжуючи її, оскільки кожен з них імплементує одну і ту ж саму директиву. Даний процес є більш характерним саме для директив, оскільки в такому випадку часто виникає питання, чи приймати один обширний акт, що містить загальні та конкретні умови, чи розподілити конкретні умови у різних національних актах.

Загалом поділяємо точку зору, що спершу в рамках ЄС “гармонізація здійснювалась шляхом прийняття директив,

¹ Право Европейского Союза : учебник для вузов / под. ред. С.Ю. Кашкина. – М. : Юристъ, 2004. – С. 126

² Гердеген М. Европейське право : пер. з нім. / Гердеген Матіас. – К. : “К.І.С.”, 2008. – С. 194

в яких закріплювались розроблені до деталей базові моделі поведінки і у держав-членів практично не залишалось свободи вибору для ухвалення актів з їх імплементації... Така гармонізація себе не виправдала, оскільки, з одного боку, підготовка директив з виписаними до деталей стандартами вимагала багаторічних узгоджень на рівні держав-членів, а з іншого - дуже непросто йшов процес реалізації державами-членами положень вже ухвалених директив”¹. Таким чином, дана базова гармонізація спричинювала затримки в часовому проміжку стосовно виконання положень директив в національному праві держав-членів. На зміну даному виду гармонізації права ЄС прийшла мінімальна гармонізація, завдяки якій держави-члени самостійно визначали коло правових інструментів, за допомогою яких вони мають досягати мети, зазначеної у директиві. Даний вид гармонізації директив яскраво проявився насамперед в країнах англосаксонської правової системи, котрі входять до складу ЄС, оскільки, як правило, більшість основоположних норм тих чи інших директив вже містяться в “загальному праві”. Отже, в даному випадку “можливі два шляхи розвитку імплементації директив: або держава піде шляхом кодифікації норм директив або застосує принцип “мінімалізму” (мінімальної гармонізації – *авт.*) в процесі імплементації директиви. Останній спосіб є найбільш вигідним, оскільки кодифікація може призвести до “закостеніння” права, що знизить його ефективність. Як відомо, основною рисою “загального права” є те, що воно не обмежене тісними рамками норм, прийнятих законодавцем, а це у свою чергу дозволяє судам вирішувати конкретний спір, виходячи із правових принципів та спираючись на раніше прийняті рішення”².

¹ Муравйов В.І. Проблеми гармонізації законодавства держав-членів та третіх країн в контексті європейської інтеграції / В.І. Муравйов // Український щорічник міжнародного права 2007. – К. : Видавничий дім “Промені”. – 2010. – С. 292

² Фелицына С.Б. О Директиве Европейского Союза о защите прав интеллектуальной собственности [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://www.sojuzpatent.com/doc/123.doc>

Деякі дослідники, характеризуючи процес введення директиви ЄС у національне право держав-членів, використовують термін “транспозиція” (а не “імплементація”), під яким розуміють “вжиття національними органами влади у певний час відповідних заходів, необхідних для застосування у внутрішньому законодавстві встановлених директивою правових норм”¹. З вищенаведеного робимо висновок, що директиви є насамперед актами гармонізації національного права та права ЄС. Але оскільки вони переважно містять лише певні загальні положення, то до них повною мірою не можуть бути застосовані деякі критерії прямої дії, такі як, чіткість, точність та відсутність потреби у подальшій імплементації². При цьому необхідно відзначити, що важливу роль в процесі імплементації директив відіграє і термін, протягом якого дана директива має бути імплементована державами-членами ЄС. Цей термін, що зазначається в самій директиві відділяє фазу імплементації від фази виконання директиви та визначає момент, з якого на державу покладається відповідальність щодо виконання її положень у своєму національному правопорядку³.

Децю складнішою є ситуація з питанням *прямої дії* директиви в горизонтальних та вертикальних площинах. Насамперед, зміст принципу прямої дії полягає в тому, що “норми прямої дії – це положення, котрі напряду та безпосередньо спричиняють права та обов’язки суб’єктів європейського права; також пряма дія передбачає загальне та однакове застосування норм права ЄС усіма

¹ Грицяк І.А. Право та інституції Європейського Союзу : навч. посіб. / І.А. Грицяк. – К. : “К.І.С.”, 2006. – С. 79

² Кравчук І.В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І.В. Кравчук, М.В. Парпан. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2004. – С. 51

³ Блажівська Н. Імплементація директиви Європейського Союзу про електронні підписи / Наталя Блажівська // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2005. – Вип. 15. – С. 226

державами-членами Європейських Співтовариств”¹. Даний принцип є ключовим досягненням Співтовариства у правовій сфері, завдяки чому право ЄС можна виділити в окрему правову систему². Аналізуючи положення статті 288 ДФЄС (колишня ст. 249 ДЄС), більшість науковців приходять до висновку що в загальному випадку директиви не наділені прямою дією³, оскільки існує необхідність механізму імплементації даного правового акту в тій чи іншій правовій системі держави-члени. Таким чином, проблема полягає в тому, що хоч директива може бути чіткою, точною та безумовною, вона за своєю природою вимагає подальших дій з боку держав-членів ЄС. При цьому відмітимо, незважаючи на те, що усі держави-члени ЄС повинні досягнути цілей директиви, її імплементація не мусить бути ідентичною в усіх державах-членах. Однак, якщо її положення будуть окреслені лише в загальних рисах, будуть умовними, неточними і такими, що залишають державам-членам істотні повноваження щодо процесу імплементації, то така директива в будь-якому випадку не матиме прямої дії⁴.

У даному контексті цілком влучно зауважує П. Крейг, що небажання визнати, що директиви мають пряму дію, частково зумовлено тим, що хоча і закріплено, що регламенти мають пряме застосування, така термінологія не вживається по відношенню до директив. При цьому варто зазначити, що доцільно зберегти різницю між регламентами, наділеними повною мірою прямою дією, та директивами, як це зазначено у статті 288 ДФЄС (колишня

¹ Энтин Л.М. Актуальные проблемы европейского права : учеб. пособие / Л.М.Энтин. – М. : Флинта : МПСИ, 2008. – С. 72

² Хохлов И.И. Наднациональность в политике Европейского Союза / И.И. Хохлов. – М. : Междунар. Отношения, 2007. – С. 54

³ Pescatore P. The Doctrine of “Direct Effect”: An infant Disease of Community Law / Pescatore, Pierre // European Law Review. – 1983. – № 8. – P. 167-170

⁴ Twigg-Flesner L. EU law / Jo Steiner Christian Twigg-Flesner, Lorna Woods // Oxford University Press, USA. – 2006. – 9 edition. – P. 94

249 ДЕС). Надання ж прямої дії директивам нівелює цю різницю, що у свою чергу призведе до правової нестабільності та порушення функціонування правопорядку ЄС.

Однак під час своєї прецедентної практики Суд Європейського Союзу допустив у певних випадках можливість прямої дії директив, хоч і обмежив її. Також Суд зафіксував різницю між вертикальними та горизонтальними відносинами. “Вертикальна пряма дія” директив може існувати, коли суб’єктами правовідносин є індивід та держава-член. “Горизонтальна пряма дія” директив включає випадки, коли одна приватна особа подає позов проти іншої приватної особи. В цілому Суд ЄС не визнав горизонтальну пряму дію, внаслідок чого громадяни ЄС у національних судах можуть покладатися на директиву, що має пряму дію, лише в тому випадку, коли позов спрямований проти держави-члена. Спробуймо спершу вивчити та проаналізувати справи, під час розгляду яких Судом ЄС було встановлено можливість прямої дії директив у вертикальній площині.

Так, однією з перших справ, в якій було закладено передумови такої прямої дії директив, була справа *Grad*, в якій Суд ЄС зробив висновок, що індивід може посилатися перед національними судами на будь-які акти, видані інституціями ЄС. При цьому він зазначив, що сам факт обмеженої ролі директиви не перешкоджає даним рішенням володіти прямою дією¹. По суті, це були перші аргументовані твердження Суду щодо можливості надання директивам прямої дії.

Однак повною мірою можливість надання прямої дії директивам була сформована та закріплена у справі *Van Duyn*, в якій Суд ЄС мав відповісти на запитання про те, чи стаття 3(1) директиви 64/221 мала пряму дію. Суд ЄС зазначив, що якщо на основі положення статті 249 (зараз 288 ДФЕС) регламенти мають пряме застосування, й

¹ Case C-334/92 “Teodoro Wagner Miret v Fondo de Garantía Salarial” // European Court Reports. – 1993. – P. I-6911

відповідно, за своєю природою можуть мати пряму дію, то з цього не випливає, що інші види актів, згадані у цій статті ніколи не можуть мати подібної дії¹. У даному випадку допускалося існування, окрім регламентів, інших правових актів, яким певною мірою була б притаманна пряма дія. По суті сам факт можливості прямої дії директив знайшов своє відображення власне під час розгляду вищезгаданих справ. У них Суд ЄС аргументував свою позицію насамперед тим, що стаття 288 (колишня 249 – *авт.*) ДФЄС не перешкоджає іншим актам, окрім регламентів, володіти прямою дією. В цьому випадку поділяємо точку зору С. Кашкіна, котрий, досліджуючи юридичну природу правових актів ЄС, зазначає, що “коли порівнювати директиву з регламентом, то її можна прирівняти до “основ законодавства”, котрі діють не напряму, а потребують трансформації у внутрішнє право держав-членів. Трансформація директив являє собою процес приведення державами-членами свого законодавства у відповідність з її положеннями шляхом прийняття або зміни ними національних законів та підзаконних актів”².

Ще одним важливим постулатом, що стосується прямої дії директив у даній справі, є визнання Судом ЄС того, що особа може посилатися на директиву, як на засіб захисту в національних судах. Суд ЄС зазначив, що несумісним з зобов’язальною дією, закріпленою за директивою в статті 249 ДЄС було б, в принципі виключити можливість використання (мається на увазі можливість посилання на неї – *авт.*) цієї зобов’язальної дії зацікавленими особами. Зокрема “якщо Співтовариства, згідно з директивою, накладає на держав-членів зобов’язання дотримуватись певної лінії поведінки, корисний ефект від таких дій буде зменшений, якщо фізичні особи були б позбавлені

¹ Case 41/74 “Yvonne van Duyn v Home Office” // European Courts Reports. – 1974. – P. 1337

² Кашкин С.Ю. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лисабонского договора с комментариями / С.Ю. Кашкин. – М. : ИНФРА-М, 2010. – С. 147

можливості посилатися на такий обов'язок держави в національних судах і якщо останні були позбавлені можливості приймати їх до уваги як елемент права Співтовариства. Відповідно до права ЄС національні суди володіють правом передавати до Суду ЄС питання, що стосуються дії та тлумачення всіх актів органів ЄС без винятку, крім того передбачається, що таке право може бути використане приватними особами в національних судах. Вбачається за доцільним досліджувати у кожному конкретному випадку, чи юридична природа, загальна структура та формулювання положень директив можуть мати пряму дію у відносинах між державами-членами та приватними особами¹. У такий спосіб Суд ЄС наголосив, що корисна дія директив буде значно меншою, коли особам не дадуть можливості керуватися та використовувати їх положення у своїх національних судах². І нарешті, Суд зазначив, якщо норма права ЄС надає національним судам повноваження звертатись до рішень Суду, що стосуються трактування усіх актів органів ЄС, це означає також, що цими актами особи можуть керуватися і у національних судах³.

Можна стверджувати, що основною метою директив є надання державам-членам ЄС права вибору стосовно виконання їх положень в їх національному праві. Отже, найважливішим у справі *Van Duyn* є бажання Суду перетворити директиви на ефективну форму права ЄС та забезпечити їхнє належне застосування насамперед національними судами держав-членів ЄС. А основною причиною надання можливості прямої дії директив є забез-

¹ Case 41/74 "Yvonne van Duyn v Home Office" // European Courts Reports. – 1974. – P. 1337

² Kapteyn P.J.G. Introduction to the Law of the European Communities: From Maastricht Amsterdam / Kapteyn, P.J.G. and VerLoren van Themaat ; ed. by Gormley Laurence W. – London ; Boston : Kluwer law international 1998. – P. 535

³ Craig P. EU Law – Text, Cases and Materials / Paul Craig & Grainne De Burca // Oxford University Press. – 2nd ed. – 1998. – P. 187

печення ефективної дії права ЄС в національному праві держав-членів.

Ще однією ключовою справою, яка мала вагоме значення для розвитку принципу прямої дії права ЄС в цілому та можливості прямої дії директив зокрема, була справа *Ratti*, де Суд ЄС дещо змінив підхід до самого поняття змісту “прямої дії”. Зокрема, Суд наголосив, що директива може мати пряму дію лише тоді, коли закінчився крайній строк, передбачений щодо її виконання (імплементатії –*авт.*)¹. У даному випадку мало місце запровадження Судом ЄС так званого *principle of estoppels*. Суть якого полягала в тому, що держава-член, не використавши засоби імплементатії, що вимагалися директивою у зазначені строки, і тим самим не імплементувавши директиву, все одно має виконувати усі зобов’язання, що містяться в даній директиві². Отже, недотримання строку імплементатії директив спричиняє можливість їхньої прямої дії на території держав-членів, у цьому і проявляється їхня специфіка. Погоджуємось з позицією О. Головки, яка зазначає, що “особливістю директив як виду правових актів ЄС є те, що вони передбачають строк їх національно-правової імплементатії згідно із правовими приписами та процедурами кожної держави-члена”³. Як уже зазначалось, директива матиме пряму дію, якщо зобов’язання, які з неї випливають, є чіткими, точними та беззастережними. У даному випадку відхилення від тексту та мети директиви є можливим, якщо директива передбачає таку можливість. При цьому необхідно зауважити, що немає обов’язку імплементувати текст директиви дослівно, хоча інколи це

¹ Case 148/78 “*Pubblico Ministero v. Ratti*” // *European Court Reports*. – 1979. – P. 1629

² Coppel J. *Rights, Duties and the End of Marshall* / Coppel Jason // *Modern Law Review*. – 1994. – № 57:6. – November. – P. 859–879

³ Головка О.І. Механізми адаптації законодавства європейських держав до правових стандартів Європейського Союзу / О.І. Головка // *Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України* / за ред. В.Н. Денисова. – К. : Юстініан, 2006. – С. 554

є єдиним способом її транспозиції¹. Водночас відмітимо, що затримка у внесенні змін до національного законодавства держав-членів ЄС, пов'язана із порушенням строків імплементації положень директив, буде тягнути поруч із загальною відповідальністю пов'язаною із невиконанням їх положень і відповідальність спеціальну – за негативні наслідки (*damages*), котрі виникли в результаті затримки з їх імплементацією².

Під час своєї прецедентної практики Суд ЄС неодноразово наголошував на різниці між регламентами та директивами та зазначав, що директива може мати пряму дію, якщо держава-член не виконує зобов'язання щодо імплементації у вказаний період або не правильно її здійснює. Однак в даному контексті необхідно погодитися з думкою І. Кравчука, котрий цілком логічно зазначає, що “якщо вертикальна пряма дія існує, коли держава-член не здійснила імплементацію, то необхідно визначити як широко можна тлумачити коло “винних” за нездійснення імплементації”³. На підставі розгляду справи *Marshall* Суд задекларував, що саме держава буде нести відповідальність за нездійснення імплементації директиви.

Таким чином, якщо обов'язки, котрі містилися в директиві, були чіткими, повними і беззастережними, а держава-член не імплементувала ці положення у своє національне право, Суд ЄС надаватиме приватній особі право посилатися безпосередньо на директиви в національному суді, з метою зміцнення ефективності права ЄС. У свою чергу держави-члени, які не виконали директиву, не зможуть на неї посилатися у справах проти фізичних осіб, оскільки їм не вдалося виконати зобов'язання, яке

¹ Свобода П. Вступ до європейського права : пер. з чеської / Павел Свобода. – К. : “К.І.С.”, 2006. – С. 86

² Правовая система Европейского Союза: монографія / М.Н. Марченко, Е.М. Дерябина. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. – С. 261

³ Кравчук І.В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І.В. Кравчук, М.В. Парпан. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2004. – С. 53

накладає на них директива. Усі вищезгадані формулювання та підходи до прямої дії директив стосуються її вертикального розрізу. Внаслідок цього на підставі рішень Суду ЄС можна зробити припущення, що директиви наділені насамперед вертикальною прямою дією в повному обсязі.

Загалом, аналізуючи вертикальну пряму дію директив, приходимо до висновку, що вона зазнала певних змін порівняно з моментом її виникнення. По суті, залишаючи поле для свободи дій держав-членів в процесі її імплементації, Суд ЄС стверджує, що приватна особа може безпосередньо посилатися на положення директиви. Це відбувається, зокрема, тоді, коли держава-член діє виключно на свій розсуд, коли точний та визначений обов'язок може бути отриманий з різних частин директиви, або навіть у ситуації, коли держава-член мала дозвіл на невиконання директиви і Комісія не висловлювала жодних заперечень¹. При цьому необхідно відзначити, що для держав-членів ЄС посилення на директиви є обов'язковими; у більшості випадків така вимога міститься у директиві як стандартна умова. Держави-члени зобов'язані посилатися на директиви у своїх національних правових актах, якими вони їх імплементують. У випадку, коли одна директива транспонується у декілька національних законодавчих актів, усі вони повинні містити посилення на директиву. Вимога щодо посилення зумовлена тим, що у разі виникнення проблем з інтерпретацією гармонізованого з директивами національного права держав-членів ЄС, національні суди знатимуть про директиву, яка лежить у його основі та, за необхідності, можуть послати запит до Суду ЄС стосовно застосування положень директив.

Щодо можливості прямої дії директив *у горизонтальній площині*, то тут основну роль відіграло рішення Суду

¹ Case 441/ 99 “Riksskatteverket v Ghareveran” // European Court Reports. – 2001. – P. I-07687; C-303/98 “SIMAP v Valencia Sindicato de Médicos Assistencia Pública” // European Courts Reports. – 2000. – P. I-07963

ЄС у справі *Marshall* в якій Суд чітко зазначив, що положення директиви не повинно бути спрямоване фізичній особі та не може безпосередньо використовуватись проти фізичної особи. Зокрема, він наголосив, що “на директиву не можна посилається у справах проти приватної особи. Необхідно зазначити, що відповідно до статті 294 ДЄС (зараз ст. 288 ДФЄС – *авт.*), зобов’язуюча природа директиви, яка і передбачає можливість посилається на неї в національних судах, існує лише стосовно “кожної держави-члена, якій вона адресується”. Це означає, що директива сама по собі не може створювати обов’язки для приватних осіб і що на положення директив не можна посилається у справах проти приватної особи в національних судах”¹. У даному випадку фактично було задекларовано неможливість горизонтальної прямої дії директив. Як ми бачимо, головним аргументом Суду було положення статті 249 ДЄС (тепер ст. 288 ДФЄС), в якій зазначається, що директиви є обов’язковими для держав-членів, яким вони адресовані, а тому вони не можуть створювати зобов’язання для інших суб’єктів.

Дана позиція Суду ЄС набула свого розвитку під час розгляду ним справи *Faccini Dori*. Зокрема, Суд ЄС зазначив, що “поширення прямої дії директив на сферу відносин між приватними особами мало б наслідком автоматичне визнання права Співтовариства накладати обов’язки на приватних осіб, в той час як Співтовариство має такі повноваження лише в тій сфері, де це передбачено за допомогою регламентів”². Отже, Суд ЄС вважає, що Європейський Союз не має повноважень накладати зобов’язання на приватних осіб за допомогою директив. Таке повноваження знаходиться поза компетенцією, якою були наділені держави-члени ЄС. Обґрунтування такого

¹ Case 152/84 “Marshall v. Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority (Teaching)” // European Court Reports. – 1986. – P. 723

² Case 91/92 “Faccini Dori v Recreb SRL” // European Courts Reports. – 1994. – P. I-3325

правового тлумачення здійснюється відповідно до буквального формулювання Статті 288 ДФЄС (колишня 249 ДЄС), яка з метою досягнення цілей директиви накладає обов'язки лише на держав-членів. Відзначимо що в даній справі Суд ЄС торкнувся питання компетенції між державами-членами і по суті відзначив, що дане питання компетенції і стало основною причиною відмови в наданні горизонтальної прямої дії директиви.

Дане рішення Суду ЄС, щодо ненадання прямої горизонтальної дії директивам інколи піддавалось критиці. Так, прикладом підтримки горизонтальної дії директив є позиція генерального адвоката А. Ленца, викладена в коментарі до вищезгаданої справи *Faccini Dori*. Зокрема, він відзначив, що “найважливішим з аргументів на користь “горизонтальної дії” директив є те, що вона стосується забезпечення рівності умов конкуренції. Більше того, особи в державах-членах, які здійснюють свою діяльність відповідно до права ЄС, часто є в невигідному становищі. Принцип заборони дискримінації, який стосується фундаментальних прав також обмежує надання горизонтальної прямої дії директивам з декількох точок зору. По-перше, недоцільним є поширення даної заборони на приватних осіб залежно від категорії суб'єктів, з якими ці особи мають справи: з державною установою чи з іншою приватною особою. По-друге, вимогам внутрішнього ринку суперечить те, що на приватних осіб може поширюватися різне законодавство кожної окремої держави ЄС, навіть попри те, що гармонізація законодавства була затверджена на рівні Співтовариства. Якщо ці відмінності далі матимуть місце, це буде суперечитиме зазначеній меті гармонізації законодавства”¹. В даному випадку суть вищенаведеної позиції полягає в однаковому застосуванні права ЄС не тільки у державах-членах, а й фізичними та юридичними особами.

¹ Lenz A.G. in Case- 91/92, *Faccini Dori v Recreb* [1994] ECR I-3325, para. 50-52

Ще однією справою, в якій Суд ЄС підтвердив заборону горизонтальної дії директив, є справа *Adriatica di Securità SpA (RAS)*. Перед Судом ЄС постало питання застосування національного законодавства чи директиви у регулюванні даних горизонтальних правовідносин. Суд ЄС, розглянувши справу, зазначив: “слід не забувати, що відповідно до прецедентного права, при застосуванні національного законодавства, прийнятого до чи після директиви, національний суд має роз’яснити застосування закону, наскільки це можливо, у світлі змісту і мети директиви, щоб досягти поставленої мети і тим самим відповідати третьому пункту Статті 249 ДЕС (тепер ст. 288 ДФЄС – *авт.*), крім цього, директива не може сама по собі створювати обов’язки для приватної особи і на неї не можна посилалися у справах, які стосуються такої дії”¹.

Відзначимо, що хоча Суд ЄС і відкинув горизонтальну пряму дію директив, однак якщо проаналізувати низку інших справ, може скластися враження, що він частково її визнав. Так, зокрема у справі *Bernaldez* перед Судом ЄС постало питання тлумачення директив 72/166/ЕЕС і 84/5/ЕЕС, що зачіпають питання страхування цивільної відповідальності під час використання автотранспорту. Суть даної справи полягала в тому, що громадянина Іспанії, котрий вчинив ДТП, перебуваючи в стані алкогольного сп’яніння, національний суд зобов’язав відшкодувати збитки, завдані його діями третій особі. У той же час, суд звільнив страхову компанію даного громадянина від обов’язку сплати будь-яких відшкодувань, бо згідно з іспанським законодавством страхова сума не повинна покривати збитки, завдані особою в нетверезому стані. У своєму зверненні Вищий суд Іспанії висловив сумнів, чи таке виключення було сумісним з відповідними директивами ЄС. Суд ЄС постановив, що директиви повинні бути витлумачені таким чином, щоб виключити можливість

¹ Case C-233/01 “*Riunione Adriatica di Securità SpA (RAS) v Dario Lo Bue*” // *European Courts Reports*. – 2002. – P. I-9411

страхового агенства посилатися на нормативні або договірні положення з метою відмови виплати компенсації постраждалим третім особам внаслідок аварії, спричиненої застрахованим транспортним засобом¹. Однак при цьому Суд ЄС не зробив жодної згадки про горизонтальну пряму дію директив.

Ще однією досить цікавою справою стосовно можливості визнання горизонтальної дії директив була справа *Smithkline*. У ній національний суд звернувся до Суду з питанням щодо тлумачення директиви ЄС 76/768/ЕЕС про зближення законів держав-членів у сфері косметичної продукції. Суд ЄС постановив, що Стаття 6 (3) директиви виключає застосування національного закону, що обмежує дані форми рекламування зубної пасти². Отже, у вищенаведених справах можемо констатувати, що хоча Суд ЄС не зробив жодних заяв стосовно горизонтальної прямої дії директиви, при вирішенні аналогічних справ в національних судах позивачі не матимуть можливості посилатися на національне законодавство, а відповідачі будуть мати вигоду від заборон, які містяться в директивах ЄС. А це *de facto* є частковим визнанням прямої дії директив в горизонтальній площині.

Отже, Суд ЄС ніби то сам собі суперечить з одного боку заперечуючи горизонтальну пряму дію директив, а з іншого частково визнаючи її. Зауважимо, що стосовно цього питання ще й досі точаться дискусії між дослідниками права ЄС. Так, ми повністю поділяємо точку зору, що насправді у справах *Smithkline* та *Bernaldez* Суд ЄС надав національним судам лише правотлумачення відповідних положень директиви, без жодних посилань на її пряму дію. Питання, висунуте національними судами, стосувалося лише тлумачення права ЄС і відповідно Суд

¹ Case C-129/94 “Rafael Ruiz Bernaldez” // European Courts Reports. – 1996. – P. 1-1829

² Case C-77/97 “Smithkline Beecham” // European Court Reports. – 1999. – P. 1-431

не міг брати до уваги питання про прямий ефект. Іншими словами, вирішення питання про те, як надалі застосувати тлумачення Суду ЄС при винесенні рішень, було повністю віднесено до компетенції національного суду¹. Отже, у цих на перший погляд суперечливих справах Суд ЄС навіть частково не визнавав горизонтальну пряму дію директив, а здійснював лише тлумачення на прохання національних судів навіть тоді, коли сторонами в даній справі були фізичні особи. При цьому необхідно наголосити, що суддя національного суду може звернутися щодо тлумачення положень директиви з різних причин і не лише тоді, коли йдеться про її пряме застосування.

Однак не всі науковці дотримуються вищенаведеної позиції щодо рішень суду ЄС, що унеможливають горизонтальну пряму дію директив. Досить цікавою є концепція, прихильники якої вважають, що справи, традиційно класифіковані під спільним заголовком “прямої дії”, повинні бути розділені на дві категорії. У справах першої категорії фізичні особи застосовують право ЄС у тому разі, якщо положення національного права є менш сприятливими (“l’invocabilité de substitution”). Друга категорія справ включає ситуації, коли фізичні особи шукають шляхи уникнення застосування положень національного права, не супроводжуючи свої дії проханням застосувати відповідні норми права ЄС (“l’invocabilité d’exclusion”). Отже, справи, в яких Суд ЄС, як видається, визнав пряму дію директив належать до другої категорії (*Bernaldez, Pafitis i Draehmpaehl*). Відповідно директиви можуть бути застосовані в горизонтальних площинах, якщо сторони не вимагають прямого і безпосереднього застосування положень права ЄС, а лише просять визнання положень національного законодавства незастосовними. Автори

¹ Gerven W. van, *Of Rights and Remedies in the Enforcement of European Community Law before National Courts: From the Communitarization of Domestic Law towards the Europeanization of Community Law* / W. van Gerven // *Collected Courses of the Academy of European Law*. – 2001. – Vol.VIII, Book 1. – Kluwer Law International. – P. 259-260

наголошують, що цей розподіл відповідає основним засадам права ЄС, а саме, концепції прямої дії (“l’invocabilité de substitution”) і концепції верховенства (“l’invocabilité d’exclusion”)¹. Проте необхідно відмітити, що суттєвим недоліком даної позиції є складність її практичного застосування, оскільки здійснити розмежування “l’invocabilité de substitution” і “l’invocabilité d’exclusion” є надзвичайно складно. У свою чергу, можливість сторін вибирати законодавство, яке буде застосовуватися між ними, впливає з основного принципу автономії договорів, який захищається на рівні Європейського Союзу.

Проаналізувавши справи, в яких Суд ЄС торкнувся горизонтальної прямої дії директив та дослідивши позиції науковців стосовно цього непростого питання, можна зробити висновок, що до Суду ЄС не звертались із спеціальним проханням про застосування горизонтальної прямої дії. Звідси випливає, що Суд наділений великою свободою дій щодо трактування застосування директив ЄС. Яка виражається насамперед у сфері здійснення впливу на національне право, а також можливості виведення горизонтальної прямої дії директив з національного законодавства. У будь-якому випадку бажано, щоб Суд ЄС чітко роз’яснив ці питання в своїй судовій практиці з метою уникнення правової невизначеності.

Аналізуючи особливості прямої дії директив у вертикальній та горизонтальній площинах повною мірою поділяємо думку Д. Вейлера, котрий зазначив, що “наслідки цієї доктрини мали і мають значний вплив на розвиток правопорядку ЄС. Суд ЄС завдяки своїм рішенням змінив традиційне розуміння міжнародного публічного права, за допомогою чого міжнародні правові зобов’язання стали орієнтованими на результат і адресовані державам. Найважливішим у доктрині прямої дії була не просто концептуальна зміна, яку вона вводила. На практиці пряма дія озна-

¹ Lenz M. Horizontal What? Back to basics / M. Lenz, D.S. Tynes, L. Young // ELR 2000. – № 5. – P. 521

чала, що держави-члени, які порушили свої зобов'язання, не зможуть перенести свої суперечки на міждержавний рівень чи на рівень Спільноти. Вони матимуть справу з судовими позовами у власних судах за клопотанням фізичних осіб в межах свого правового порядку. Фактично фізичні особи в реальних справах та суперечках (переважно проти державних органів влади), стають основними “захисниками” правової цілісності права ЄС в Європі”¹.

Досить цікавим є і питання щодо *концепції опосередкованої (“непрямої дії”)* директив в національному праві держав-членів ЄС. Як ми знаємо, приватні особи можуть подавати позов до суду на основі національного законодавчого акту, що має на меті імплементацію директиви, однак сам акт може виявитися таким, що не відповідає цілям, зазначеним у директиві, щоб заповнити ці прогалини, Суд ЄС створив концепцію опосередкованої (“непрямої дії”). Зміст її полягає в тому, що норми права ЄС навіть якщо вони не мають прямої дії, мають враховуватися національними судами при застосуванні ними національного законодавства.

Концепція опосередкованої (“непрямої дії”) була розроблена Судом ЄС на основі відкидання горизонтальної прямої дії директив та знайшла своє відображення в справі *Von Colson*. Дана справа стосувалася факту дискримінації у прийнятті на роботу жінок за статевою ознакою. Вирішивши, що факт дискримінації мав місце, суд Німеччини подав запит до Суду ЄС стосовно питань права ЄС у даній справі та інтерпретації директиви (Equal Treatment Directive). Розглянувши дану справу Суд ЄС насамперед зауважив, що “дана директива не містить безумовних та достатньо точних зобов'язань, що стосуються переліку санкцій за дискримінацію, на які, за відсутності здійснених вчасно імплементаційних заходів, могли б покладатися індивіди з метою отримання специфічної компенсації

¹ Weiler J.H. The Transformation of Europe / Joseph H. Weiler // YALE Law Journal. – 1991. – № 100. – P. 2403

згідно із директивою”¹. В цьому випадку приходимо до висновку, що зазначена директива не мала прямої дії і особи не могли посилатися на неї у своїх національних судах. Однак при цьому Суд ЄС зазначив, що “при застосуванні національного права завданням національного суду є тлумачення і використання законодавства, прийнятого для виконання директиви відповідно до вимог права Спільноти, не виходячи за рамки свободи дій згідно національного законодавства”. По суті, це означало, що національні суди були зобов’язані тлумачити національне законодавство у відповідності з директивами. Однак цей обов’язок стосується лише національних заходів щодо здійснення імплементації.

Концепція опосередкованої (“непрямої дії”) також застосовувалася до національного законодавства, яке по суті було прийняте ще до цієї чи іншої директиви та не мало на меті виконання даної директиви. Яскравим прикладом такої дії була справа *Marleasing*, в якій йшлося про суперечку між двома іспанськими компаніями стосовно легітимності порядку їх заснування. Розглядаючи дану справу іспанський суд звернувся до Суду ЄС з питанням, чи має стаття 11 директиви №68/151, яка ще не була імплементована в національному законодавстві, пряму дію, скасовуючи тим самим оголошення про визнання компанії недійсною на підставах, передбачених вищезгаданою статтею. В цьому випадку Суд ЄС зіткнувся з питанням горизонтальної прямої дії директив.

Розглянувши дану справу, Суд ЄС зазначив, що у питанні, чи може приватна особа посилатися на директиву на противагу нормам національного права, потрібно звернути увагу на те, що, як Суд вже неодноразово відмічав, директива сама по собі не може створювати обов’язки для приватних осіб, і тому на положення директиви не можна посилатися у позові проти приватної

¹ Case 14/83 “Sabine von Colson and Elisabeth Kamann v Land Nordrhein-Westfalen” // European Court Reports. – 1984. – P. 1891

особи. Таким чином ще раз було підтверджено неможливість становлення горизонтальної прямої дії директив. Однак в даній справі Суд зазначив, що “застосовуючи національне право, незалежно від того чи положення, що розглядається, датуються ранішою або пізнішою датою по відношенню до директиви, національні суди, що тлумачитимуть національне право, мають це робити завжди у контексті змісту та мети директиви, щоб досягти передбачених нею результатів”¹. Рішення Суду ЄС у даному випадку означає, що, основне завдання національних судів держав-членів полягає в тлумаченні його національних норм у якомога більшій відповідності до даних директив в процесі прийняття ними рішень. Також необхідно наголосити на тому, що “більш пізні за часом національні акти, котрі суперечать за своїм змістом директивам, не будуть вважатися нечинними. Буть-який законодавчий орган держав-членів ЄС у даних випадках зобов’язаний в розумні строки привести своє національне законодавство у відповідність до положень директив”².

Відзначимо, що під час розгляду ще однієї справи *Kolpinghuis Nijmegen* Суд ЄС дещо відкоригував та навіть обмежив концепцію опосередкованої (“непрямої дії”) директив. Він зазначив, що “обов’язок національних судів тлумачити відповідні норми національного законодавства відповідно до змісту директиви є обмежений загальними принципами права, що є частиною права Співтовариства, а саме принципом юридичної однозначності та відсутністю зворотної сили”³. При цьому Суд ЄС наголосив, що даний постулат не має ніякого

¹ Case 106/89 “Marleasing S.A v. La Commercial International De Alimentacion S. A.” // European Court Reports. – 1990. – P. 4135

² Право и межгосударственные объединения / В.Г. Вишняков, В.А. Егизаров, Ю.А. Королев и др. ; под общ. ред. В.Г. Вишнякова. – СПб. : Изд-во “Юридический центр Пресс”, 2003. – С. 324

³ Case 80/86 “Officier van Justitie v. Kolpinghuis Nijmegen” // European Courts Reports. – 1987. – P. 3969

значення, якщо вказана на документі дата, відповідно до якої має бути змінено національне законодавство, ще не сплила. Тут першочерговим постає питання, з якого часу виникає “непряма дія” директив, на що однозначної відповіді серед вітчизняних та зарубіжних науковців немає. Так, наприклад, П. Крейг дотримується думки, що вже після запровадження директиви виникає її “непряма дія”. У свою чергу, російський науковець Л. Ентін, зазначає, що “директиви вступають в дію з дати їх опублікування або нотифікації, а не з моменту закінчення строку, встановленого для їх реалізації”¹. Іншої думки дотримується Грені де Бурка, який цілком логічно зауважує, що “непряма дія” розпочинається лише після закінчення терміну, встановленого на їх (директив –авт.) здійснення².

Отже, директиви ЄС, котрі використовуються національними судами для виконання своїх зобов'язань щодо відповідного тлумачення, не можуть розглядатися як безпосередньо діючі, тому що в таких справах вони служать засобом визначення змісту інших юридичних положень, які національний суд трактує або інтерпретує. У таких ситуаціях директива може застосовуватися у справах побічно, тобто в силу іншого (національного) положення, згідно з інтерпретацією. З іншого боку, директива, створюючи непряму дію, не застосовується на підставі національного законодавства, а застосовується незалежно і на противагу іншим національним нормам.

Необхідно звернути увагу і на низку проблем, котрі можуть виникнути внаслідок імплементації директив у національне право. Так, можуть з'являтися проблемні ситуації (коли національні суди, беручи до уваги “гори-

¹ Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учебник для вузов / отв. ред. Л.М.Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2005. – С. 109

² Búrca G. De. Giving Effect to European Community Directives / Gráinne de Búrca. – (55) ML Rev.– 1992. – P. 218

зонтальну пряму дію” або “зворотну вертикальну пряму дію” директив) щодо того, яким чином і чи будуть суди застосовувати доктрину непрямой дії у спосіб, який впливатиме на правову визначеність щодо фізичних осіб. Беручи “горизонтальну дію” за основу національного права, директиви все-таки не створюватимуть обов’язків “самі по собі”, а їхні положення внаслідок цього не можуть використовуватися проти особи. В даному випадку джерелом обов’язків будуть не директиви, а національне право.

Дослідивши та проаналізувавши вищезгадані концепції, в цілому поділяємо точку зору щодо наступних форм імплементації директив у національному праві держав-членів. Так, у першому випадку положення директиви повинні бути інкорпоровані у національні правові акти через прийняття нових актів. В даній ситуації може виникнути загроза неповної інкорпорації, тому в більшості випадків застосовується інший спосіб, суть якого зводиться до дослівного впровадження (копіювання), коли у національне законодавство інкорпорують положення директиви без внесення у них жодних змін¹.

Загалом же виділяють декілька рівнів, на яких директива може мати спільні правові наслідки для держав-членів. Так, на першому рівні вона зобов’язує державу (а саме органи законодавчої влади), коли директива не застосовується ні прямо, ні побічно. На другому рівні вона зобов’язує держави-члени (їхні законодавчі, виконавчі та судові органи), якщо директива прямо чи опосередковано застосовується, але не має прямої дії. І нарешті, на останньому, третьому, рівні директива накладає обов’язки на держави-члени – коли держава виступає як позивач, якщо директива має пряму дію. У спорах по горизонталі превентивні дії, передбачені директивою можуть бути

¹ Микієвич М.М. Європейське право навколишнього середовища. Навчальний посібник / Микієвич М.М. Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. – Львів, 2004. – С. 55

розташовані на другому рівні, оскільки їх суть полягає в тому, що директива не перешкоджає застосуванню колізійної внутрішньої національної норми, не створюючи при цьому прав та обов'язків для сторони. У цьому випадку директива не матиме прямої дії, а лише непряму, хоча передбачатиме пряме її застосування¹.

Аналізуючи особливості прямої та опосередкованої (“непрямої”) дії директив приходимо до думки, що концепція “непрямої дії” має важливе значення там, де принцип прямої дії не застосовується. Навіть тоді, коли директива не має прямої дії, національні органи влади все ж зобов'язані тлумачити свої національні положення, спрямовані на виконання положень цієї директиви, відповідно до її змісту та мети. Суд ЄС створив концепцію “непрямої дії” насамперед для підвищення ефективності права ЄС. Зобов'язавши держави-члени тлумачити національне право відповідно до норм права ЄС, йому вдалося заповнити значну прогалину у ефективності права ЄС там, де його нормам бракувало прямої дії. Отже Суд ЄС став “надзвичайно важливим механізмом у заповненні правових прогалин, приймаючи сміливі і часто нестандартні рішення, тим самим забезпечивши його правильне застосування та неухильне дотримання усіма суб'єктами права Європейського Союзу. Значимість рішення Суду ЄС, їх вплив на його (права ЄС – *авт.*) розвиток також обумовлюють і закріплення та врахування рішень Суду ЄС під час прийняття інститутами ЄС актів “вторинного” права”². У свою чергу, концепція “прямої дії” є ключовим елементом у вдосконаленні ефективності права ЄС.

¹ Blutman L. Preclusive Effect of Directives: An Explanatory Framework for the Post-Lisbon Era [Електронний ресурс] / László Blutman // Miskolc Journal of International Law. – 2009. – Vol. 6. – № 2. – P. 60–79. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdrint/20092blutman1.htm>

² Яворська І. Правотворча функція Суду Європейських Співтовариств / І. Яворська // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2008. – Вип. 25. – С. 209

Важливим аспектом прямої дії є і те, що національні суди повинні посилатися на право ЄС та застосовувати його при виникненні колізії між його нормами та нормами власного національного права.

В цілому, досліджуючи специфіку та унікальність “вторинного” права ЄС, поділяємо точку зору, що воно поряд з установчими договорами створило “новий правовий порядок, який реалізується переважно саме національними судами через їх повсякденну правозастосовну діяльність. Це відбувається таким чином: Суд ЄС тлумачить право (ЄС – *авт.*), а національні судові органи застосовують його як таке, що стало частиною правових систем держав-членів із моменту набуття членства держави в ЄС. Вводиться в дію це право саме національними судами як внутрішньодержавне право”¹.

¹ Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : Монографія / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2010. – С. 256

РОЗДІЛ 3

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ

3.1. Загальна характеристика конституційно-правових механізмів взаємодії права Європейського Союзу та національного права держав-членів

У процесі свого розвитку право ЄС сформувало основоположні принципи та норми, на підставі яких здійснюється регулювання усієї сукупності процесів, котрі виникають в рамках даної наднаціональної міжнародної організації. Важливу роль відіграв Суд ЄС, внаслідок прецедентної практики якого були сформовані основоположні засади функціонування Європейського Союзу. Це насамперед принципи прямої дії та верховенства права ЄС, які мають вирішальне значення для правового регулювання правовідносин, що виникають внаслідок виникнення колізій між національними конституційно-правовими нормами держави-члена ЄС з одного боку та права ЄС з іншого.

Як було уже згадано в попередніх розділах даного дослідження, верховенство та пряма дія права Європейського Союзу стосується і конституційних норм держав-членів, незалежно від того, чи передував який-небудь національний закон певному правовому акту ЄС, чи був укладений

пізніше¹. В даному випадку поділяємо позицію М. Клес, котра зазначає, що "... за принципом верховенства, пріоритет завжди необхідно надавати праву Співтовариства перед національним законодавством, яке вступає з ним у суперечність, в тому числі включаючи національні конституційні положення"². По суті аналогічну точку зору притримується і І. Яковюк, котрий зазначає, що «установчі договори («конституція») ЄС мають найвищу юридичну силу, пряму дію на всій території Союзу. В Європейському Союзі завдяки реалізації вимоги, згідно з якою нормативні акти Союзу, а також конституції, закони й інші нормативно-правові акти держав-членів не повинні суперечити установчим договорам ЄС, запроваджуються вихідні вимоги режиму конституційної законності... оскільки у праві ЄС вершиною нормативної піраміди є установчі договори («конституція»)»³. Тим більше, що Суд ЄС у своїх рішеннях неодноразово наголошував на тому, що установчі договори ЄС є внутрішньою конституцією (хартією) Співтовариств котра заснована на верховенстві права ЄС⁴. Однак, при цьому, необхідно відзначити, що вплив національного конституційного права на право ЄС завжди буде непрямим, в той час як вплив права ЄС (яке є наднаціональним), дія якого базується на принципі верховенства над національним правом, є завжди прямим процесом.

Проте в даному контексті незважаючи на визнання та розмежування в установчих договорах ЄС їх договірних та конституційно-правових елементів в науці немає єдиного

¹ Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу : пер. з англ. / Ніколас Мусис. – К. : "К.І.С", 2005. – С. 36

² Claes M. The National Court's Mandate in the European Constitution / Monica Claes. – Oxford : Hart Publishing, 2006. – P. 559

³ Яковюк І.В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: монографія / І.В. Яковюк. – Х.: Право, 2013. – С. 514-515

⁴ Case 294/83 "Parti écologiste 'Les Verts' v European Parliament" // European Courts Reports. – 1986. – P.1339; Opinion 1/76 ECJ, Draft Agreement establishing a European laying-up fund for inland waterway vessels [1977] ECR 741

підходу щодо наслідків їх ототожнення з “конституцією”. Видається абсолютно влучною точка зору згідно якої ті чи інші спроби взяти з міжнародного права “конституційну частину” установчого договору та визнати її основоположною, самостійною частиною окремої правової системи (що було зроблено з ЄС – авт.) обов’язково потягне за собою далеко ідучі наслідки. Оскільки в такому випадку по суті заперечується той тезис, що конституційне право організації базується виключно на міжнародному договорі, котрий ставить існування міжнародної організації в залежність лише від волі держав-членів¹. Що і відобразилось на прикладі ЄС, зокрема в частині тлумачення положень установчих договорів де ключову роль відіграв Суд ЄС (сформулювавши в своїх рішеннях, наприклад, принципи прямої дії та верховенства права) а не держави-члени.

Таким чином, незважаючи на прийняття та визнання верховенства права ЄС та його імплементацію в національне право держав-членів, право ЄС не може ігнорувати конституційно-правові особливості побудови правопорядку держав-членів, через які вони взаємодіють з правопорядком ЄС. Оскільки кожний національний правопорядок держав-членів ЄС наділений специфічними рисами та є своєрідним, внаслідок чого в одних державах виникає менше проблемних питань, щодо верховенства права ЄС в інших же – навпаки. Оскільки саме під впливом дії права ЄС відбувається втручання в конституційний лад держав-членів, внаслідок чого приймаються зміни, доповнення до їх конституцій. При чому Суд ЄС використовуючи норму права ЄС при прийнятті тих чи інших рішень разом з національними конституційними судами діє в напрямку розвитку усього правопорядку ЄС в цілому а не

¹ Международное право = Volkerrecht / Вольфганг Граф Витцтум, М. Боте, Р. Дольцер и др.; пер. с нем. Т. Бекназара, А. Насыровой, Н. Спица; науч. ред. Т.Ф. Яковлева. – М.: Инфотропик Медиа, 2011. Серия “Германская юридическая литература: современный подход”. Кн. 2. – С. 362-363

лише права ЄС чи національного права¹. Цілковито влучно зазначає В. Муравйов, що для забезпечення пріоритету норм права Євросоюзу в національних правопорядках держав-членів значних змін зазнали національні конституції, інші законодавчі акти, національна судова практика. Це пояснюється тим, що поглиблення інтеграції в межах Євросоюзу викликає необхідність постійно вносити зміни у національне законодавство, а це неминуче зачіпає інтереси як національної влади кожної держави-члена, так і суб'єктів європейської інтеграції в цілому.

Протягом тривалого проміжку часу перед науковцями стоїть питання, чи потребує право ЄС верховенства при його застосуванні на протигагу нормам національних конституцій, оскільки останнім часом все більше дослідників розглядають конституції не тільки як правовий документ, в якому закріплюються основи державного ладу, а й як інструмент організації суспільства, його політичних домовленостей. При цьому зазначається, що конституція включає всі інструменти впливу (національні, субнаціональні і наднаціональні) для створення, організації та обмеження державної влади, включаючи законодавчу, виконавчу і судову владу – це так звана пост національна концепція². В цілому заслуговує на увагу точка зору П. Хаберле, котрий зазначає, що в даний час “конституційна держава” вже не є державою з суто класичною конституцією, якою вона повинна бути. Така держава може створювати різноманітні політичні союзи або приєднатися до вже існуючих³. Таким чином, визначення

¹ Moorhead T. *The Values of the European Union Legal Order: Constitutional Perspectives* / Timothy Moorhead. – *European Journal of Law Reform*. – 2014. - №1. – P. 8

² Pernice I. *Europäisches und nationales Verfassungsrecht* / Ingolf Pernice // *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer*. – 2001. – S. 155-163

³ Häberle P. *Europäische Verfassungslehre* / Peter Häberle. – 5th ed. – Baden-Baden : Nomos, 2008. – P.35

місця та ролі даної держави в тому чи іншому об'єднанні має вирішальне значення, в контексті співвідношення її конституційних норм з нормами даного об'єднання (в нашому випадку з правом ЄС).

В даному випадку на передній план виходить вирішення колізій, що виникають між правом ЄС та національною нормою конституцій держав-членів. Ключову роль у регулюванні даних конституційно-правових колізій відіграв Суд ЄС, котрий, незважаючи на розбіжності, що існували в трактуванні співвідношення права ЄС та конституційно-правових норм держав-членів, домогся однакового визнання та застосування верховенства права ЄС. За допомогою механізмів правового регулювання подолано ті колізії, котрі були перешкодою для ефективної дії права ЄС у національному праві держав-членів.

Загалом в доктрині міжнародного права виділяють ряд механізмів, завдяки яким здійснюється усунення вищезгаданих колізій, а саме конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права та правовий механізм взаємодії правових систем ЄС та держав-членів. Так, під конституційно-правовим механізмом взаємодії норм міжнародного та національного права розуміють систему конституційно-правових норм та інших правових засобів, що забезпечують узгодження норм міжнародного та національного права¹. У свою чергу, правовий механізм взаємодії права ЄС та держав-членів – це система правових засобів (зокрема, процедур) та органів, що забезпечують узгоджене, гармонійне функціонування міждержавного та національного права у межах єдиного правового

¹ Луць Л. Конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права : деякі теоретичні аспекти / Л. Луць // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф., (Львів, 13-14 лютого 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 28–29

простору¹. І нарешті, під механізмом правового регулювання розуміємо систему правових засобів, що використовуються в певній послідовності з метою подолання перешкод, які унеможливають задоволення суб'єктів права².

Таким чином, проаналізувавши дані механізми приходимо до висновку, що під *конституційно-правовим механізмом* взаємодії права ЄС та національного права держав-членів слід розуміти сукупність правових засобів, за допомогою яких відбувається регулювання та узгодження конституційно-правових норм держав-членів з правом ЄС та здійснюється подолання юридичних колізій, що виникають внаслідок даної взаємодії. Саме завдяки даному механізму відбувається зближення правопорядків держав-членів з правопорядком Європейського Союзу, а також відбувається їхня збалансованість у межах єдиного правового простору, зокрема і шляхом внесення змін до конституцій держав-членів ЄС.

Необхідно зазначити, якщо будь-яка держава вступає до Європейського Союзу, вона зобов'язана узгодити положення своїх конституцій з правом ЄС. Як правило, це відбувається шляхом внесення змін до Конституцій тих чи інших держав або прийняття конституційних законів, в яких закріплюється передача частини своїх суверенних прав на користь даній наднаціональній міжнародній організації, а також визнання принципів верховенства та прямої дії права ЄС. У цілому погоджуємося з позицією А. Мойсеєва, котрий, підтримує точку зору, що "юридичними актами імплементації європейських правових актів є відповідні зміни, котрі вносяться в національні конститу-

¹ Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : монографія / Л.А. Луць. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 160

² Теория государства и права : курс лекцій / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2005. – С. 726

ції при вступі держав в ЄС, або прийняті спеціальні конституційні закони про верховенство права європейської інтеграції над внутрішньодержавним правом”¹. Саме завдяки цьому вважає вчений зростає ефективність даного інтеграційного об’єднання, оскільки зникає необхідність багатосторонньої погоджувальної процедури з кожного питання та дозволяє вирішувати загальні інтереси без завдання шкоди державам-членам. Отже, конституції держав-членів ЄС зазнають сильного впливу з боку права ЄС, при цьому здійснюється односторонній “тиск” на національне конституційне право нормами права ЄС (як “первинного” так і “вторинного”). Внаслідок цього джерела національного конституційного права зазнають змін та доповнень.

Отже, кожного разу, коли вносились зміни в установчі договори Європейського Союзу, національні конституції також зазнавали видозмін. По суті, ці два “конституційні рівні” (національний та ЄС) перебувають у постійній взаємозалежності. У свою чергу було б помилково вважати, що даний процес є одностороннім. Право ЄС також залежить від національного права держав-членів, в контексті загальних принципів права, у тому числі прав людини та у зв’язку із створенням Судом ЄС судового прецеденту, який по суті, був запозичений з національних конституційних традицій. Проте загалом порівнявши положення конституцій держав-членів ЄС, приходимо до висновку, що майже в кожній державі мають бути застосовані спеціальні заходи і засоби, щоб ввести в дію цю чи іншу норму права ЄС.

Однак необхідно зазначити, що низка конституцій держав-членів ЄС передбачає складну процедуру внесення змін до них, що в свою чергу утруднює швидке їх реагування на приведення їх положень у відповідність до вимог

¹ Мойсеев А.А. Надгосударственность в современном международном праве / А.А. Мойсеев. – М. : Научная книга. – 2007. – С. 153

права ЄС. Заслугове на увагу позиція А. Дайсі, котрий зазначає, що “коли управління країни здійснюється відповідно до конституції, то наміри щодо зміни її положень мають бути неможливими або, в усякому разі для таких змін необхідно докласти особливих зусиль. Конституція повинна бути таким законом, який повинен мати характер стабільності або незмінності і обов’язково має бути у письмовій формі... Якщо розглянути це питання з іншого боку, то будь-який закон може бути змінений в законному порядку з однаковою легкістю і з однаковими труднощами, тому не виникає необхідність для обов’язкової письмової форми конституції або пошуку спеціального зводу законів, який би створював конституцію”¹. В даному випадку автор підтверджує думку, що використання звичайної процедури прийняття міжнародних договорів у країнах ЄС у поєднанні з іншими процедурами свідчить про те, що установчі договори ЄС (зокрема і Лісабонський договір) не є офіційною письмовою конституцією. Лісабонський Договір був насамперед покликаний реорганізувати провалений на референдумах ДКЄ, що йому і вдалось зробити. В даному випадку влучно зазначає Я. Мюллер: “навіть те, що стає конституційними невдачами (відмова від договору або угоди), може мати більш позитивний результат: невдача є прелюдією до подальшої відкритості, щоб почути більше голосів або прислухатися до того ж самого голосу, але уважно”².

Аналізуючи (специфіку) конституційно-правових механізмів взаємодії права ЄС у тих чи інших державах-членах, необхідно відзначити, що верховенство права ЄС здійснюється навіть попри конституційні норми його держав-членів. Однак при цьому виникає досить велика кількість колізій, які необхідно врегулювати як з боку

¹ Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution / A.V. Dicey. – 10th ed. – Macmillan ; London, 1959. – P. 90

² Müller J.-W. A European Constitutional Patriotism? The Case Restated / Jan-Werner Müller // European Law Journal. – 2008. – Vol. 14, Issue 5. – P. 554

Суду ЄС, так і з боку національних (конституційних) судів держав-членів. Ситуація ускладнюється і тому, що кожна з 28 держав ЄС має свій особливий конституційний лад, котрий закріплюється конституцією і, який суттєво відрізняється один від одного.

Основоположну роль у створенні засад взаємодії між правом ЄС та національним правом в конституційному спектрі відіграла справа *International Handelsgesellschaft*, в якій Суд ЄС вперше постановив, що право ЄС є вищим навіть за конституції (конституційні закони) держав-членів, хоча вищі національні суди в цьому переконати до кінця не вдалося і до сьогодні. Так, зокрема у даній справі, де виникла суперечність між застосуванням регламенту ЄС та положеннями Конституції Німеччини, Суд ЄС зазначив, що “термін дії заходів, прийнятих інституціями Співтовариства, можна встановити тільки з урахуванням права ЄС. Отже, чинність норм права ЄС чи їхній вплив в межах правопорядків держав-членів не може бути поставлений під сумнів твердженнями, що вони (норми права ЄС – *авт.*) суперечать основоположним правам, сформульованим конституцією певної країни, або принципам конституційного ладу”¹. Дане рішення можна тлумачити як позицію Суду ЄС, що право ЄС має верховенство над усіма національними правовими актами держав-членів, незалежно від юридичної сили цього акту або його місця в системі джерел права, включно із національними Конституціями.

Дане рішення Суду ЄС, котре фактично встановило верховенство не тільки “первинного права”, а й “вторинного права” ЄС, спричинило активні дискусії між Судом ЄС та національними судами держав-членів. Внаслідок цього національними конституційними судами ряду країн були прийняті рішення, що верховенство права ЄС обме-

¹ Case 11/70 “Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr – und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel” // European Court Reports. – 1970. – P. 1125

жене фундаментальними конституційними принципами держав-членів ЄС. По суті, такі рішення національних судових органів поставили під сумнів ефективність дії норм права ЄС, внаслідок чого почали виникати колізії у правовому регулюванні даних питань. І хоча в подальшому національні суди дещо відкорегували свою позицію на користь права ЄС, однак ще й досі існує низка неузгоджених питань між національними (конституційними) судами та Судом ЄС стосовно дії права ЄС в їхніх національних правопорядках. Більш детально питання про роль національних конституційних судів в імплементації права ЄС у національному праві держав-членів, ми розглянемо у наступному підпункті нашого монографічного дослідження.

Заслуговує на увагу позиція П. Крейга, котрий, здійснюючи дослідження щодо взаємодії права ЄС та конституційно-правових норм держав-членів, виділяє кілька основних способів подолання колізій, що виникають внаслідок взаємодії двох даних правопорядків. У першому випадку держава проявляє бажання прийняти зміни до свого конституційного законодавства з метою приведення його у відповідність до права ЄС, за умови що воно (право ЄС) не підриває основи її конституційної системи. В даному випадку несумісність між правом ЄС та національним (конституційним) правом розглядається як прийнятна в тому значенні, що положення конституції в цих країнах сприймалися як відкриті для змін без виникнення ризику для їхньої конституційної структури. Такий спосіб вирішення знайшов своє місце у рішенні Конституційного Суду Італії, котрий встановив, що норми права ЄС можуть порушувати певним чином національні конституційні норми, за умови поваги до основних цінностей конституційної системи.

У другому випадку держава готова прийняти певні обмеження щодо застосування національних конституційних норм за умови, що право ЄС ефективно і на належному рівні здійснює правове регулювання тих сфер, які визнані державою основоположними. Положення, що містяться у національних конституційних нормах, розгля-

даються як недоторкані, однак держава виявляє бажання визнати те національне застосування, яке може бути призупинене, поки існує належний захист на рівні ЄС. Доречним прикладом даної ситуації є рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини у справі *Solange II*, у якій він вирішив більше не здійснювати контроль стосовно регламентів та інших актів ЄС на основі того, що вони порушують права, які містяться у Конституції Німеччини за умови, що ЄС сам забезпечуватиме захист таких прав¹.

У третій ситуації держава попереджає про відмову визнати верховенство права ЄС у випадку виникнення протиріч з основними національними конституційними нормами. У таких справах національні суди дотримуються т.з. “довгої зупинки” (*long stop*), щоб забезпечити непорушність основних конституційних традицій держави та переконатись, що основи конституційного ладу держави не будуть порушені.

І нарешті, в останньому випадку держава не визнає верховенства права ЄС, оскільки переконана в тому, що предмет обговорення цього питання не входить в рамки компетенції ЄС, а правове регулювання даної сфери можливе з боку держави, оскільки входить лише до її компетенції. При цьому національна конституція зберігає дану компетенцію за державою та унеможливує її делегування чи передачі іншій інституції².

Отже, в переважній більшості випадків, незважаючи на концепцію абсолютного верховенства, відповідно до якої право ЄС є домінуючим, національні конституційні суди зазвичай визнають верховенство права ЄС, але лише як наслідок передачі частини компетенції за суворих чітких умов встановлених національними конституціями. Самі держави вже не є єдиним джерелом конституційної

¹ Case 2 BvR 197/83 “*Re Wünsche Handelsgesellschaft*” // European Courts Reports. – 1987. – 3 CMRL 225

² Craig P. The ECJ, National Courts and the Supremacy of Community Law / Paul Craig // The European Constitution in the Making / R. Miccu and I. Pernice eds.. – 2004. – P. 47-48

влади, проте національні конституції все ж залишаються первинним джерелом влади. При цьому процес імплементації права ЄС в національному праві має різносторонній характер, основною ж перешкодою тут можуть бути саме конституційні норми, через які й виникають колізії, котрі врегульовуються завдяки конституційно-правовим механізмам взаємодії права ЄС та національного права держав-членів. Це відбувається насамперед тому, що національні суди прагнуть визнати привілейовану позицію права ЄС не завдяки особливій природі права ЄС, а згідно з нормами своїх власних правопорядків.

Досить цікавою є і позиція М. Мадуро, котрий вважає, що саме верховенство права ЄС над національними конституційними нормами є одним з виявів правового плюралізму в ЄС. Він зазначає, “що можна виділити чотири основні внутрішні засади плюралізму. По-перше, існує безліч правових джерел (і на рівні Європейського Союзу, і на національному рівні), які створювали “конституційні” рамки ЄС і його загальні принципи права, що були розвинені в практиці Суду ЄС. По-друге, визнання верховенства норм права ЄС над національними конституційними нормами не було повністю безумовним, іноді ці норми ЄС зустрічали опір у національних конституційних судах. По-третє, це поява нових форм влади, які кидають виклик традиційному розмежуванню між приватним і публічним правом і різним механізмам взаємодії між ними. Такий плюралізм форм влади у свою чергу протистоїть традиційним правовим категоріям, на яких були засновані основні принципи права ЄС. По-четверте, у Європейському Союзі переважають радикальні форми політичного плюралізму, оскільки суперечливі політичні вимоги часто мають під собою відповідні внутрішньодержавні і національні інтереси”. При цьому сам конституційний плюралізм автор характеризує, “як явище множинності конституційних джерел, що створюють умови потенційних конституційних конфліктів між

різними конституційно-правовими порядками держав які необхідно вирішувати лише в умовах рівноправ'я”¹.

Дану позицію в цілому поділяє і М. Камм, котрий доводить важливість плюралізму, досліджуючи особливості та специфіку співвідношення правопорядку ЄС та національних правопорядків держав-членів². Так, зокрема, досліджуючи розвиток плюралізму в правопорядку ЄС, автор виділяє дві можливі тенденції його розвитку. Перша з них полягає в тому, що конституційні суди зможуть відмінити право ЄС на підставі їхніх конкретних конституційних норм та принципів. Відповідно ж до іншої тенденції держави-члени дуже рідко матимуть змогу не дотримуватися права ЄС, при чому робитимуть це лише з позитивних міркувань. Автор дотримується думки, що саме другий сценарій є більш вірогідним та більш конструктивним, і саме завдяки йому відбувається ефективна взаємодія права ЄС та національного права держав-членів протягом тривалого часу. В даному випадку національні суди будуть виступати в ролі рушійної, конструктивної сили, котра діятиме в межах правопорядку ЄС та головною метою якої буде підвищення рівня демократичності процесу прийняття рішень на рівні Європейського Союзу. Саме національні суди надаватимуть Суду ЄС стимул приділяти більше уваги питанням законодавчої юрисдикції і ставитися більш ретельно до аналізу своїх основних прав³. При цьому необхідно зазначити, що національні конституційні суди надаватимуть перевагу своїм конституційним

¹ Maduro M.P. Interpreting European Law: Judicial Adjudication in a Context of Constitutional Pluralism [Електронний ресурс] / Miguel Poirares Maduro // Vol1 EJLS. – №2. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ejls.eu/2/25UK.pdf>

² Kumm M. Who is the Final Arbiter of Constitutionality in Europe?: Three Conceptions of the Relationship between the German Federal Constitutional Court and the European Court of Justice / M. Kumm // Common Market Law Review. – 1999. № 36. – P. 351–386.

³ Kumm M. The Jurisprudence of Constitutional Conflict : Constitutional Supremacy in Europe before and after the Constitutional Treaty / M. Kumm // European Law Journal. – 2005. – № 11(3). – P. 291-292

положенням, лише якщо такі положення будуть чіткими та дійсно специфічними і якщо вони відображатимуть істотні конституційні зобов'язання. Однак, в будь-якому випадку для того, щоб зберегти узгодженість права ЄС та національного права держав-членів необхідно внести зміни до положень національних конституцій щоб забезпечити вихід таких держав-членів з складу ЄС, якщо вони відмовляються здійснити дану процедуру.

Інші ж науковці, досліджуючи конституційно-правові особливості співвідношення права ЄС та конституційного права держав-членів, а також сутність конституціоналізму, як правового явища в ЄС, використовують термін “багаторівневий конституціоналізм”¹. Під ним насамперед розуміють співіснування різних конституційних органів в рамках більш широкого державного устрою, жоден з яких в кінцевому результаті не має верховенства, а також суворий режим компетенції, яка зберігає автономію відповідних сфер. Іншими словами правова та конституційна системи ЄС є паралельними, в тому сенсі, що вони співіснують в більш-менш горизонтальних або “ієрархічних” відносинах². При цьому вони переплітаються між собою, однак кожна з них має свою власну самостійну правову та конституційну зону поза сферою дотику.

Дану позицію підтримує і Н. МакКормік, котрий прояв конституційного плюралізму вбачає у можливості існування великої кількості незалежних конституційних джерел котрі співіснують в рамках більш широкого конституційного ладу. Зокрема, досліджуючи взаємодію права ЄС та національного конституційного права, він зазначає: “було б

¹ Більш детально див.: Ingolf Pernice, Constitutional Law Implications for a State Participating in a Process of Regional Integration. German Constitution and „Multilevel Constitutionalism“, in: E. Riedel (ed.), German Reports on Public Law Presented to the XV. International Congress on Comparative Law, Bristol, 26 July to 1 August 1998 [електронний ресурс] www.whi-berlin.de/pernice-regional-integration.htm

² Walker N. The Idea of Constitutional Pluralism / Neil Walker // Modern Law Review. – 2002. – Vol. 65, № 3. – P. 337

розумним сказати, що тут є два збірники конституцій, кожен з яких був визнаний дійсним, але жоден в повній мірі не працює, при цьому визнає інший джерелом його дійсності. Там, де є безліч інституційно-нормативних порядків, кожен з яких має діючу конституцію... цілком можливо що кожен визнає легітимність усіх інших у своїй сфері, але у той час жоден з них не визнає конституційне верховенство над іншим. У цьому випадку яскраво виражається “конституційний плюралізм”¹. Поділяє дану позицію і Д. Вейлер, який розглядає правопорядок ЄС крізь призму європейської інтеграції, яка вже існує як конституційна єдність і не потребує нової конституції, котра б дістала своє закріплення традиційним конституційним шляхом, оскільки вона (інтеграція) уже відповідає своєму призначенню². При цьому дана конституційна єдність ЄС ґрунтується на ключових принципах, встановлених Судом ЄС для співвідношення права ЄС і національного права (прямої дії та верховенства права). В даному випадку абсолютно влучно відзначає К. Зіглер, що «конституціоналізм у вимірі між ЄС та його державами-членами характеризується насамперед наднаціональною нормотворчістю Суду ЄС крізь призму його обов’язкової юрисдикції та забезпечення дотримання прав та свобод як в Суді ЄС так і через пряму дію його рішень в національних судах держав-членів»³. Отже, конституціоналізм ЄС – нормативна легітимність правопорядку ЄС, який забезпечує його правомірність та є рушієм в його розвитку⁴.

¹ MacCormick N. Questioning Sovereignty : Law, State, and Nation in the European Commonwealth / Neil MacCormick. – Oxford : Oxford University Press. – 1999. – P. 104

² Weiler J. H. European neo-constitutionalism : in search of foundations for the European constitutional order / Weiler Joseph H. // Political Studies. – 1996. – № 44. – P. 517–533.

³ Ziegler K. Intrnational and EU law: between asymmetrical constitutionalization and fragmentation / K. Ziegler // Legal Journal “Law of Ukraine”. – 2013. - №3. – P. 5

⁴ Avbelj M. Questioning EU Constitutionalisms / Matej Avbelj // 9 German Law Journal. – 2008. – No. 1. – P. 11

В Європейському Союзі інтеграція досягла такої стадії, коли ще Римський договір був ефективно “конституціоналізований” та став джерелом для автономного правопорядку ЄС, однак національні конституції зберели свій статус як джерел права для кожного національного правопорядку держави-члена. Ці компоненти тісно взаємопов’язані і переплетені між собою та одночасно впливають на національне та європейське право. Таким чином, складовими частинами багаторівневого конституціоналізму є держави-члени та Європейський Союз. У свою чергу Лісабонський договір також не є формою “вищого закону”, який наділений вищою юридичною силою по відношенню до національних конституцій, вони швидше, співіснують в паралельних площинах. Хоча в даному контексті неодинарною є позиція ряду авторів котрі вважають, що розмір свободи дій ЄС завдяки Лісабонському договору зріс настільки, що у деяких сферах політики Європейський Союз має форму, яка притаманна федеральним державам. Тоді, як внутрішнє прийняття рішень та порядок проведення процедур відповідає структурі міжнародної організації¹. Звичайно, право ЄС вже володіє вищою юридичною силою тому, що воно наділене верховенством над будь-якими суперечливими нормами національного права, однак ця форма верховенства лише прагматична.

В цілому вважаємо, що конституційний плюралізм – теорія, яка була створена для того, щоб з’ясувати питання прихованого протистояння між правом ЄС та національним (конституційним) правом держав-членів. Після прийняття Лісабонського договору правовий порядок ЄС можна охарактеризувати, як конституційний плюралізм,

¹ Kellenberger J. Federalism in Foreign Relations, in *Federalism in a Changing World: Learning from each other* / Jakob Kellenberger // McGill-Queen’s University Press. – 2003. – P. 192; Weiler J. Federalism Without Constitutionalism: Europe’s Sonderweg / Joseph Weiler // T. Kalypso Nicolaidis and Robert Howse *The Federal Vision : Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union*, Oxford University Press . – 2001. – P. 54–72

у якому правопорядки ЄС та держав-членів визначають паралельні та дублюючі одна одну сфери. В даному контексті заслуговує на увагу позиція деяких авторів, котрі зазначають, що реорганізація Договору, що затверджує Конституцію для Європи (ДКЄ) у Лісабонський договір, є переходом від одного способу розуміння цих відносин – конституційного федералізму, в напрямку іншого – конституційного плюралізму¹. Таким чином, правопорядок ЄС після набрання чинності Лісабонського договору дуже близько відповідає основам конституційного плюралізму. Цілковито влучно зазначає М. Клес, що “це правда, що більшість частин Конституційного договору (ДКЄ – авт.) були відібрані, і знайшли своє місце в Лісабонському договорі. Але говорити про те, що немає взагалі ніяких змін, це все одно, що сказати, що шматки розбитої вази, якщо їх склеїти, будуть мати попередній вигляд. Різниця, однак, не тільки між двома вазами. Крім того, цей факт, що ваза була спершу розбита і потім склеєна разом, нагадує та підкреслює цю подію”².

Як уже зазначалось, держави-члени ЄС не однаковою мірою визнають та дотримуються принципу верховенства права ЄС, зокрема, над їхніми конституційними нормами. Насамперед тому, що в кожній з них існують свої власні конституційні традиції, котрі формувалися протягом тривалого часу та які важко змінювати і піддавати сумніву. Спробуймо проаналізувати конституційно-правові особливості процесу імплементації права ЄС в праві держав-членів ЄС.

Наприклад, у Бельгії, було зроблено багато невдалих спроб включити у Конституцію даної країни положення,

¹ Avbelj M. Four Visions of Constitutional Pluralism / M. Avbelj and Jan Komarek // Symposium Transcript. European Journal of Legal Studies. – 2008. – Vol. 2. – № 1. – P. 325–370; Cruz B.J. The Legacy of the Maastricht-Urteil and the Pluralist Movement / Cruz Baquero, Julio // European Law Journal. – 2008. – Vol. 14. – No. 4. – P. 389–422

² Claes M. The Difference / Monica Claes and W.T. Eijsbouts // European Constitutional Law Review. – 2008. – Vol. 4. – № 1. – P. 2

які б передбачали першість установчих договорів перед національними законами. Незважаючи на відсутність чіткого нормативного положення в Конституції, яке б закріплювало перевагу права ЄС у разі виникнення колізійних ситуацій з національною конституційною нормою, внаслідок правозастосовчої діяльності національних судів, було сформульовано низку постулатів, завдяки яким відбулось врегулювання даної ситуації. Зокрема, Касаційний суд Бельгії (Cour de Cassation) зазначив, що у разі виникнення колізій між нормою права ЄС та конституційною нормою необхідно застосовувати першу, оскільки завдяки договорам ЄС була створена нова правова система, на користь якої держави-члени обмежили свою компетенцію у певних сферах¹. У свою чергу, Конституційний суд Бельгії наголосив, що Конституція має перевагу перед міжнародними договорами, а інтерпретація надана Касаційним судом, застосовується лише у випадку виникнення суперечностей між конституційними нормами та установчими договорами ЄС. Було встановлено, що суть підходу Конституційного суду полягає у тому, що він розглядає питання компетенції як таке, що знаходиться в рамках його юрисдикції, а не юрисдикції Європейського суду Справедливості². Дана країна – приклад найбільш точного та правильного дотримання самої суті доктрини верховенства права ЄС над національним правом держав-членів.

Ще однією державою, яка повною мірою дотримується верховенства права ЄС над її конституційними нормами, є Нідерланди. Відзначимо, що Нідерланди не мають конституційного суду, а відповідно до ст. 94 Конституції Нідерландів “діючі положення законів не приймаються, якщо їх застосування суперечить загально-нормативним

¹ *Belge Etat, Ministre des Affaires Economiques v. SA Fromagerie Franco-Suisse “Le Ski,”* [1971] *Pasicrisie Belge* 886, [1972] *CMLR* 330, (Cour de Cass., first chamber, May 21, 1971)

² *Slaughter A.-M. The European Court and National Courts, Doctrine and Jurisprudence / A.-M. Slaughter, Stone Sweet A., and J. H. H. Weiler* (eds.). – Oxford : Hart Publishing 1998. – P. 21-22

положенням міжнародних договорів та актам міжнародних організацій”¹. В даному випадку можна зробити висновок, що міжнародне право (в т. ч. право ЄС) наділене верховенством щодо усього національного права, враховуючи і положення й національної Конституції. Загалом необхідно відзначити, що нідерландська Конституція є однією з найсприятливіших для дії норм права ЄС.

Так, щодо “первинного права” ЄС то воно наділене верховенством над національним (конституційним) правом Нідерландів. Стосовно взаємодії “вторинного права” ЄС та національного права необхідно зазначити, що в правовій доктрині Нідерландів не проводиться чіткого розмежування між дією “первинного” та “вторинного” права у її внутрішньодержавному правопорядку. Право ЄС в повній мірі матиме перевагу над національним правом Нідерландів². При цьому можна констатувати, що право ЄС не зустрічає серйозного конституційного спротиву в Нідерландах та ефективно діє в наш час.

По суті більшість правознавців Нідерландів дотримуються позиції, що конституційна норма стосується тільки “звичайних” (міжнародних) договорів, у той час як право ЄС, завдяки своєму специфічному наднаціональному характеру, переважає над національним законодавством в силу своєї юридичної природи, а не внаслідок яких-небудь конституційних положень, хоча на практиці це не згадується³. Нідерландські суди зазначили, що положення Договору про Європейське Економічне Співтовариство, які безпосередньо стосуються прав окремих осіб, будуть

¹ Конституции государств Европейского Союза / под общей ред. Л.А. Окунькова. – М. : Норма – Инфра, 1999. – С. 492

² С.А.Ж.М. Kortmann, Secundair gemeenschapsrecht en de nationale constitutie (Secondary community law and the national constitution), SEW 1999, pp. 82-88

³ Brinkhorst L. J. The impact of International Law including European Community law on the Netherlands Legal Order in Introduction to Dutch Law For Foreign Lawyers / Brinkhorst L. J. and Lammers J. G. – Deventer ; Kluwer. – 1978. – P. 563

згідно Конституції Нідерландів, автоматично переважати несумісні норми національного законодавства¹. Таким чином, суди зобов'язані застосовувати право ЄС у разі виникнення колізій між ним та конституційними нормами, що в свою чергу свідчить про вирішення тих чи інших конституційно-правових колізій на користь права ЄС.

Дещо складніша ситуація у Великобританії. Як уже зазначалось, дана країна – прихильниця дуалістичної концепції, що зумовлює необхідність прийняття законодавчого акту, в якому б закріплювалось верховенство права ЄС та можливість дії договорів Європейського Союзу в національній правовій системі Великобританії, оскільки сам факт укладення та ратифікації даною країною договорів ЄС не означає їхню автоматичну дію в її національному праві. Проблему ускладнює і те, що на відміну від інших держав-членів ЄС, Великобританія не має офіційного, письмового тексту конституції. Вона базується на загальному праві, в якому парламент має перевагу і є його “наріжним каменем”. Попри це, відсутність офіційної конституції не виключає можливості посилання на деякі письмові документи, які мають особливий конституційний статус. Прикладами таких документів є парламентський закон 1911 року², Акт про Європейське Співтовариство 1972 року³, тощо. Видається, що важливість цих законів полягає не в їхній юридичній силі, оскільки парламент може скасувати їх у будь-який час, а в їхньому впливі на конституціоналізм Великобританії, відповідно до політичного змісту⁴.

¹ Arnall A. The European Union and its Court of Justice / A. Arnall // OUP. – Oxford, 1999. – P. 96

² Цей закон встановив певні обмеження повноважень Палати лордів щодо законодавства.

³ Цей закон включений в Договір, що заснував Європейське Співтовариство (Римський договір) і тим самим обмежив принцип парламентського суверенітету.

⁴ Hazell R. Reinventing the constitution: Can the state survive? / R. Hazell // Public Law. – 1999. – P. 84-87

В цілому повністю поділяємо думку Т. Хартлі, котрий зазначає, що “Великобританія зіткнулася з трьома основними проблемами на конституційному рівні, коли вона стала членом Співтовариства. По-перше, вона мала лише неписану конституцію. Тому неможливо було внести до неї зміни у технічному сенсі цього поняття і додати положення, які були необхідні згідно з установчими договорами ЄС. По-друге, позиція Сполученого Королівства стосовно дії міжнародного права була строго дуалістичною: не існувало ніякої загальної норми закону, що дозволяла б договорам ЄС набувати чинності у внутрішній правовій системі. По-третє, принцип суверенітету парламенту в деякій мірі суперечив основі правової системи Спільноти”¹. Відзначимо, що аналогічної думки дотримується П. Крейг та Г. де Бурка, котрі зазначають, що “принцип суверенітету парламенту ускладнив завдання у конституційному плані для Великої Британії в контексті передання (на постійній основі) в інституції ЄС повноважень у сфері законодавчої влади”². Отже, можна зробити висновок, що основною проблемою в імплементації права ЄС у право Великобританії є наявність сталих конституційних традицій парламентського суверенітету.

Необхідно зазначити, що й досі точаться суперечки навколо ролі та місця Парламенту Великобританії в процесах імплементації права ЄС в її правопорядок. Так, одна група дослідників вважає, що саме за парламентом закріплено верховенство, він розглядається як законна державна влада, яка може приймати закони, а його повноваження є абсолютними та не можуть обмежуватись. Так, зокрема, В. Блекстоун зазначає, що “повноваження парламенту є трансцендентними і абсолютними, тому вони не можуть бути обмеженими з жодних причин і жодними особами.

¹ Hartley T. C. *The Foundations of European Community Law. An Introduction to the Constitutional and administrative Law of the European Community* / T. C. Hartley // Oxford University Press. – 4th edition. – 1998. – P. 250

² Craig P. *EU law : Text, cases and material* / P.P. Craig, de Búrca G. // Oxford University Press, 2003 [i.e. 2002]. – P. 301-302

Одним словом, він може робити все що є природно-можливим, і дехто не посоромився назвати таку владу таким сміливим поняттям, як всемогутній парламент¹. У свою чергу А. Дайсі, дотримується аналогічної думки, зазначаючи, що “суверенна влада у Великої Британії належить парламенту. Однак суверенна влада деколи має радше політичне значення, ніж юридичне. Цей орган є політично суверенним або верховним в державі, волі якому підкоряються всі громадяни країни. В цьому значенні виборці Великої Британії можуть вживатися у значенні, як підданих, так і лордів; чи можливо чітко бути визначені в якості верховної влади, яка не належить ні королю, ні перам”².

Отже, аналізуючи дану точку зору, можна зробити висновок, що її прихильники трактують сфери регулювання правовідносин в даній країні, насамперед з позиції абсолютного верховенства парламенту (що у свою чергу не повною мірою узгоджується з доктриною верховенства права ЄС), яка вважається одним з основоположних принципів британського конституційного права після вступу даної країни до Європейського Союзу.

Представники іншої позиції відводять ключову роль судам в обмеженні верховної ролі Парламенту, зазначаючи, що право судового контролю та розширення повноважень суду щодо здійснення судового нагляду є природнім правом та наділено верховенством стосовно обмеження компетенції парламенту. Згідно з конституційною демократією, судовий розгляд “первинного” та “вторинного” права ЄС є не попередньою умовою, а найбільш доцільним засобом забезпечення законодавчого та виконавчого дотримання конституційних обмежень³. Видається що саме

¹ Blackstone W. Commentaries on the Laws of England / W. Blackstone (Portland 1807). – General Books LLC, 2009. – P. 156

² Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution / A.V. Dicey. – 10th ed. – Macmillan ; London, 1959. – P. 70

³ Stone A. Abstract Constitutional Review and Policy Making in Western Europe / Alec Stone // Comparative Judicial Review and Public Policy / Donald W. Jackson and C. Neal Tate, eds.. – London : Greenwood Press, 1992). – P. 41–57; Craig P. Competing Models of Judicial Review / P. Craig. – 1999, Pub. L. – P. 428–447

ця доктрина британського конституціоналізму більшою мірою узгоджується з аналогічними доктринами інших держав-членів ЄС. По суті, зміст даної доктрини полягає в тому, що Парламент є вищим законодавчим органом, який має право приймати або скасовувати будь-який закон. Закон, прийнятий за допомогою належної процедури, повинен застосовуватися суддями і не може бути оскаржений в судовому порядку. Це базується на тому, що парламент є демократично обраним законодавчим органом. Проте внаслідок вступу до ЄС Парламент втратив свою перевагу, у тих сферах, правове регулювання яких відноситься до компетенції ЄС. При цьому коли ті чи інші національні правові акти будуть суперечити праву ЄС, тоді національні суди не зможуть застосовувати норму національного права, а використовуватимуть право ЄС.

Ще однією країною, яка притримується дуалістичної концепції є Румунія. Основоположними тут є статті 11 та 20 Конституції Румунії аналізуючи їх можна зробити певні висновки проте, що Румунія зобов'язується добросовісно виконувати свої зобов'язання, які випливають з договорів ЄС, стороною яких вона є. Лише договори ратифіковані парламентом, відповідно до закону є частиною національного законодавства. Якщо договір, стороною якого має стати Румунія, містить положення, що суперечать конституції, то його ратифікація буде можливою лише після внесення змін до конституції, щоб уникнути будь-якої суперечності між міжнародним договором та Конституцією. Конституційні положення стосовно прав та свобод громадян будуть тлумачити та запроваджувати в життя згідно із положеннями Загальної декларації прав людини, та угодами і договорами, стороною яких є Румунія. Якщо існують якісь суперечності між угодами і договорами про основні права людини, стороною в яких є Румунія, та національними законами, то міжнародні договори переважатимуть, допоки Конституція чи національні

закони не міститимуть сприятливіших положень¹. Таким чином в національному правопорядку Румунії визнаються офіційним джерелом лише ті правові акти, які прийняті представницькими зборами країни, а саме румунським Парламентом.

Однак деякі науковці вважають, що після внесення змін до Конституції у 2003 році в процесі підготовки до вступу в ЄС, Румунія дещо відійшла від концепції дуалізму до монізму, відповідно до якої договори набирають чинності негайно, без прийняття відповідного національного акту². Отже, усі міжнародні договори, стороною яких є Румунія, будучи інтегрованими в її правопорядок, підлягають конституційному контролю з боку Конституційного Суду в будь-який момент, не лише до ратифікації – на вимогу парламенту, але й після вступу в силу.

В цілому, проаналізувавши вищенаведені конституційно-правові особливості процесу імплементації права ЄС, можна стверджувати, що в цілому немає сутєвих конституційних перешкод або застережень, котрі б унеможлилювали на основі національної конституційної юрисдикції дію права ЄС в національному праві держав-членів. Норми права ЄС, які в свою чергу забезпечують єдність, однорідність і ефективність функціонування правопорядку ЄС, перебуватимуть в небезпеці, коли буде існувати право на їх перегляд на підставі окремих національних норм. В даному контексті заслуговує на увагу позиція Р. Лудвіковскі, котрий зазначає, що “послідовна та комплексна правова система не може кодифікувати поняття більш ніж одного елементу верховенства, зокрема у ситуації, в якій конституції усіх держав-членів були або зміненими, або стали досить гнучкими для врахування

¹ Конституція Румунії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://constitutions.ru/archives/184>

² Benke K. Controlul constitutionalitatii tratatelor internationale in unele state europene si in Romania / K. Benke // Revista Dreptul. – 2006. – № 9. – P. 120–131

принципу верховенства права Співтовариства; при цьому аргумент, що вони як і раніше є вищими законами цих країн не може бути оскаржений”¹. В ЄС набула свого розвитку так звана *доктрина “правочинного верховенства”*, суть якої полягає в тому, що право ЄС є вищим над національними законами, але не над національними конституціями – або, принаймні, не над основними елементами національної конституційної ідентичності. Дане твердження виразилось в ряді рішень національних конституційних судів держав-членів, котрі чітко дали зрозуміти, що віддаючи повноваження щодо тлумачення дії норм права ЄС до Суду ЄС, вони зберігають за собою кінцеве право і обов’язок втрутитися, якщо право ЄС загрожує основоположним нормам конституції країни.

Отже, конституції держав-членів ЄС, пройшли декілька важливих етапів змін: на додаток до своєї характеристики, як основних законів держав, вони стали основними компонентами багаторівневої конституційної системи Європейського Союзу². Загалом же розглядаючи конституційний процес, котрий відбувається в рамках ЄС та охоплює у єдине ціле національні конституції та насамперед “первинне” право ЄС, можна прийти до висновку, що вони є взаємозалежними, та переплітаючись безпосередньо впливають один на одного, а сама концепція багаторівневого конституціоналізму полегшує розуміння особливостей права Європейського Союзу.

¹ Ludwikowski R.R. Supreme Law or Basic Law? The Decline of the Concept of Constitutional Supremacy, *Cardozo Journal of International and Comparative Law* / Rett R. Ludwikowski // *CARDOZO J. INT'L & COMP. L.* – 2001. – Vol. 9. – P. 274

² Borgogoue-Larsen L. La démocratie au sein de L’Union Européenne. De la “constitution composée” à la “démocratie composée” / Laurence Borgogoue-Larsen // Hartmut Bauer. *Verfassungsprinzipien in Europa. Constitutional Principles in Europe. Principes Constitutionnels en Europe* / Christian Calliess (eds.). – 2008. – P. 88

3.2. Роль національних конституційних судів в імплементації права ЄС у національне право держав-членів

Насамперед необхідно відзначити, що не всі держави-члени ЄС закріпили та внесли зміни у свої національні конституції з метою уникнення виникнення колізій між правом ЄС та їх нормами. В ряді держав-членів ЄС ще й досі закріплюється положення про примат національного права всупереч принципу верховенства права ЄС. При цьому, повноваження контролювати відповідність права ЄС за допомогою конституційних принципів зберігається за конституційними судами держав-членів. Однак на практиці ці правові норми, що закріплюють та регулюють вищезгадані процеси, є по суті не дієвими (не застосованими) оскільки незважаючи на протидію з боку конституційних судів держав-членів, право ЄС у разі виникнення колізій наділяється верховенством над конституційними нормами держав-членів ЄС.

Однак необхідно відзначити, що деякі конституційні суди держав-членів ЄС поставили під сумнів принцип верховенства права Європейського Союзу щодо національних конституційних норм, на основі того, що вони виступають гарантією національних стандартів захисту прав людини і демократичних принципів. Отже, вони по суті вчиняли опір стосовно прямої передачі національного суверенітету і наполягали на їхній власній ролі як гаранта будь-якого подальшого передання влади від національного до наднаціонального рівня спричиняючи тим самим труднощі в імплементації права ЄС в їхньому національному праві.

І хоча у прецедентному праві Судом ЄС чітко встановлено, що право ЄС є вищим за національне право держав-членів, включаючи і їх фундаментальні конституційні норми та що кожен національний суд при засто-

суванні норм права ЄС повинен виходити з постулату, що держави-члени за будь-яких умов повинні повністю виконувати зобов'язання, які випливають з права ЄС¹. Ще й досі точаться тривалі наукові дискусії стосовно чітких меж верховенства права ЄС. У той час, як принцип верховенства права ЄС, як правило, повною мірою визнається державами-членами, їхні національні конституційні суди створюють деякі застереження. Вони розглядають верховенство, як поняття, що швидше походить із національних конституцій, ніж з автономної природи європейського правопорядку². Ґрунтуючись на цьому, конституційні суди зберегли за собою право визначати, чи інститути Європейського Союзу діють в межах наданої їм компетенції, і чи вони поважають фундаментальні конституційні норми та права людини. Таким чином ряд конституційних судів в процесі застосування права ЄС взяли на себе обов'язок діяти як "сторожі" національних конституційних норм, завдяки яким забезпечується захист базових засад конституцій держав-членів ЄС. В даному контексті видається необхідним проаналізувати причини такої поведінки та дослідити роль конституційних судів в імплементації права ЄС в різних державах-членах ЄС.

Яскравим прикладом країни, котра не зразу та не в повному обсязі визнала верховенство і пряму дію права ЄС над своїм конституційним правом, була Німеччина, яка тим самим зумовила складності в його імплементації та виникнення плуралізму підходів щодо тлумачення місця і ролі національних судових органів (зокрема, Федерального Конституційного Суду Німеччини) в забезпеченні верховенства Конституції даної країни над правом ЄС, це знайшло своє відображення у низці рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини (ФКС), що носили

¹ Case C-334/92 "Teodoro Wagner Miret v Fondo de Garantía Salarial" // European Court Reports. – 1993. – P. I-6911

² Witte B. De. Direct Effect, Supremacy and the Nature of the Legal Order / B. De Witte // P. Craig and G. de Búrca (eds.). The Evolution of EU Law Oxford. – OUP, 1999. – P. 199

непослідовний або деякою мірою суперечливий характер стосовно взаємодії національних конституційних норм та норм права ЄС.

Так, однією з перших конституційних справ, в яких порушувалося питання взаємодії права ЄС та національного права, була справа, в якій мали місце позовні заяви щодо конституційності двох актів Європейського Співтовариства, що порушували фундаментальні права позивачів (свобода особистості – Стаття 2, рівність перед законом – Стаття 3, свобода рішень та вільного вибору професії – Стаття 12, захист власності – Стаття 14). ФКС зазначив, що “вторинне” право ЄС, а саме правовий акт, прийнятий органами ЄС в межах їхньої компетенції, являє собою частину незалежного, окремого правопорядку, правові норми якого не можна порівнювати з нормами міжнародного чи національного права держав-членів. Згідно з ФКС, Співтовариство володіє власним правовим захистом, оскільки Суд ЄС не має компетенції контролювати німецькі законодавчі акти, то й ФКС не має юрисдикції над “вторинним” правом ЄС. Правові норми права ЄС не створюються німецькою владою, тому вона не володіє повноваженнями, які б давали їй право визначати їх чинність¹. Тим самим суд підтримав судову практику Суду ЄС і зробив правовий висновок, що стаття 24 Основного закону Німеччини дозволяє передавати суверенітет ЄС. Однак заперечуючи будь-які повноваження, які б визначали дійсність права ЄС, суд Німеччини, таким чином, по суті заперечив їхній майбутній вплив у процесі правової та політичної інтеграції². При цьому зауважимо, що саме це рішення ФКС стало поштовхом для низки судових справ, у яких ФКС розглядав можливість контро-

¹ BVerfG decision, 1 BvR 248/63, 1 BvR 216/67 (22 BVerfGE 293) of 18 Oct. 1967, [1968] 1 EuR 134

² Karen J. Alter, *Establishing the Supremacy of European Law* / J. Karen. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – P. 79

лю над “вторинним” правом ЄС в розрізі конституційної юрисдикції.

При цьому фактичне верховенство права ЄС в Німеччині, знайшло своє відображення дещо пізніше, зокрема ФКС зазначав, що “Стаття 24 I Основного закону має на увазі... не лише те, що передача суверенітету в міждержавні органи є законною, але й також, що рішення Суду ЄС... повинні бути визнані. З цієї правової ситуації можна зробити висновок, що... суди Німеччини також повинні застосовувати ці правові норми, включаючи правові акти, які приймаються наднаціональними інституціями, а через Суд ЄС починають безпосередньо діяти в рамках національної сфери..., і тільки таким чином громадяни “Спільного ринку” можуть відстояти свої права”¹. Однак і в даному випадку не було до кінця зрозуміло чи право ЄС є юридично вищим над Конституцією Німеччини.

Проте, згодом ФКС відреагував на становлення верховенства права ЄС таким чином, щоб зберегти за собою повноваження переглядати норми права ЄС стосовно його сумісності з основоположними правами в контексті розподілу повноважень між наднаціональним та національним рівнях влади. Яскравим прикладом такої позиції була справа *Solange I*, в якій Суд зайняв принципову позицію щодо питання застосування “вторинного” права ЄС крізь призму захисту основних прав людини в Німеччині². Федеральний конституційний суд Німеччини, визнавши виключне право Суду ЄС вирішувати питання щодо чинності та тлумачення права ЄС, зазначив, що Суд ЄС не

¹ BVerfG decision : Zuständiges Gericht zur Entscheidung der Frage der Vereinbarkeit einfacher innerstaatlicher Normen mit EWG-Recht – Umsatzausgleichsteuer bei Einfuhr von Milchpulver 2 BvR 225/69 of 9 June 1971. (31 BVerfGE 145)

² Dieter H. S. Deutsches Verfassungsrecht und Europäische Integration, in Muller-Graff / Dieter H. Scheuing ; Peter-Cristian Riedel, Eibe (Hg.), Gemeinsames Verfassungsrecht in der Europäischen Union. – Baden-Baden, 1998. – S. 193

може ухвалити обов'язкове рішення, якщо існуючі правові норми ЄС є несумісними із нормами національної Конституції. А лише ФКС володіє виключною компетенцією вирішувати чи норма права ЄС, за умови, якщо вона порушує Конституцію може застосовуватись національними судами. А дія “вторинного” права ЄС підлягає перегляду ФКС додатково після будь-якого перегляду основних прав Судом ЄС. Така практика буде застосовуватися “до тих пір, поки процес інтеграції не дійде до закріплення у праві ЄС переліку основних прав, прийнятих парламентом, який буде відповідати переліку основних прав, що міститься в Конституції¹”.

У даному рішенні на думку ФКС Суд ЄС частково зачепив його юрисдикцію і тим самим спричинив низку дискусій стосовно захисту основних прав громадян Німеччини. Так, у цьому ж рішенні він зазначив, що “тільки Конституційний суд має право на захист основних прав, гарантованих у Конституції. Жоден інший суд не може позбавити його цього права, яке передбачене конституційним правом”. Дане рішення ФКС повною мірою суперечило доктрині верховенства права ЄС та створювало перешкоди в його ефективній імплементації. Отже, цим своїм рішенням ФКС вплинув на процес європейської інтеграції, змусивши Суд ЄС більш ґрунтовну увагу приділяти основним правам, та підштовхував уряд Німеччини до посиленого захисту прав громадян².

Деякою мірою непослідовним стосовно першого було рішення ФКС у справі *Solange II*, в якій суд зазначив, що більше не контролюватиме сумісність права Спільноти

¹ BVerfG decision : Internationale Handelsgesellschaft v. Einfuhr und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel (Solange I : BVerfGE 37, 271; 1974 2 CMLR 540)

² Battis U. Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht in der Bundesrepublik Deutschland / Ulrich Battis // Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht. – Baden-Baden, 1995. – P. 96-97

з основними правами Німеччини так, зокрема у даній справі ФКС наголосив, що “згідно з демократичними і основними правами, які розвиваються в ЄС, повинно бути зазначено, що коли Європейське Співтовариство, і особливо Суд ЄС забезпечать належний ефективний захист основних прав людини відповідно до актів Спільноти, які в основному передбачають однаковий захист основних прав в Основному законі Німеччини, Федеральний конституційний суд не буде здійснювати свою юрисдикцію і виносити рішення про застосування правових актів Співтовариства...і не буде більше переглядати таке законодавство згідно з стандартами основних прав, закріплених у Конституції, також не можна подавати позов до суду для реалізації цієї мети”¹. Крім того, Суд постановив, що таке рішення було досягнуте в контексті довіри до основних прав, котрі захищаються Судом ЄС. Отже, схоже на те, що ФКС нарешті визнав захист основних прав на рівні Спільноти, як достатній, і теоретично залишається зацікавленим в існуванні своїх претензій на відповідний судовий перегляд, тим самим визнавши в певній мірі принцип верховенства права ЄС, зокрема і над конституційними нормами Німеччини. Дане рішення означало, з одного боку, відмову від крайньої позиції, яка була закріплена в рішенні по справі *Solange I*, з іншого боку підтвердило вимогу Конституційного суду вважати, що Основний закон Німеччини є вищим, ніж право ЄС, тим самим зміцнивши авторитет суду в питаннях розгляду сумісності права ЄС і конституції Німеччини, особливо у випадках серйозних порушень основних прав людини².

¹ BVerfG decision : Solange II 2 BvR 197/83 of 22 October 1986, BVerfGE 73, 339

² Winkelmann I. (Hrsg.). Das Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts. Vom 12. Oktober 1993 / Winkelmann, Ingo (Hrsg.) // Dokumentation der Verfahrens mit Einführung. Tübingen Schriften zum Staats- und Verwaltungsrecht Band 25. – Berlin : Duncker & Humblot. 1994. – S. 29-30

Ще однією важливою справою, в якій розглядався взаємозв'язок між правом ЄС та національним (конституційним) правом, була справа *Maastricht*, де оспорювалась конституційність державної ратифікації Договору про ЄС. Розглянувши дану справу, ФКС зазначив, що ратифікація була сумісна з Конституцією. Але наголосив, що вподальшому він буде розглядати питання щодо відповідності права ЄС нормам Конституції ФРН. Також в даній справі ФКС підняв низку правових питань, що стосувалися обов'язкової сили та дії норм права ЄС у праві ФРН. Так, зокрема суд доводив, що держави-члени все ще залишаються так званими “володарями угод” (*Herren der Verträge*), і що обов'язкова сила норм права ЄС насамперед залежить від національного законодавства Німеччини. Таким чином, ЄС не володіє повноваженнями вирішувати, де завершуються межі влади ЄС, і визначати свою власну компетенцію. Суд також вказав, що він буде застосовувати свою юрисдикцію щодо впровадження норм “вторинного” права ЄС, і тим самим перевіряти їх на відповідність з основними правами стосовно “співпраці” з Судом ЄС¹. Виходячи з вищенаведеного рішення, сила норм права ЄС в Німеччині впливає з положень німецької конституції, котра схвалила делегування суверенітету у дану наднаціональну міжнародну організацію. Також ФКС піддав критиці розширення компетенції ЄС через такі механізми, як гнучкість, зазначивши, що коли б дана компетенція значно розширилась, то вона могла б припинити мати обов'язкову юридичну силу в Німеччині. В даному випадку можна зробити висновок, що ФКС Німеччини мав намір повною мірою, відновити свій судовий контроль від якого він відмовився на підставі рішення у справі *Solange II*, що ще раз підтверджує, наскільки непростим та вагомим було питання визнання верховенства права ЄС над нормами Конституції в Німеччині. Отже,

¹ BVerfG decision : Maastricht – Vertrag 2 BvR 2134 and 2159/92 of 12 October 1993, BVerfGE 89, 155

у даній справі знову ж таки ФКС відійшов від положень, передбачених у рішенні по справі *Solange II*, заявивши, що постійний контроль щодо компетенції суду був введений через відсутність конкретного механізму захисту основних прав людини в рамках Співтовариства¹. Необхідно відзначити, що після прийняття даного рішення стало очевидним, що ФКС та Суд ЄС стояли на різних позиціях стосовно розуміння відносин між правопорядком ЄС та Німеччини. Їхні основні розбіжності також створили передумови судового протистояння, яке могло спричинити “конституційну кризу” в ЄС.

У своїй наступній справі “*Bananenmarktordnung*” ФКС підтвердив лише свої повноваження переглядати право ЄС виключно за певних, визначених обставин, як процесуально, так і по суті справи. Суд ще раз підтвердив своє право на обмежений, умовний контроль над процедурою правових питань та конституційної скарги щодо права ЄС і, що важливо, визнав, що він не може визначати сумісність положень права ЄС та основних прав, котрі закріплені в Конституції Німеччини. З цієї причини будь-яка пропозиція щодо конституційності повинна бути відхилена як неприйнятна, якщо їй бракує обґрунтування щодо зниження стандарту захисту прав людини (особливо у судовій практиці Суду ЄС) по відношенню до необхідного рівня захисту². Іншими словами, ФКС не володіє загальною юрисдикцією над “вторинним” правом у контексті захисту основних прав, тому що захист прав здійснюється на рівні ЄС.

¹ Horn H.-D. Grundrechtsschutz in Deutschland – Die Hoheitsgewalt der Europäischen Gemeinschaften und die Grundrechte des Grundgesetzes nach dem Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts / Hans-Detlef Horn // Deutsches Verwaltungsblatt DVBL. – 1995. – S. 90; Winkelmann I. (Hrsg.). Das Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts. Vom 12. Oktober 1993 / Winkelmann, Ingo (Hrsg.) // Dokumentation der Verfahrens mit Einführung. Tübinger Schriften zum Staats- und Verwaltungsrecht Band 25. – Berlin : Duncker & Humblot. 1994. – S. 49-50

² BVerfG decision : *Bananenmarktordnung* 2 BvL 1/97 of 7 June 2000, BVerfGE 102, 147

І нарешті, у справі *Bundesverfassungsgericht*, ФКС оцінюючи відповідність Лісабонського договору положенням Конституції Німеччини прийшов до висновку, що не має жодних підстав для несхвалення Лісабонського договору тим самим він не заблокував процес його ратифікації. Проте, ФКС запропонував певні обмеження для майбутньої інтеграції Німеччини через взяті на себе зобов'язання чітко визначити основні повноваження держави, які не можуть (або лише за виняткових умов) бути передані Європейському Союзу та повинні завжди знаходитися на національному рівні. Так зокрема він зазначив, що завжди має існувати “гарантія, яка виключає передачу ідентичності конституційного ладу Німеччини навіть у розрізі обмеження переглядати Конституцію законодавчим органом на наднаціональний рівень, що у свою чергу гарантує суверенний статус держави. Конституція вимагає, щоб національні держави постійно залишалися володарями договорів. У функціональному значенні, джерелом влади в ЄС є населення Європи з демократичними конституціями їхніх держав. Наднаціональність ЄС стрімко буде розвиватися в політичному аспекті, проте фактично завжди буде обмежуватися на практиці. Тут, наднаціональна автономія може розумітися лише як звичайний закон стосовно самоуправління або як автономія в управлінні, яка є незалежною, однак завжди похідною”¹.

Аналізуючи дане рішення ФКС поділяємо точку зору А. Штейнбаха, що “рішення ФКС щодо Лісабонської угоди передбачає надання чіткішої форми тій категорії “важливих сфер відповідальності”, які повинні зберегти за собою національні держави (Німеччина). Причина такої конкретизації – реакція на постійне розширення повноважень ЄС і потреба в окресленні достатнього простору для по-

¹ BVerfG decision : Bundesverfassungsgericht 2 BvE 2/08 of 30 June 2009, BVerfGE 216, 231

літичного формування державами-членами економічних, культурних та соціальних умов життя, який не повинен зникнути у державах-членах у зв'язку з європейською уніфікацією, що базується на союзі суверенних держав. Це стосується, таких сфер, які формують життєві умови громадян, особливо приватного простору, їхньої власної відповідальності та політичної і соціальної безпеки, захищеної основними правами, а також політичних рішень, які особливо сильно залежать від попереднього розуміння культури, історії та мови”¹. Поступова та зростаюча передача національних повноважень до інститутів ЄС, змусила ФКС в даному рішенні вперше окреслити ті основні державні повноваження, які не можуть передаватися ЄС. Однак критерії, які використав ФКС для їх виокремлення не можуть претендувати на роль універсальних для формування комплексу невід’ємних суверенних прав, в межах усього Європейського Союзу.

Отже, можна зробити висновок, що Конституційний Суд Німеччини впродовж тривалого проміжку часу намагався зберегти в повній мірі право на конституційний контроль правових актів ЄС щодо відповідності їх конституції, що в свою чергу виявилось в ряді рішень, які ми проаналізували вище. Однак, при цьому, необхідно відзначити, що жоден правовий акт ЄС не було визнано необов’язковим і таким, що не підлягає застосуванню в Німеччині на підставі *ultra vires*, під час такого конституційного перегляду Конституційним Судом Німеччини. Тим самим ФКС ніколи не ризикував створити відкритий конфлікт з Судом ЄС.

Зазначимо, що ФКС намагався зберегти своє право конституційного контролю саме стосовно “вторинного права” ЄС. Однак на практиці питання прийнятності імплементації “вторинного” права ФКС завжди розгля-

¹ Steinbach A. The Lisbon Judgment of the German Federal Constitutional Court – New Guidance on the Limits of European Integration? / Armin Steinbach // German Law Journa. – 2010. – № 4. – P. 374

дав та розглядає у світлі співпраці з Судом ЄС. Таким чином, доти доки Суд ЄС гарантує належний захист прав людини на усій території ЄС, ФКС обмежує своє право стосовно захисту вищезгаданих прав в якості органа конституційної юрисдикції. Отже, можна стверджувати, що сама процедура конституційного контролю є більшою мірою формальністю, оскільки під час її виконання ФКС завжди підтверджував відповідність того чи іншого правового акту ЄС нормам Конституції, і складається враження, що в даний час ФКС *de facto* відмовився від своїх застережень, котрі він висловив у своїх перших справах.

Ще однією країною, котра не зразу прийняла принцип верховенства права ЄС над своїми конституційними нормами була Італія, що виразилося у низці рішень Конституційного Суду Італії (далі – КСІ), в яких він за аналогією до ФКС Німеччини намагався встановити свою компетенцію щодо перегляду норм права ЄС, вважаючи, що Європейський Союз не здатен належно захищати основні права людини. Такі рішення КСІ зумовлювалися насамперед підтриманням ним позиції, що правова система ЄС та Італії не тільки різні, але й відокремлені.

У даному контексті ключовою стала справа *Frontini*, під час розгляду якої КСІ зіткнувся з необхідністю трактування верховенства права ЄС у справі, що стосувалась оподаткування. У даній справі імпортер сиру стверджував, що податок, введений регламентом ЄС, порушує статтю 23 Конституції, яка говорить, що податки можуть бути введені лише законом. Розглянувши дану справу КСІ, зазначив, що “статтею 11 Конституції Італії дозволяється обмежувати дію незалежних привілеїв в суверенітеті Італійської Республіки до міри, визначеної законодавчою, виконавчою та судовою владами. Дані обмеження будуть необхідними для заснування європейської організації. Ця організація може володіти виключною компетенцією у специфічній сфері і видавати та ухвалювати правозобов’язуючі акти. Також

вона має можливість видавати “законои”, що відповідатимуть та володітимуть такою ж силою, що й національні”¹. У даній справі суд задекларував, що визнання верховенства права було засновано на ідеї, вираженій Судом ЄС, яка полягала в тому, що держави-члени прийняли рішення розподілити свої суверенні повноваження у визначених сферах².

Однак у своїй наступній справі *Granital* КСІ дещо змінив свою позицію, зазначивши, що правові норми двох правопорядків (ЄС та Італії), залишаються різними, однак поступово починають узгоджуватися. Так, він зазначив, що норми права ЄС, які мають пряму дію, повинні мати першість відносно національних норм і повинні застосовуватись судами, безвідносно до часу, на який дані норми були прийняті. А суперечливі положення внутрішнього права не можуть бути перешкодою для чинності положень котрі закріплені в регламентах ЄС відповідно до Договору³. Виходячи з даного рішення правові акти, що застосовуються у таких випадках, матимуть перевагу над національними законами Італії. Отже, право ЄС автоматично не скасовує чи вносить зміни до національного законодавства, воно лише призупиняє їх застосування у межах компетенції даної наднаціональної міжнародної організації. Хоча на перший погляд видається, що КСІ відмовився від своїх застережень, висловлених у попередній справі, однак він все ще в повній мірі не прийняв верховенство права ЄС.

¹ ICC decision “Frontini v. Amministrazione delle finanze dello Stato” // Decision of the Italian Constitutional Court. - No. 183. - 1974. - 2 C.M.L.R. 372

² Gaja G. Dualism – A Review / G. Gaja // A. Nolkaemper & J. Nijman (eds). *New Perspectives on the Divide between International Law and National Law*. - Oxford : OUP, 2007. - P. 52-62; Weiler J.H.H. *The Constitution of Europe: “Do the New Clothes Have an Emperor?” and Other Essays on European Integration* / J.H.H. Weiler // Cambridge University Press, 1999. - P. 61

³ ICC decision “SpA Granital v. Amministrazione delle Finanze” // Decision of the Italian Constitutional Court. - No. 170. - 1984. - 93 ILR 527

Ще в одній справі *Spa Fragd KCI* виніс рішення, котре деякою мірою суперечило попереднім, зазначивши, що право ЄС може бути піддане судовому контролю з боку Конституційного суду Італії тільки у випадку серйозного та тривалого порушення основних прав людини. Норми міжнародних договорів, які вважаються джерелом влади при порушеннях основоположних принципів правової системи Італії, можуть бути піддані конституційному нагляд¹. Незважаючи на те, що КСІ визнав верховенство права ЄС щодо національних конституційних положень, при цьому він уточнив, що і надалі залишиться остаточним гарантом основних прав людини, які закріплені в Конституції Італії та є її найвищими інституційними принципами². У даному випадку КСІ деякою мірою розділив позицію ФКС Німеччини, тим самим, по суті, встановивши обмеження в імплементації права ЄС у своє національне право (в частині обмеженого визнання принципу верховенства права). Усе це показує бажання КСІ брати ефективну участь у контролі за відповідністю та взаємодією норм права ЄС з положеннями конституції Італії.

Загалом впродовж тривалого часу і деякою мірою до сьогодні КСІ намагався уникати повного визнання верховенства права над національними конституційними нормами конституції Італії. Так, зокрема він дотримувався позиції, що у випадку розходження національних та міжнародних норм, першість надається тим з них, що були прийняті пізніше. Саме це спонукало Суд ЄС, винести своє рішення у справі *Costa*. Згодом, дещо переглянувши свою позицію КСІ дотримувався

¹ ICC decision “*Spa Fragd v. Amministrazione delle Finanze*” // Decision of the Italian Constitutional Court. - No. 232. - 1989. - 72 RDL

² Для подальшого дослідження прецедентного права Італійського Конституційного Суду можна розглянути роботу Marta Cartabia, *Principi inviolabili e integrazione europea* (Collana di diritto pubblico / Università degli studi di Milano, Dipartimento giuridico-politico) (Italian Edition), A. Giuffrè. - 1995. - 273 p.

думки, що там, де норма права ЄС передувала національному праву, вона застосовувалася лише у випадку коли вона була визнана конституційною, що призвело до винесення рішення Судом ЄС у справі *Simmenthal*. В цілому, незважаючи на те, що було прийнято верховенство права ЄС (а в даний час здається, що скасувати цей принцип неможливо), підхід до нього все ще залишається специфічним в даній країні, а правопорядки ЄС та Італії розглядаються як інтегровані проте не однорідні. Отже, коли КСІ приходять до висновку, що норми права ЄС порушують один з основоположних принципів Конституції Італії (наприклад захист прав людини), можна припустити, що такі норми права ЄС не можуть застосовуватися в Італії. Саме таким чином Італія у змозі захистити положення Конституції від будь-яких посягань з боку права ЄС, а Конституційний суд продовжує стояти на варті Конституції і виступати надійним захистом проти внутрішніх і зовнішніх загроз¹. Однак жодних підстав для застосування саме цього права КСІ по суті немає, а норми права ЄС практично без проблем діють в національному праві Італії.

У свою чергу підхід Конституційного Суду Чехії (далі – КЧІ) і конституційних судів вищезгаданих країн в трактуванні співвідношення норм права ЄС з національними конституційними нормами дещо відрізняється. Однак при цьому необхідно наголосити, що, як і в попередніх країнах, ключову роль в інтерпретації права ЄС та його дії у національному праві відіграє саме цей орган конституційної юрисдикції, який, по суті, виступив головним внутрішньодержавним органом, котрий забезпечив ефективне функціонування права ЄС у власному правопорядку. Основоположну роль при цьому відіграла справа *Sugar Quota Regulation*, в якій перед КСЧ вперше постало питання співвідношення та дії норм права ЄС

¹ Búrca De G & P. Craig. The evolution of EU law / Craig & De Búrca // Oxford University Press, 1999. – P. 203

та національних (конституційних) норм. Дана справа стосувалася питань розподілу квот на виробництво цукру. Розглянувши дану справу, КСЧ, на відміну від судів Німеччини та Італії, по суті, повною мірою визнав верховенство та пряму дію права ЄС. Зокрема, підтвердивши, що внаслідок приєднання Чехії до Європейського Союзу відбулися кардинальні зміни в її правопорядку, КСЧ зазначив, що право ЄС впливає повністю на правову систему Чехії, в тому числі, і на конституційно-правові норми. Так, Суд ЄС підкреслив, що "... Конституційний Суд не може повністю переглянути наслідки впливу права Співтовариства на створення, застосування та тлумачення національного права, тим більше, в сфері права, де дія і мета його забезпечення безпосередньо пов'язані з правом Співтовариства. Іншими словами, у цій сфері Конституційний Суд тлумачить конституційне право, беручи до уваги принципи, що випливають з права Спільноти"¹. В даному випадку КСЧ взяв на себе обов'язок тлумачити національну конституційну норму в світлі права ЄС, тим самим визнаючи пріоритет норм права ЄС над правом держав-членів ЄС (у даному випадку Чехії). По суті, КСЧ чітко вказав на прецедентне право Суду Європейського Союзу, яке у даному випадку чітко встановлює, що коли питання регулюється виключно правом ЄС, воно має пріоритет над національним правом, це стосується і національних конституційних норм.

Також важливо відзначити, що в контексті розгляду справ КСЧ не робить акцент на національному суверенітеті та верховенстві Конституції Чеської Республіки стосовно права ЄС. Він чітко зазначає, що проблема передачі повноважень в ЄС відповідно до критеріїв "демократичної правової держави", залишається постійно відкритою для

¹ Decision Pl. of 8 March 2006, ÚS 50/04 ("Sugar Quota II"), no. 154/2006 Coll. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.usoud.cz/file/2274>

її вивчення, і у цьому контексті КСЧ посилається на відповідні рішення конституційних судів Німеччини, Італії та інших держав-членів, підкреслюючи те, що вони ніколи мовчазно не погоджувалися з доктриною абсолютного верховенства права ЄС.

Водночас у даному рішенні КСЧ зазначає, що “Конституційний Суд буде відмовлятися від своїх конституційних повноважень перегляду національних правових актів, які доповнюють право Співтовариства, як це було зроблено кількома судами держав-членів ЄС”. В цілому він не відмовляючись від своєї ролі, як гаранта Конституції Чехії, повною мірою інтерпретує національні конституційні норми в світлі права ЄС. Так у даній справі КСЧ виявив, що уряд діяв із перевищенням повноважень, оскільки скористався повноваженнями, які були делеговані органам Союзу; відповідно до прямої дії права ЄС, уряд Чехії більше не мав права приймати національні виконавчі акти. При цьому КСЧ зазначив, що діючий стандарт ЄС щодо захисту основних прав не буде підставою для припущення, що цей стандарт є нижчим за захист, погоджений у Чеській Республіці¹.

І нарешті у своєму рішенні щодо конституційності Лісабонського договору КСЧ встановив, що немає жодних підстав для визнання його неконституційним, водночас наголосивши, що лише певні повноваження можуть бути передані за договором міжнародній організації. Передача повноважень не може зайти так далеко, щоб порушити правові основи функціонування Чеської Республіки, як суверенної, демократичної та правової держави. Разом з цим, Конституційний суд Чехії надав широкі повноваження законодавчому органу, аргументувавши це тим, що “такі обмеження повинні, в першу чергу, бути передані законодавчій владі для конкретизації, тому що це є апріорним політичним питанням, яке забезпечує зако-

¹ Decision Pl. of 8 March 2006, ÚS 50/04 (“Sugar Quota II”), no. 154/2006 Coll. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.usoud.cz/file/2274>

нодавчий орган широкою свободою дій”¹. Таким чином, навіть якщо конституційні суди одностайно дадуть згоду на обмеження передачі повноважень і вимагатимуть, щоб ключові обов’язки залишалися в руках національної держави, вони все одно утримуються від конкретизації видів повноважень, які підпадають під цю категорію. Завдяки рішенням КСЧ відбулось становлення основних постулатів (засад) взаємодії права ЄС та національного конституційного права Чехії та по суті відбулось запобігання виникнення колізій, котрі могли б мати місце під час чи внаслідок процесу імплементації норм права ЄС у національне право Чехії.

Деякою мірою аналогічну позицію щодо трактування та розуміння верховенства права ЄС над національними конституційними нормами зайняв Верховний Суд Естонії (далі – ВСЕ). Насамперед відзначимо, що після приєднання Естонії до ЄС було прийнято конституційний закон, який доповнював Конституцію цієї країни (Act Supplementing the Constitution) та з правової точки зору закріплював членство Естонії в ЄС, а також визнання нею прямої дії та верховенства права ЄС. До Конституційної Палати Верховного Суду (*Constitutional Review Chamber of the Supreme Court*) надійшла низка конституційних скарг, котрі стосувались необхідності конституційної перевірки як самого вищезгаданого Акту, так і окремих його розбіжностей з правом ЄС. Так, наприклад, позивачі зазначали, що Конституцією Естонії дозволено лише внесення змін у її текст, а не доповнення її самостійним актом, отже, даний акт має бути визнаний неконституційним. Ще одним аргументом стало те, що ратифікація Угоди «Про вступ Естонії в ЄС» слід було визнати неконституційною, оскільки їй мало передувати внесення відповідних змін у статтю 1 Конституції (що, у свою чергу, вимагає про-

¹ Decision Pl. of 26 November 2008, PL. ÚS 19/08 : TREATY OF LISBON I, para. 109 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.concourt.cz/clanek/pl-19-08>

ведення референдуму) та ін.. Усі ці позови ВСЕ відхилив на процедурній підставі, тим самим не прийнявши їх до розгляду.

Однак дещо пізніше ВСЕ зіштовхнувся з справою, яка стосувалась виборчих прав¹ громадян Союзу і відіграла ключове значення в інтерпретації взаємодії двох даних правопорядків. У даній справі голова суду (Õiguskantsler) поставив під сумнів норми національного права, які встановлювали певні обмеження на право брати участь у виборах місцевих органів влади зазначаючи, що ці положення суперечать статті 19 Договору про ЄС, та Директивам Ради 94/80/ЄС. І хоча ВСЕ визнав положення неконституційними, проте, він свідомо відмовився застосувати право ЄС насамперед з процесуальної (процедурної) точки зору.

Окрім цього ВСЕ зазначив, що право ЄС не вимагає створення абстрактних процедур контролю норм, якщо внутрішні норми знаходяться у колізії з нормами права ЄС. Натомість право ЄС вимагає переваги в застосуванні. Верховний суд послався на випадок коли Суд ЄС підтвердив обов'язок не зловживати колізією щодо національних норм. В свою чергу відхилив позов Комісії у зв'язку з тим, що положення національного законодавства застосовуються лише тоді, якщо відсутні відповідні положення права ЄС². По суті, в даному випадку дотримався позиції, що національний акт, який суперечитиме праву ЄС, просто не буде враховуватись.

Дещо пізніше ВСЕ прийняв рішення, що підтверджувало попередню позицію стосовно необхідності надання пріоритету нормам права ЄС у випадку виникнення розбіжностей між ними та національними конституційними нормами Естонії. Так, розглядаючи справу Конституційна

¹ Decision Supreme Court of Estonia No. 3-4-1-1-05 of 19 April 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.nc.ee>.

² Cases C-10/97 to C-22/97 “Ministero delle Finanze v. IN.CO.GE. '90 and other” // European Court Reports. – 1998. – P. 1-6307

Палата ВСЕ зазначила, що тільки та частина Конституції застосовується, яка відповідає праву Європейського Союзу, або яка регулює відносини, не врегульовані правом Європейського Союзу. Положення ж Конституції, які не відповідають праву Європейського Союзу, не можуть бути застосованими та мають бути змінені¹. Отже, аналізуючи дану справу, Суд, по суті, виніс рішення про необхідність розглядати текст Конституції разом із Конституційним Актом, зазначивши, що частини Конституції, несумісні з правом ЄС, не повинні застосовуватись у випадку виникнення колізій. Насправді, з цього положення виходить, що Суд гарантує безумовне верховенство права ЄС над конституційними нормами.

Загалом, повною мірою поділяємо позицію проф. Е. Местмекера, котрий зазначає, що “ефективне функціонування правової системи ЄС (зокрема встановлення внутрішнього ринку без національних кордонів) ґрунтується на загальному та рівному застосуванні права ЄС в усіх державах-членах. Отже, намагання обмежити верховенство права ЄС через національні конституції є недоцільними. Будь-які спроби всупереч цьому є просто спробами створити “штучне верховенство національного конституціоналізму”². Однак необхідно відмітити, що ще й досі мають місце дискусії щодо ролі Супровідного Акту у конституційному правопорядку Естонії, та щодо необхідності впровадження безпосередньо у текст Конституції Естонії положень, що стосуються права ЄС або навіть прийняття нової конституції Естонії.

Аналогічну точку зору щодо врегулювання конституційно-правових колізій між правом ЄС та своїм національ-

¹ Decision Supreme Court of Estonia No 3-4-1-3-06 of 11 May 2006, para 12; 19-21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.nc.ee/?id=663>

² Mestmäcker E.-J. On the Legitimacy of European law / Mestmäcker Earnst-Joachim // *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales*. – 1994. – № 58. – P. 627

ним правом зайняв Конституційний Трибунал Польщі. В даному випадку основоположну роль відіграло рішення Конституційного Трибуналу Польщі (далі – КТП) щодо Європейського Ордеру на арешт. Ця справа стосувалася питання можливості видання громадян Польщі іншим державам-членам ЄС. Незважаючи на те, що стаття 55 (1) Конституції Польщі, чітко зазначала, що “екстрадиція громадян Польщі повинна бути забороненою”¹, у національне законодавство Польщі (КПК) було внесено зміни відповідно до рамкового рішення ЄС, які дозволяли дану процедуру. Це було зроблено всупереч положенням Конституції Польщі норми, якої не зазнали жодних змін в даному контексті, що в свою чергу зумовлювало виникнення суперечностей у правовому регулюванні даної ситуації. В даній справі гостро постало питання необхідності зміни положень Конституції Польщі з огляду на те, що якщо вони не відбудуться, то імплементація права ЄС може порушити конституційні положення, що забороняють видачу громадян Польщі іншим країнам.

Розглянувши дану справу, КТП дійшов висновку, що тлумачення цього положення є недопустимим в світлі права ЄС, оскільки принципи верховенства та непрямої дії не застосовуються стосовно до третьої опори права ЄС (рішення по справі *Pupino* ще не було винесено Судом ЄС), і за будь-яких обставин судова практика Суду ЄС обмежить принцип непрямої дії, особливо стосовно обтяжливої кримінальної відповідальності; щодо цього питання суд зазначив, що польський законодавчий орган у статтях Конституції Польщі мав намір охопити усі ситуації видачі громадян Польщі іншій країні. Отже, абсолютне право, закріплене у Конституції, порушене положенням Кримінально-процесуального Кодексу, а саме статтею 607t, котра позбавляє громадян Польщі самої суті права, яке

¹ Конституція Республіки Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>

впливає з статті 55 Конституції¹. Як наслідок, Трибунал проголосив статті Кримінального Процесуального Кодексу Польщі, які суперечили положенням Конституції Польщі, не конституційними. При цьому КТП зазначив, що дана ситуація може бути виправлено шляхом внесенням змін до Конституції. Проте Суд не може тлумачити Конституцію у такий спосіб, щоб дозволити видачу громадян Польщі, так само як і не може вимагати, щоб положення були конституційними, оскільки вони мають здатність діяти лише в межах своєї компетенції, встановленої національною Конституцією.

Отже, визнаючи обов'язок імплементувати “вторинне” право ЄС, КТП постановив, що положення національного права, які імплементують акти ЄС не є “автоматично застосовними” щодо положень Конституції Польщі. Визнаючи свій обов'язок тлумачити внутрішнє законодавство відповідно до норм права ЄС, Суд постановив, що правильним є чинити так, як вирішили вищі суди Польщі до вступу даної країни в ЄС².

При цьому відзначимо, що КТП не призупинив процедуру екстрадиції громадян Польщі, натомість надав можливість парламенту Польщі протягом 18-місячного терміну внести зміни до Конституції Польщі з метою її приведення до вимог права ЄС у цьому питанні. Саме така позиція КТП свідчить про те, що він намагався трактувати та вирішувати дані справи в світлі сприятливого для права ЄС підходу³, а також вимагав, щоб поправки

¹ Polish Constitutional Tribunal, Judgment of 27 April 2005, №. P1 /05, on the Constitutionality of the European Arrest Warrant National Implementation [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.trybunal.gov.pl>

² Biernat S. “European” rulings of Polish courts prior to accession to the European Union / S. Biernat, 1 (14) The Polish Foreign Affairs Digest. – 2005. – P. 127-149

³ Komárek J. European Constitutionalism and the European Arrest Warrant: Contrapunctual Principles in Disharmony [Електронний ресурс] / J. Komárek // Jean Monnet Working Paper 10/05 NYU School of Law. – New York. – Режим доступу до ресурсу: <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/05/051001.pdf>

в національній конституції були зроблені у такий спосіб, щоб уникнути потенційної колізії у майбутньому. В даному випадку протягом цього періоду всі суди Польщі мали застосовувати неконституційні положення і не могли піднімати питання про їх невідповідність статті 55 Конституції, щоб дозволити Польщі продовжити виконувати її європейські зобов'язання. По суті в даному випадку Трибунал дотримався позиції, що польське законодавство у будь-якому випадку має “надати найбільший пріоритет” забезпеченню функціонування системи Європейського Ордеру на арешт в даній країні.

Необхідно відзначити, що КТП, виносячи свої рішення, завжди намагався трактувати їх в світлі права ЄС, на відміну від деяких конституційних судів інших держав-членів ЄС. В даному контексті повною мірою поділяємо думку Я. Комарека, котрий зазначає, що польський Трибунал діяв у набагато більш проєвропейський спосіб, аніж його німецький колега: по-перше, останній був змушений вирішити конфлікт між Конституцією Німеччини та положенням права Європейського Союзу детально; і по-друге, у той час, як польський Трибунал використав усю свою владу, щоб уникнути негативних наслідків такого конфлікту, Суд Німеччини не поставився настільки уважно до наслідків свого рішення для європейського правопорядку¹. В даному випадку мається на увазі рішення ФКС, в якому він зазначив, що національне право, яке імплементувало Європейський Ордер на арешт було неконституційним через те, що не використало межі, встановлені рамковим рішенням щодо Європейського Ордеру на арешт, у такий спосіб, щоб допустити можливий розгляд захисту основних прав людини.

¹ Komárek J. European Constitutionalism and the European Arrest Warrant: Contrapunctual Principles in Disharmony [Електронний ресурс] / J. Komárek // Jean Monnet Working Paper 10/05 NYU School of Law. – New York. – Режим доступу до ресурсу: <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/05/051001.pdf>

Ще однією справою, що відіграла важливу роль в тлумаченні та розумінні підходу Польщі щодо імплементації норм права ЄС у її національний правопорядок, було рішення КТП у справі *Treaty Case and Judgment*, у якій окремі групи депутатів Парламенту Польщі намагалися привернути увагу щодо необхідності відповідності положень Угоди про вступ в ЄС принципам суверенітету польської нації та верховенства Конституції над усіма іншими правовими актами що існують у правовій системі Польщі, аргументуючи свою позицію тим, що Угода про вступ змусила Польщу імплементувати й інші установчі договори ЄС. Це у свою чергу зумовило необхідність впровадження у Польщі всього комплексу правових норм права ЄС, включаючи і загальні принципи що випливають з судової практики Суду ЄС¹. В даному випадку під сумнів ставилася не тільки конституційність ратифікації Угоди про вступ Польщі в ЄС, а й визнання нею основоположних засад функціонування правової системи ЄС.

Розглядаючи дану справу, КТП виніс рішення, що вступ до ЄС не підірвав верховенство Конституції Польщі над її власним правопорядком, виникнення ж колізій між положеннями Конституції та нормами права ЄС, зазначив суд, не призведе до нечинності таких конституційних норм чи до їх автоматичної зміни, оскільки у такому випадку їх виникнення законодавча влада Польщі змушена буде відреагувати та “можливо” внести необхідні зміни до національної Конституції. Згідно з думкою Суду, процес європейської інтеграції заснований на Конституції Польщі, оскільки вступ має пряму правову основу у цьому акті, і будь-яка трансформація компетенції має бути зроблена згідно з цими правилами, які є суворішими ніж ті, що стосуються “звичайних” міжнародних угод².

¹ Kaleda S. L. Immediate Effect of Community Law in the New Member States: Is there a Place for a Consistent Doctrine? / S. L. Kaleda // European Law Journal. – 2004. – Vol 10. – № 1. – P. 102–122

² Polish Constitutional Tribunal, Judgment of 11th May 2005, № 18/04 Polands membership in the European Union (The Accession Treaty) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.trybunal.gov.pl>

Аналізуючи дане рішення КТП приходимо до висновку, що він дотримується позиції, що Конституція Польщі користується абсолютною першістю, що пов'язано з її юридичною силою та застосуванням, і жодна з міжнародних угод, укладена Польщею, навіть затверджена референдумом, не може підірвати правові основи Конституції. У свою чергу, право ЄС утворює нову модель права, що не може бути пояснена за допомогою традиційних цілей монізму та дуалізму. Відносна автономність двох даних правопорядків (національного права Польщі та права ЄС) не значить, що вони не впливають один на одного. Отже ця автономія не виключає можливість виникнення колізій між конституційними нормами та нормами права ЄС. У випадку їх виникнення така колізія може бути вирішена визнанням верховенства права ЄС просто за допомогою національних конституційних норм. Проте це не повинно призвести до їх нечинності (національних норм), а до їх заміни нормами права ЄС або ж до обмеження у застосуванні такої норми у тих частинах, де не є імплементоване право ЄС. В такому випадку можливі такі варіанти вирішення даної ситуації: а) прийняти рішення про заміну норм конституції; б) внести зміни до норм права ЄС с) вирішити, що Польща повинна вийти з складу ЄС. При цьому Конституційний Трибунал наголосив, що статті 66 та 68 Угоди про Вступ Польщі до ЄС, означали обов'язок даної країни зробити все можливе, щоб “забезпечити відповідність у майбутньому національних норм праву ЄС”; а це вилилось “в обов'язок тлумачити існуюче національне законодавство таким чином, щоб забезпечити найкращий можливий рівень такої сумісності”¹.

Також, необхідно відзначити, і про рішення КТП у справі *K32/09* в якій йшлося про відповідність положень Лісабонського договору нормам Конституції Польщі. Так

¹ Kühn Z., The Application of European Law in the New Member States : Several (Early) Predictions / Z. Kühn // German Law Journal. 2005. – Vol. 6. – S. 566

розглянувши дану справу КТП наголосив, що прийняття Лісабонського договору в жодному разі не спричинить підрив підвалин Конституції, як основного закону держави. Насамперед тому, що Лісабонський договір за своєю правовою природою є міжнародним правовим актом (відноситься до “первинного права”), а тому як і будь-який інший міжнародний договір підлягає ратифікації відповідно до процедури передбаченої національним законом або на референдумі. А оскільки Конституція володіє вищою юридичною силою стосовно положень міжнародних договорів то даний договір може бути об’єктом контролю щодо його конституційності з боку КТП¹. В даному випадку чітко простежується бажання КТП зберегти своє виняткове верховенство стосовно положень конституції даної країни без відкритого зперечення принципу верховенства права ЄС.

Ну і нарешті ще одною справою в якій по суті КТП залишив за собою право відповідно до процедури подання конституційної скарги здійснювати можливість тлумачити на відповідність норм Конституції Польщі положення правових актів “вторинного права” ЄС в рамках реалізації ним конституційної юрисдикції була справа SK 45/09. Дана справа стосувалася подання запиту у формі конституційної скарги стосовно перевірки на предмет відповідності регламенту ЄС положенням Конституції Польщі. Так розглянувши дану справу КТП прийшов до висновку, що у випадку подання конституційної скарги даний орган (Трибунал) може здійснювати тлумачення положень регламентів та інших правових актів “вторинного права” на відповідність норм Конституції... При чому Суд ЄС та Конституційний Трибунал в жодному випадку не є конкурентними органами, оскільки можливість здійснювати вищезгадану процедуру гарантується принципом відкритої співпраці згідно ст. 4 Договору про ЄС...

¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 listopada 2010 r. (Sygn. akt. K 32/09) // Режим доступу: <http://trybunal.gov.pl/rozprawy-i-ogloszenia-orzeczen/wyroki-i-postanowienia/art/4867-traktat-z-lizbony/>

У свою чергу коли така невідповідність буде мати місце то будь-який правовий акт “вторинного права” ЄС хоч і не втрачатиме чинність, проте не буде застосовуватися органами державної влади Польщі¹.

Отже рішення КТП продемонстрували в цілому підтримку принципу верховенства права ЄС шляхом можливості внесення змін як у національні закони так і у положення Конституції Польщі як засобу вирішення колізій, що мали місце в даній ситуації. Проте, можна стверджувати, що Польща специфічно прийняла верховенство права ЄС по відношенню до її конституційних норм зберігши за собою право на трактування їх відповідності (норм права ЄС) положенням Конституції даної країни.

Також вагому роль щодо усунення прогалін та колізій, котрі мали місце внаслідок імплементації права ЄС у право Великобританії, відіграла та відіграє прецедентна практика Суду ЄС та судів Великобританії, в якій виявлялися та усувалися колізії, що виникали внаслідок взаємодії двох даних правопорядків. Проте необхідно зазначити, що під час імплементації право ЄС зіштовхнулося з багатьма чинниками, котрі стояли на перешкоді ефективній реалізації його норм в даній країні. Ще у 1972 році суддя Апеляційного суду Великобританії лорд Денінг зазначав, що у Великобританії при винесенні судами рішень “до уваги беруться Договори (міжнародні – *авт.*) тільки тоді, якщо вони набрали чинності в порядку, проголошеному Парламентом, і настільки, наскільки дозволяє зробити це Парламент”². В даному твердженні яскраво виражено підтримку дуалістичної теорії та наголошується на основоположній ролі парламенту в здійсненні процесу ратифікації того чи іншого міжнародного правового акту.

¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 listopada 2011 r. (Sygn. Akt SK 45/09) // Режим доступу: <http://isip.sejm.gov.pl/Download?id=WDU20112541530&type=1>

² Barnett H. Constitutional and Administrative Law / H. Barnett // Routledge Cavendish. – 3rd ed. – London ; Sydney, 2000. – P. 343

Ключову роль в процесі імплементації права ЄС у правопорядок Великобританії відіграла і справа *Macarthy's Ltd. vs. Smith*, при розгляді якої згаданий лорд Денінг зазначив, що акти британського Парламенту необхідно інтерпретувати відповідно до права ЄС, якщо законодавець не зазначає протилежне, при цьому він наголошував, що “Парламент впродовж законодавчої діяльності виконує обов’язки Договору. Однак, коли настане час, що Парламент матиме намір відмовитись від Договору і він про це заявить, то в такому випадку обов’язком судів (Великобританії – *авт.*) є слідкування за таким рішенням Парламенту”¹. При розгляді даної справи судді лорду Денінгу вдалось запобігти конфлікту між правом Великобританії та правом ЄС, насамперед завдяки тому, що він надав вагомому та пріоритетного значення положенням Акту про Європейські співтовариства 1972 року. А також дотримувався британської правової доктрини, що Королівська влада Великобританії не має наміру порушувати міжнародне право, що в свою чергу означає, що британському суду не слід надавати вищої юридичної сили актам Парламенту коли вони суперечать праву ЄС при винесенні ними рішень. В даному випадку без сумніву можна стверджувати, що завдяки поглядам та рішенням лорда Денінга (які знайшли своє відображення у судових справах – *авт.*) по суті почався новий етап та була прийнята нова форма ведення судочинства на наступні десятиліття у Великобританії, оскільки йому вдалось налагодити зв’язок та ефективну взаємодію між правом ЄС та внутрішньою правовою системою². Також були закладені підвалини для визнання верховенства та прямої дії права ЄС у даному правопорядку, які полягали у тому, що за умови виникнення колізії між національним правом Великобританії та правом ЄС, безумовно необхідно застосовувати останнє у тих випадках, де це можливо.

¹ *Macarthy's Ltd. vs. Smith*, Court of Appeal (Civil Division) [1979] 3 All ER 325

² Brownlie I. *Principles of Public International Law* / I. Brownlie. – Oxford ; New York : Clarendon Press 5th ed., 1998. – P. 46

Ще одною важливою справою, завдяки якій відбулось налагодження взаємодії права ЄС та права Великобританії була справа *Factortame (№1)*, під час розгляду якої в апеляційному суді Великобританії лорд Брідж заявив, що припущення, що акт Парламенту є сумісним з правом Співтовариства доти, доки він визнаний сумісним, повинне бути настільки дієвим, як презумпція, що делеговане законодавство є діючим до тих пір доки не буде встановлено інше¹. У даній справі чітко прослідковується спроба урівноважити право ЄС та Великобританії та певним чином налагодити їхню взаємодію. Однак, незважаючи на вищезгадані справи, британські суди при винесенні рішень в деяких випадках швидше брали до уваги рішення Парламенту, а не право ЄС, що свідчило про існування проблем в належній імплементації права ЄС у право даної країни.

Важливу роль у врегулюванні колізій, котрі виникали між правом ЄС та національним правом Великобританії, відіграв Суд ЄС, котрий визнав недійсним британський законодавчий акт, оскільки він не був узгодженим з правом ЄС, при цьому зазначивши, що “ефективність права Співтовариств в цілому опиналась би під загрозою, коли б національне право могло б перешкодити суду винести рішення про запровадження тимчасових заходів судового захисту (на основі права ЄС), які б гарантували абсолютну ефективність цього судового рішення і підтверджували існування прав, заявлених згідно з правом Співтовариств”². Отже, право ЄС повинне тлумачитися в такий спосіб, щоб вимагати від національних судів не брати до уваги норми національного права, котрі стають перешкодою для винесення рішення про тимчасові заходи судового

¹ Barnett H. *Constitutional and Administrative Law* / H. Barnett // Routledge Cavendish. – 3rd ed. – London ; Sydney, 2000. – S. 351

² Case C-213/89 “The Queen vs. Secretary of state for Transport ex parte Factortame Ltd.” // *European Courts Reports*. – 1990. – P. I-2433

захисту. По суті, в даній справі Суд ЄС ще раз підтвердив верховенство права ЄС та заповнив прогалини в правовому регулюванні, що виникли внаслідок взаємодії двох даних правовпорядків (ЄС та Великобританії).

Необхідно відзначити, що Палата Лордів Великобританії деякою мірою дотрималася вищезгаданого рішення Суду ЄС та визнала верховенство та пряму дію права ЄС, проте не в повному обсязі, що знайшло своє відображення у справі *Factortame (No. 2)*, в якій було зазначено, що “якщо верховенство права Співтовариств над національним правом не завжди було притаманне Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства, воно вже точно було встановлено практикою Суду ЄС ще задовго до приєднання Сполученого Королівства до Співтовариств. Згідно з нормами Акту 1972 року завжди було зрозуміло, що обов’язком будь-якого суду Сполученого Королівства під час винесення остаточного рішення у справі є відхилення будь-якої норми національного права, яка б суперечила нормі права Співтовариств, що має пряму дію”¹. В даному випадку Палата Лордів чіткіше задекларувала необхідність для національних судів дотримуватися при винесенні рішення в тих чи інших справах норм права ЄС та брати до уваги прецедентну практику Суду ЄС. Однак певною прогалиною у праві Великобританії, що породжує колізії між нормами двох правовпорядків, є те, що поруч з нормами, в котрих визнається верховенство права ЄС над правовими актами Парламенту, які їм суперечать, також задекларована необхідність дотримуватись парламентських актів при винесенні британськими судами рішень, що яскраво прослідковується під час аналізу Акту про Європейські співтовариства” 1972 року. Це може свідчити про неналежне техніко-юридичне формування норм, котрі отримали своє подальше вираження в актах Парламенту Великобританії, що зумовлює необхідність

¹ *Factortame Ltd. vs. Secretary of State for Transport (No. 2)* [1991] 1 AC 603

прийняття нового акту, який мав би усунути суперечливі положення та чітко закріпити визнання верховенства права ЄС. Оскільки в іншому випадку можливе і включення законодавчим органом Великобританії даних (навіть дещо колізійних) норм з метою недопущення повного визнання та застосування права ЄС у своєму правопорядку, та надання можливості національним судам у певних випадках уникати застосування права ЄС при винесенні ними своїх рішень.

Проте безумовно завдяки прецедентній практиці Суду ЄС та національних судів Великобританії вдалось певним чином відкоригувати та узгодити взаємодію права ЄС та національного права цієї країни. Цілком поділяємо думку П. Крейга, що у справах *Factortame* та пізніше прийнятої *Equal Opportunities Commission (EOC)*¹ рішення судів поставили під питання (а у випадку права Співтовариств – відмінили) дію концепції мовчазного анулювання (незастосування), згідно з якою колізії між раніше та пізніше прийнятими законодавчими нормами автоматично вирішувався на користь останніх. Більше того, у випадку спроби Парламенту ухилитися від зобов'язань Співтовариств, таке його бажання повинне бути чітко виражене. Реакція ж судів Сполученого Королівства може бути такою: або традиційно слідувати нормам останнього акту Парламенту, який поставив би під питання подальше членство Британії в ЄС, або ж відмовитися від його (акту) застосування. Проте, немає ніяких незворотніх обґрунтувань, згідно з якими парламент повинен розглядатися як юридично всемогутній².

Отже, коли суди Великобританії розглядають справи, то вони насамперед дотримуються положень Акту про Європейські Співтовариства 1972 року, який пев-

¹ *Equal Opportunities Commission v. Secretary of State for Employment* [1994] 1 WRL 409

² Craig P. *EU law : Text, cases and material* / P.P. Craig, de Búrca G. // Oxford University Press, 2003 [i.e. 2002]. – P. 310-311

ною мірою закріплює верховенство права ЄС. Однак, якщо Парламент з певних причин вирішить не визнавати правове регулювання тих чи інших правовідносин з боку ЄС, то в такому випадку британські суди зобов'язані дотримуватись його рішення. При цьому відмітимо, що на сьогодні під час розгляду справ суди Великобританії досить лояльно ставляться до права ЄС та використовують його у тих сферах, де його норми мають пряму дію та підлягають застосуванню, щоправда, до того часу, поки Великобританія є членом ЄС.

Відзначимо, що під час взаємодії права ЄС та права Великобританії сформувався і специфічний внутрішній організаційно-правовий механізм імплементації. Який полягає у комплексі правових засобів та заходів, а також національних інститутів, котрі забезпечують реалізацію норм права Європейського Союзу у внутрішньому праві Великобританії. Так, зокрема, Палата Громад (нижня палата парламенту Великобританії) створила Спеціальний Комітет (Select Committee) права ЄС, котрий аналізує національне законодавство, присвячуючи увагу дослідженню тих положень права ЄС, котрі можуть вступити в дію у майбутньому та відповідно підлягатимуть імплементації з боку Великобританії.

У свою чергу, Палата Лордів створила Комітет Європейського Союзу, котрий досліджує і рапортує про свої висновки щодо всіх правових актах ЄС, які можуть бути важливими для Великобританії, допомагає уряду визначитися, яке ставлення повинне бути до відповідних положень коли вони розглядаються Радою Європейського Союзу. Його роботі допомагають численні підкомітети та кваліфіковані радники. Голова даного комітету відсилає пропозиції ЄС до субкомітетів, розподіляючи їх на дві групи, до першої входять положення, що не вимагають парламентської уваги, до другої – положення, котрі вимагають детального парламентського розгляду.

Необхідно зазначити, що Палата Лордів тісно взаємодіє з Палатою Громад у питаннях аналізу та дослідження правових актів ЄС, а інколи навіть виступає контролюючим органом щодо останньої. В даному випадку заслуговує на увагу позиція П. Морріса, котрий зазначив, що Палата Громад була неспроможною “адекватно та скурпульозно перевіряти всі правові акти та директиви ЄС, обсяг яких постійно збільшувався; реформована Палата Лордів могла це зробити, підкресливши ті положення права ЄС, на які Палата Громад повинна була б звернути особливу увагу”¹. Відзначимо що діяльність Палати лордів (зокрема її комітетів) щодо дослідження правових актів ЄС а також здійснення організаційно-правової роботи щодо їх імплементації у свій національний правопорядок вважається однією з найефективніших серед держав-членів ЄС. При цьому необхідно відзначити, що в зарубіжній літературі велику роль присвячується питанням комітології, а саме, дослідженням діяльності та функціонування тих чи інших комітетів завдяки яким забезпечується ефективна імплементації права ЄС². І хоча дані комітети переважно ототожнюються з місцем технократичного розгляду де основною метою є швидке вирішення певної проблеми вони сприяють ефективній дії норм права ЄС.

Отже, аналізуючи підходи до вирішення колізій, котрі виникали між правом ЄС і правом Великобританії, потрібно вказати на численні зусилля, зроблені цією країною для того, щоб не протиставляти одну систему іншій. Оскільки європейська інтеграція сформована на основі вищої юридичної сили, створеної зовнішніми (наднаціо-

¹ Temple-Morris P. *Secundus Inter Pares. Some New Proposals for Reform of the House of Lords* / P. Temple-Morris. – London : Bow Publications, 1977. – P. 4

² Pollack A. *International Relations Theory and European Integration* / Mark A. Pollack // European University Institute RSC Working Paper. – Florence, 2000. – No. 55. – P. 8

нальними) органами, то національні органи, які формують національні норми права Великобританії, неминуче віддають частину своїх повноважень на користь права ЄС. Усе сказане свідчить про намагання Великобританії уникнути виникнення колізій між двома даними правопорядками.

Ще однією державою ЄС, в якій виникали колізії між національними конституційними нормами та нормами права ЄС, була Іспанія. Ключову роль в даному випадку відіграло рішення Конституційного Трибуналу Іспанії від 1991 року – “elections to the European Parliament” (“вибори до Європарламенту”) – у якому було зазначено, що стаття 93 не передбачає, що право ЄС у внутрішній системі права має той самий статус та дієвість, що й конституційні норми. Таким чином, порушення такої норми не означає порушення Конституції. Стаття 93 дозволяє лише делегувати конституційні повноваження та компетенцію, вона не може бути витлумачена в контексті повного впровадження права ЄС і гарантування йому вищої юридичної сили стосовно конституційних норм¹. Даним рішенням по суті перевага надавалася конституційним нормам всупереч принципу верховенства права ЄС. Іншими словами у випадку виникнення колізії між нормами права ЄС та внутрішніми нормами права Іспанії існує конституційна визначеність: членство в ЄС згідно з рішенням, ще не означає, що через статтю 93 Конституції Іспанії норми права ЄС отримали конституційний статус і силу, та не означає, що випадкове порушення цих норм іспанським законодавством неминуче тягне за собою в той же час порушення вищезгаданої статті 93 Конституції. У такий спосіб, суд визнав відсутність юрисдикції стосовно питань, які пов'язані із встановленням неконституційності на основі положень Конституції Іспанії.

¹ Judgment of the Constitutional Court of Spain from 14 II 1991, signature 28/1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.tribunalconstitucional.es>

Дана позиція знайшла своє відображення в наступній справі “*Fishing amounts*” (Comision de Pesca del Atlantico Nordeste), в якій Конституційний Трибунал Іспанії зауважив, що конституційна скарга щодо акту, розглянутого державною владою (звичайно, якщо акт порушує основні права), завжди повинна розглядатись Трибуналом. Трибунал має право розглядати скаргу, навіть якщо акт розглядався в дусі здійснення права ЄС, і не важливо, якщо акт з точки зору права ЄС був недосконалим чи неправильним. Делегування повноважень та компетенції не означає, що державна влада перестає бути суб’єктом внутрішньої правової системи. Вона лише виконує зобов’язання відповідно до вимог міжнародної організації чи інституції, при цьому залишаючись суб’єктом виконання положень конституції та національних нормативно-правових актів Іспанії¹. По суті, дані справи можна потрактувати як небажання в повній мірі визнати верховенство права ЄС та залишити за собою право розглядати спірні питання, котрі виникатимуть внаслідок взаємодії двох даних правопорядків.

У вищезгаданій справі важливою проблемою, з якою зіткнувся Конституційний Трибунал Іспанії, було питання функціонування та дії права ЄС в національному праві Іспанії. Зокрема він зауважив, що здійснення контролю над діяльністю державної влади у застосуванні нею права ЄС не входить до його компетенції. Відповідно до прецедентного права Суду ЄС цей тип контролю належить судовим органам, які зобов’язані застосовувати право ЄС. У даному рішенні Трибунал прийшов до висновку, що завдання із забезпечення правильного застосування права ЄС національною владою стосується норм рівня нижчого за конституційний, і тому виключається із сфери

¹ Judgment of the Constitutional Court of Spain from 22 III 1991, signature 64/1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.tribunalconstitucional.es>

конституційної дії або інших процедур, що стосуються Конституційного Трибуналу Іспанії.

Незважаючи на те, що позиція, якої дотримувався у своїх рішеннях Конституційний Трибунал Іспанії в цілому збігається зі змістом рішень конституційних судів в інших державах-членах¹, необхідно зазначити, що і досі в доктрині Іспанії залишаються деякі розбіжності серед вчених стосовно кола проблем, пов'язаних з імплементацією норм права ЄС в правопорядок даної країни. Так, на даний момент у цій країні право ЄС саме по собі не є об'єктом конституційного контролю з боку Конституційного Трибуналу, хоча національний закон про імплементацію права ЄС йому (контролю) підлягає. Однак, незважаючи на вищезгадані моменти, в цілому Конституційний Суд Іспанії визнає принцип верховенства та прямої дії права ЄС, хоча і в досить специфічному ракурсі.

Проаналізувавши практику національних конституційних судів держав-членів ЄС, можна зробити висновок, що дані суди визнають, що право ЄС має перевагу над їхнім національним правом. Іншими словами, верховенство права ЄС над правом держав-членів є загальноприйнятим. Національні конституційні суди йдуть на компроміси та подекуди обходять конфлікти між правом ЄС та національними конституціями, оскільки вони скоріше є символічними, аніж реальними. По суті, національні конституційні суди говорять про виняткове верховенство національних конституцій без відкритого заперечення верховенства права ЄС. Це відображають, так звані "судові діалоги" або "кооперативний конституціоналізм"², згідно з яким національні суди та Суд ЄС об'єднали зусилля та співпрацю для вирішення

¹ Tremps P. Justicia comunitaria, justicia constitucional y tribunales ordinarios frente al derecho comunitario / P. Tremps // Revista Espanola de Derecho Constitucional, – 1985. – № 13. – P. 157–181

² Sajó A. Learning Cooperative Constitutionalism the Hard Way : the Hungarian Constitutional Court Shying Away from EU Supremacy / A. Sajó // ZSE. – 2004. – № 2/3. – P. 351–371

питань, що виникають між правом ЄС та національним правом держав-членів. Ряд авторів при чому підтримують позицію, що усі національні суди держав-членів ЄС (особливо конституційні – авт.) незалежно від їхньої спеціалізації та місця в судовій системі є насамперед судами права ЄС, оскільки на них покладено обов'язок однакового застосування та реалізації права ЄС у їхньому національному праві. При чому процес правової інтеграції в рамках ЄС залежатиме саме від співпраці національних суддів в даному напрямку, що сприятиме розвитку наднаціонального правового порядку ЄС¹.

Отже, між конституційними судами держав-членів та Судом ЄС існує тісна співпраця, котра заснована на принципах взаємної поваги та гарантії національної самобутності. Водночас дана співпраця котра виражається в тісному діалозі та взаємодії між Судом ЄС та національними судами держав-членів має по суті сприяє розвитку плюралістичного правопорядку ЄС². Проте при цьому Суд ЄС, виступаючи “в ролі Конституційного Суду, здійснює контроль за дотриманням державами-членами (зокрема, їхніми судовими органами – авт.) основних та не основних законодавчих положень (права ЄС – авт.), а також виносить рішення у сфері уніфікації національного законодавства до права ЄС”³. Загалом можна стверджувати, що конституційні суди держав-членів ЄС компетентні здійснювати *de facto* певний контроль над нормами пра-

¹ Urszula Jaremba At the crossroads of national and European Union law. Experiences of national judges in a multi-level legal order / Erasmus Law Review. – 2013. – Vol. 6, No. 3/4. – P. 197

² Pollicino O. The New Relationship between National and the European Courts after the Enlargement of Europe: Towards a Unitary Theory of Jurisprudential Supranational Law? // Yearbook of European Law. – 2010. – Vol. 29 (1). – P. 111

³ Международное сотрудничество: евроинтеграция и евроатлантическая интеграция : учебное пособие / под общ. ред. проф. В. И. Дубницкого. – Донецк : ООО “Юго-Восток, Лтд”, 2007. – С. 153

ва ЄС, оскільки в протилежному випадку національні конституційні положення перебуватимуть під загрозою зникнення та повної заміни нормами права ЄС. Однак при цьому вони зобов'язані тлумачити внутрішнє право, якомога ближче до права ЄС, а у випадку виникнення колізій припиняти дію тих чи інших національних конституційних норм. При цьому можливі випадки, коли конституційні суди відповідно до принципу верховенства права ЄС можуть покладати певну відповідальність на ті чи інші державні органи за неналежне застосування та використання права ЄС.

Висновки

У висновках наведено теоретичне узагальнення та пропонується нове вирішення наукового завдання пов'язаного з формуванням цілісних уявлень стосовно специфіки та особливостей імплементації права ЄС в національне право держав-членів. Автором сформульовано й узагальнено найважливіші результати монографічного дослідження, серед яких:

Правопорядок ЄС це досить складне правове явище, котре постійно перебуває в процесі свого розвитку, що у свою чергу зумовлює постійні видозміни у ньому. Він базується на таких основних правових засадах, як пряма дія та верховенство права ЄС; визнання юрисдикції Суду ЄС та обов'язкове виконання його рішень усіма органами (насамперед національними судами) держав-членів. Саме завдяки даним компонентам правопорядок ЄС відзначається специфічністю та ефективністю, що однаковою мірою не притаманно жодній класичній міжнародній організації. Під правопорядком ЄС розуміємо систему правовідносин, заснованих та встановлених в результаті реалізації та дії норм права ЄС. Він тісно взаємодіє з міжнародним правопорядком та національними правопорядками держав-членів ЄС та по суті впливає на їхній подальший розвиток, зокрема і через процедуру імплементації його норм.

Основоположну роль у встановленні та розвитку ефективної імплементації права ЄС у національне право держав-членів відіграє правотлумачна практика Суду ЄС, котра знаходить вираження в його рішеннях. На підставі аналізу якої вдалось виокремити основні критерії, котрим мають відповідати норми права ЄС, щоб мати пряму дію в національному праві держав-членів (в контексті принципу прямої дії права ЄС). Це насамперед чіткість та зрозумілість – зобов'язання, яке несе норма права ЄС, має бути чітким та зрозумілим насамперед для держав-членів ЄС. Завдяки даній вимозі не допускається прямий

вплив норм права ЄС, інтерпретація яких зумовлює певні труднощі. Наступним критерієм прямої дії є безумовність норми права ЄС, суть котрого полягає в тому, що норм права ЄС необхідно дотримуватись у будь-яких випадках насамперед державами-членами ЄС. Ще одним важливим критерієм є незалежність норми права ЄС від подальших дій держав-членів або Європейського Союзу. Коли норми права ЄС відповідають даним критеріям, вони безпосередньо діють в національному праві держав-членів та водночас відпадає потреба у механізмі їх імплементації.

Принцип верховенства права ЄС є основоположною засадою функціонування правопорядку Європейського Союзу, який гарантує універсальність застосування та ефективність права ЄС, насамперед у випадку виникнення колізій з національним правом держав-членів. Основні засади даного принципу були закладені міжнародним правом проте завдяки рішенням Суду ЄС він видозмінився та набув свого розвитку в рамках права Європейського Союзу. Даний принцип застосовується, коли національний суд держави-члена ЄС зустрічається з національними нормами, котрі суперечать праву ЄС, – він утримується від їх застосування, оскільки презюмується, що законодавець діяв з перевищенням своїх повноважень, приймаючи їх. Завдяки принципу верховенства права ЄС, норми права ЄС набагато ефективніше проникають в національне право держав-членів, ніж будь-яка інша аналогія серед існуючих систем дії положень міжнародних договорів. І хоча даний принцип не дістав свого нормативного закріплення, проте він відображений у Декларації № 17 Лісабонського договору. В якій зазначається, що відповідно до практики вирішення спорів судом ЄС, міжнародні договори та правові акти прийняті Союзом на основі даних договорів, мають пріоритет над правом держав-членів, відповідно до умов, які спричинили зазначену практику.

Право Європейського Союзу сформувало унікальний та специфічний механізм імплементації його норм

в національне право держав-членів під яким розуміємо сукупність правових та інституційних засобів, котрі використовуються в рамках Європейського Союзу з метою реалізації норм права ЄС в національні правопорядки держав-членів. Саме завдяки даному механізму забезпечується ефективна дія норм права ЄС у національному праві держав-членів. При цьому ефективність норм права ЄС залежатиме від того, наскільки всесторонньо держави-члени ЄС забезпечать їхню імплементацію та виконання на національному рівні.

Незважаючи на те, що регламенти ЄС наділені прямою дією та, як правило, їхня реалізація та виконання здійснюється без імплементаційних заходів з боку держав-членів, інколи існують випадки коли держави-члени ЄС приймають певні дії, спрямовані на встановлення певних умов щодо їхньої імплементації стосовно тієї сфери правовідносин у якій ЄС не вистачає компетенції. В такому випадку регламенти ЄС, котрі можуть в даних сферах ефективно врегульовувати ті чи інші правовідносини, *de facto* підлягатимуть імплементації з боку держав-членів шляхом прийняття ними нормативно-правового акту, в який будуть включатись положення регламенту ЄС. При цьому, вони підлягатимуть однаковому застосуванню в усіх державах-членах ЄС, що у свою чергу виключає можливість їхньої підміни національними правовими актами. Отже, не у всіх випадках національні імплементаційні заходи, котрі вживаються з метою надання чинності регламентам, є недійсними. А регламент (як виняток) може сам по собі вимагати прямо або побічно, дозвіл для держав-членів вживати певних заходів щодо його імплементації.

Директива ЄС може мати пряму дію лише тоді, коли закінчився крайній строк, який передбачений щодо її імплементації. Недотримання строку імплементації директив тягне за собою можливість їхньої прямої дії на території держав-членів. Іншими словами, якщо положення, що містилися в директиві, були чіткими, повними і беззастережними а держава-член не імплементувала їх у своє на-

ціональне право, Суд ЄС з метою зміцнення ефективності права ЄС надаватиме приватній особі право посилатися безпосередньо на директиви в національному суді.

Що стосується можливості прямої дії директив у горизонтальній площині, то тут ключову роль відіграло рішення Суду ЄС у справі *Marshall*, в якому він чітко зазначив, що положення директиви не може бути спрямоване на фізичну особу та не може безпосередньо використовуватись проти фізичної особи. Тобто директива не може створювати обов'язки для приватних осіб і на положення директив не можна посилатися у справах проти приватної особи в національних судах. Тим самим Судом ЄС виключилася можливість надання директивам прямої горизонтальної дії. Проте в цілому чітко простежується бажання Суду перетворити директиви на ефективну форму права ЄС та забезпечити їх належне застосування національними судами держав-членів. Основною метою надання прямої дії директивам є забезпечення ефективної їх дії у національному праві держав-членів.

Суть концепції опосередкованої (“непрямої дії”) директив полягає в тому, що норми права ЄС, навіть якщо вони не мають прямої дії, мають враховуватися національними судами при винесенні ними рішень у справах. Однак цей обов'язок стосується лише національних заходів щодо здійснення імплементації. Застосовуючи національне право, яке прийняте раніше або пізніше від директив, національний суд зобов'язаний тлумачити його у якомога більшій відповідності до положень даних директив. При цьому більш пізні за часом національні акти, котрі суперечать за своїм змістом директивам, не будуть вважатися нечинними. Законодавець держав-членів у даних випадках зобов'язаний у певні терміни привести своє національне законодавство у відповідність до положень директив ЄС. Суд ЄС створив концепцію “непрямої дії” насамперед для підвищення ефективності права ЄС. Зобов'язавши держави-члени тлумачити національне право відповідно до норм права ЄС, Суду ЄС вдалося за-

повнити значну прогалину у ефективності права ЄС там, де йому бракувало прямої дії.

Під впливом дії норм права ЄС відбувається “вторгнення” в існуючий конституційний лад держав-членів ЄС, внаслідок чого приймаються зміни, доповнення до конституцій або приймаються спеціальні конституційні закони щодо верховенства права ЄС над національним правом держав-членів, які є юридичними актами імплементації. Ключову роль у вирішенні виникнення конституційно-правових колізій в даному випадку відіграє Суд ЄС, котрий незважаючи на розбіжності котрі мали місце в трактуванні співвідношення права ЄС та конституційних норм держав-членів домогся однакового визнання та застосування саме верховенства права ЄС. Встановлено, що в цілому не має суттєвих конституційних перешкод або застережень, котрі б унеможливили на основі національної конституційної юрисдикції дію права ЄС в національному праві держав-членів. Норми права ЄС які в свою чергу забезпечують єдність, однорідність і ефективність функціонування правопорядку ЄС, знаходилися б в небезпеці, коли існувала б можливість їх перегляду на підставі окремих національно-правових норм.

Між конституційними судами держав-членів та Судом ЄС існує тісна співпраця котра заснована на принципах взаємної поваги та гарантії національної самобутності. Конституційні суди вправі здійснювати *de facto* певний контроль над відповідністю положенням їх конституцій норм права ЄС, оскільки в іншому випадку національним конституційним положенням загрожуватиме повна заміна даними нормами. Однак при цьому вони зобов'язані тлумачити національне право крізь призму права ЄС, а у випадку виникнення колізій припиняти дію тих чи інших національних конституційних норм. При цьому конституційні суди відповідно до принципу верховенства права ЄС можуть покладати певну відповідальність на ті чи інші державні органи за неналежне застосування та використання права ЄС. Національні конституційні суди держав-членів ЄС ідуть

на компроміси та подекуди обходять конфлікти між правом ЄС та національними конституціями, оскільки вони скоріше є символічними, аніж реальними.

Під конституційно-правовим механізмом взаємодії права ЄС та національного права держав-членів, слід розуміти сукупність правових засобів, за допомогою яких відбувається регулювання та узгодження конституційно-правових норм держав-членів з правом ЄС та здійснюється подолання юридичних колізій, що виникають внаслідок даної взаємодії. Саме завдяки даному механізму відбувається зближення правопорядків держав-членів з правопорядком Європейського Союзу, а також відбувається їхня збалансованість у межах єдиного правового простору, зокрема і шляхом внесення змін до конституцій держав-членів ЄС.

Зміст конституційного плюралізму, як концепції функціонування правопорядку ЄС, яка сформувалася з метою з'ясування питання прихованого протистояння між правом ЄС та національним (конституційним) правом держав-членів полягає в тому, що явище множинності конституційних джерел які створюють умови потенційних конституційних конфліктів між різними правопорядками необхідно вирішувати лише в умовах рівності. При цьому правопорядок ЄС розглядається крізь призму європейської інтеграції, яка вже існує як конституційна єдність і не потребує нової конституції, котра б дістала своє закріплення традиційним конституційним шляхом. Дана конституційна єдність ЄС ґрунтується на принципах, встановлених Судом ЄС для співвідношення права ЄС і національного права держав-членів (прямої дії та верховенства права ЄС). Відповідно до даної концепції національні конституційні суди держав-членів ЄС можуть надавати перевагу своїм конституційним положенням, лише у випадку якщо такі положення будуть чіткими та відображатимуть істотні конституційні зобов'язання. Однак, в будь-якому випадку для того, щоб зберегти узгодженість права ЄС та національного права держав-членів необхідно внести зміни до національних конституцій держав-членів ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баймуратов М. Застосування норм міжнародного права у правовій системі України / М. Баймуратов // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм: зб. статей учасників міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора П.О. Недбайла, (Львів, 28–29 березня 2008 р.). – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – 228 с.
2. Баймуратов М. Імплементация норм міжнародного права про свободу пересування і вибір місця проживання у право України / М. Баймуратов, С. Максименко // Право України. – 2003. – № 9. – С. 133–138.
3. Бирюков М.М. Европейское право до и после Лиссабонского договора / М.М. Бирюков. – М. : Научная книга, 2010. – 240 с.
4. Блажівська Н. Імплементация директиви Європейського Союзу про електронні підписи / Наталя Блажівська // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2005. – Вип. 15. – С. 225–232.
5. Блищенко І.П. Международное и внутригосударственное право / И.П. Блищенко. – М., Госюрисдат 1960. – 238 с.
6. Блищенко І.П. К вопросу об определении современного международного права / И.П. Блищенко // Вопросы теории и практики международного права Институт международных отношений, ИМО. М., 1959. – 160 с.
7. Великий енциклопедичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемчушенка. – К. : ТОВ Вид-во “Юридична думка”, 2007. – 992 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад., гол. ред. В.Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
9. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права / А.С. Гавердовский. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.
10. Гердеген М. Європейське право : пер. з нім. / Гердеген Матіас. – К. : “К.І.С.”, 2008. – 528 с.
11. Головка О.І. Механізми адаптації законодавства європейських держав до правових стандартів Європейського Союзу / О.І. Головка // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / за ред. В.Н. Денисова. – К. : Юстініан, 2006. – С. 551–568.

12. Головка-Гавришева О. Право Європейського Союзу: система, джерела, особливості [Електронний ресурс] / Оксана Головка-Гавришева. – Режим доступу до ресурсу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzlubp/2008_2/37715.pdf
13. Головка-Гавришева О.І. Правове регулювання соціальної політики у Європейському Союзі: теоретичні аспекти : Монографія / О.І.Головка-Гавришева. – Львів, 2008. – 220 с.
14. Грицяк І.А. Право та інституції Європейського Союзу : навч. посіб. / І.А. Грицяк. – К. : “К.І.С.”, 2006. – 300 с.
15. Денисов В.Н. Право Європейського Союзу та правопорядок України: механізм взаємодії / Денисов В.Н., Муравйов В.І. // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / за ред. В.Н. Денисова. – К. : Юстініан, 2006. – С. 540–550.
16. Дмитрієв А.І. Проблеми імплементації норм міжнародного права в національному законодавстві України / А.І. Дмитрієв // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом : матеріали науково-практичної конференції 1998 р. – К. : Інститут зак-ва ВРУ, 1998. – С. 121–126.
17. Европейское международное право : учебник / отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова, П.В. Саваськов. – М. : Международн. отношения, 2005. – 408 с.
18. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учебник для вузов / отв. ред. Л.М. Энтин. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2005. – 960 с.
19. Екологічне право України. Академічний курс : підручник // за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2005. – 848 с.
20. Ентін Л.М. Право Європейського Союзу: основні категорії та поняття: навч. посіб. / Л.М. Ентін. – К. : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 102 с.
21. Європейський Союз: політика, економіка, право : навч. посіб. / за ред. д-ра іст. наук Н.В. Антонюк, канд. юрид. наук М.М. Микієвича. – Львів, 2005 – 532 с.
22. Звонарева О.С. Глобализация и взаимодействие цивилизаций: политико-правовые аспекты [Електронний ресурс] / О.С. Звонарева. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.lawmix.ru/comm/962/>
23. Зимненко Б.А. Международное право и правовая система Российской Федерации. Общая часть : курс лекций /

- Б.Л. Зимненко. – М. : Российская академия правосудия; Статут, 2010. – 416 с.
24. Зимненко Б.Л. Согласование норм внутригосударственного и международного права в правовой системе России / Б.Л. Зимненко // Московский журнал международного права. – 2000. – № 4. – С. 94-103.
25. Исаев Д. Основные теории гармонизации законодательства в процессе формирования общих пространств Россия-ЕС [Электронный ресурс] / Д. Исаев. – Режим доступа до ресурсу : http://www.recep.ru/ru/documents.php?subaction=showfull&id=1111221960&archive=&start_from=&ucat=19&
26. Кашкин С.Ю. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / С.Ю. Кашкин. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 698 с.
27. Кияниця І. П. Імплементация норм міжнародного права в правовій системі ФРН : дис. канд. юрид. наук : 12.00.11 / Кияниця Ілля Петрович. – К., 2004. – 187 с.
28. Клемин А.В. Суверенные права государств и их реализация в рамках Европейского Союза / А.В. Клемин // Московский журнал международного права. – М., 1995. – №2. – С. 47–61.
29. Клемин А.В. Формирование единого европейского правопорядка : некоторые итоги [Электронный ресурс] / А.В. Клемин. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.edc.spb.ru/activities/conferences/40years/klemin.html>
30. Ковальова О. Зближення законодавства Європейського Союзу з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС / О. Ковальова // Право України. – 2003. – № 9. – С. 138–142.
31. Коковихин Ю.В. Конкурентное законодательство Европейского Союза [Электронный ресурс] / Ю.В. Коковихин. – Режим доступа до ресурсу:<http://www.antitrust.ru/folder109.html>
32. Колесніченко В В. Принципи права Європейського Союзу у світлі Лісабонського договору / В. В. Колесніченко // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць / Керівник авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л.І. Кормич. – Одеса : “Фенікс”, 2009. – Вип. 36. – С. 181–187.
33. Комарова Т.В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : Монографія / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2010. – 353 с.

34. Конституции государств Европейского Союза / под общей ред. Л.А. Окунькова. – М. : Норма – Инфра, 1999. – 816 с.
35. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский Союз, Соедин. Штат Америки, Япония, Индия : учеб. пособия / сост. сб., пер. В.В. Маклаков. – 5-е изд. – М. : Волтерс Клавер , 2007. – 608 с.
36. Конституція Республіки Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>
37. Конституція Румунії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://constitutions.ru/archives/184>
38. Кравчук І.В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І.В. Кравчук, М.В. Парпан. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2004. – 320 с.
39. Курашвили А. Ю. Проблемы самоисполнимости международных договоров во внутригосударственной правовой системе [Електронний ресурс] / А.Ю. Курашвили // Правоведение. – 2006. – № 4. – С. 176–185. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1248852>
40. Леанович Е. Роль права Европейского Союза в процессе унификации коллизионных норм, применимых к внедоговорным обязательствам [Електронний ресурс] / Е. Леанович, И. Гаспаревич. – Режим доступу до ресурсу: http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1720&Itemid=232
41. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук. – 3-е изд. – М. : Волтерс Клавер, 2008. – 432 с.
42. Луць Л. Конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права : деякі теоретичні аспекти / Л. Луць // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф., (Львів, 13-14 лютого 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 28–29.
43. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : монографія / Л.А. Луць. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.

44. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу : навч. пос. / Л.А.Луць. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І.Франка, 2003. – 242 с.
45. Малинин С.А. Правовая природа административно-регламентационных актов, издаваемых межгосударственными организациями [Электронный ресурс] / С.А. Малинин, Т.М. Ковалева // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 213–220. – Режим доступа до ресурсу : <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=149078>
46. Маргиев В.И. О некоторых особенностях внутреннего права Европейского Сообщества [Электронный ресурс] / В.И. Маргиев // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 208–214. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=148696>
47. Марочкин С.Ю. Сфера реализации и эффективность норм международного права / С.Ю. Марочкин // Международное и внутригосударственное право: проблемы сравнительного правоведения. Межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск, 1984. – 131 с.
48. Марченко М.Н. Верховенство права Европейского Союза по отношению к национальному праву государств-членов / М.Н. Марченко // Журнал российского права. – 2009. – №5. – С. 117–124.
49. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М. : ООО “Городец-издат”, 2002. – 1068 с.
50. Международное право = Volkerrecht / Вольфганг Граф Витцтум, М. Боте, Р. Дольцер и др.; пер. с нем. Т. Бекназара, А. Насыровой, Н. Спица; науч. ред. Т.Ф. Яковлева. – М.: Инфотропик Медиа, 2011. Серия «Германская юридическая литература: современный подход». Кн.2. – 992 с.
51. Международное право: учебник / под. ред. Ковалева А.А., Черниченко С.В. – 2-е изд. – М. : Омега-Ленинград, 2006. – 832 с.
52. Международное сотрудничество: евроинтеграция и евроатлантическая интеграция : учебное пособие / под общ. ред. проф. В. И. Дубницкого. – Донецк : ООО «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 436 с.
53. Микієвич М.М. Європейське право навколишнього середовища. Навчальний посібник / Микієвич М.М. Андрусевич Н.І., Будякова Т.О. – Львів, 2004. – 256 с.

54. Микієвич М.М. Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки : монографія / М.М. Микієвич. – Львів, 2005. – 416 с.
55. Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права / Л.Х. Мингазов. – Казань : Изд-во КазГУ, 1990. – 207 с.
56. Миронов М.А. Международное право: нормы и их юридическая сила / М.А. Миронов. – М., «Юридическая литература», 1980. – 158 с.
57. Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М.В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.
58. Мойсеев А.А. Надгосударственность в современном международном праве / А.А. Мойсеев. – М. : Научная книга. – 2007. – 287 с.
59. Муравйов В. Гармонізація законодавства як феномен європейської інтеграції / Віктор Муравйов // Український правовий часопис. – 2003. – №2 (7). – С. 3-23.
60. Муравйов В.І. Вступ до права Європейського Союзу : підручник / В.І. Муравйов. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – 303 с.
61. Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) / / В.І. Муравйов. – К. : Академ-Прес, 2002. – 426 с.
62. Муравйов В.І. Проблеми гармонізації законодавства держав-членів та третіх країн в контексті європейської інтеграції / В.І. Муравйов // Український щорічник міжнародного права 2007. – К. : Видавничий дім “Промені”. – 2010. – С. 286–319.
63. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу : пер. з англ. / Ніколас Мусис. – К. : “К.І.С”, 2005. – XIVс., 466 с.
64. Новий словник іншомовних слів / за ред. Л.І. Шевченко. – К : АРІЙ, 2008. – 672 с.
65. Новий глумачний словник української мови : у 4 т. – К. : “АКОНІТ”, 1998. – Т.3. – 927 с.
66. Обердофф А. Политическое становление Европы / Анри Обердофф // Европейская интеграция : современное состояние и перспективы : сб. науч. ст. / науч. ред. С.И. Паньковский. – Мн. : ЕГУ, 2001. – 336 с.
67. Опришко В.Ф. Право Європейського Союзу. Загальна частина : підруч. для студ. вузів / Опришко В.Ф., Омельченко А.В., Фастовець А.С. – К. : КНЕУ, 2002. – 460 с.

68. Петров Р. Поняття “*acquis communautaire*” у праві Європейського Союзу / Р. Петров // Право України. – 2003. – № 9. – С. 142–146.
69. Попова Ж. Право на Європейський союз / Жасмин Попова. – 2-е изд., Фондация «Європейський інститут», 2006. – 288 с.
70. Право Європейського Союзу: підручник / за ред. В.І. Муравйова. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.
71. Право Європейського Союзу : учебник для вузов / под. ред. С.Ю. Кашкина. – М. : Юристь, 2004. – 925 с.
72. Право Європейського Союзу : учебник для вузов / под. ред. С.Ю. Кашкина. – 2-е изд. – М. : Юристь, 2009. – 1054 с.
73. Право Європейського Союзу : учебник для вузов / под. ред. С.Ю. Кашкина – 3-е изд. перераб. и доп. – М. : Изд-во Юрайт; ИД Юрайт, 2010. – 1119 с.
74. Право и межгосударственные объединения / В.Г. Вишняков, В.А. Егизаров, Ю.А. Королев и др. ; под общ. ред. В.Г. Вишнякова. – СПб. : Изд-во “Юридический центр Пресс”, 2003. – 577 с.
75. Правовая система Європейського Союзу: монографія / М.Н. Марченко, Е.М. Дерябина. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. – 704 с.
76. Пухтецька А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства / А. Пухтецька // Вісник Національної Академії наук України. – 2010. – № 3. – С. 33-43.
77. Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / Денисов В.Н., Евентов В.И. и др. – К. : Наукова думка, 1992. – 244 с.
78. Свобода П. Вступ до європейського права : пер. з чеської / Павел Свобода. – К. : “К.І.С.”, 2006. – 280 с.
79. Смирнова Н.Д. Стратегия и практика буржуазии после первой мировой войны / Н.Д. Смирнова // Европа в системе международных отношений : сб. науч. тр. – Свердловск : УрГУ, 1990. – 160 с.
80. Татам А. Право Європейського Союзу : підруч. для студ. вищих навч. закл. : пер. з англ. / Алан Татам. – К.: “Абрис”, 1998. – 424 с.
81. Теория государства и права : курс лекцій / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2005. – 768 с.

82. Тихомиров Ю. А. Международное и внутреннее право : динамика соотношений [Электронный ресурс] / Ю.А. Тихомиров // Режим доступа до ресурсу : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=151749>
83. Тихомиров Ю.А. Международно-правовые акты: природа и способы влияния [Электронный ресурс] / Ю.А. Тихомиров // // Журнал российского права. – 2002. – № 1. – С. 101–110. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.lawmix.ru/comm/5491/>
84. Толстоухин А.Э. О наднациональном характере Европейского Союза / А.Э. Толстоухин // Московский журнал международного права. – М., 1997. – №4. – С. 3–18
85. Топорнин Б.Н. Европейское право : ученик / Б.Н.Топорнин. – М. : Юристъ, 1999. – 456 с.
86. Трудовое и социальное право Европейского Союза: документы и материалы / за ред. Г. Хельцлера – М. : “Права человека”, 2005. – 98 с.
87. Усенко Е.Т. Теоретические проблемы соотношения международного и внутригосударственного права / Е.Т. Усенко // Советский ежегодник международного права. – 1977. – М. : Наука, 1979. – С.57–91.
88. Фелицына С.Б. О Директиве Европейского Союза о защите прав интеллектуальной собственности [Электронный ресурс] / Фелицына С.Б., Антипина И.Г. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.sojuzpatent.com/doc/123.doc>
89. Философские проблемы права / ред. кол. Керимов Д.А. и др. – М. : Мысль, 1972. – 472 с.
90. Хиршлер М. Западноевропейские интеграционные объединения : право / М.Хиршлер, Б.Циммерман; под общ. ред., с предисл. Э. М. Аметистова, М. И. Брагинского; пер. с нем. Ю. И. Куколева и др. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
91. Хохлов И.И. Наднациональность в политике Европейского Союза / И.И. Хохлов. – М. : Междунар. Отношения, 2007. – 160 с.
92. Черниченко С.В. Международное право: современные теоретические проблемы / С.В. Черниченко. – М. : Междунар. отношение, 1993. – 296 с.
93. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция : учеб. пособие по специальности «Мировая экономика» / В.Г. Шемятенков. – М. : Междунар. отношения, 2003. – 398 с.

94. Шибаета Е.А. Специализированные учреждения ООН (международно-правовые аспекты) / Е.А. Шибаета. – М. : Междунар. отношения, 1966. – 112 с.
95. Штрайнци Р. Європейське право / Р. Штрайнци ; пер. з нім. К. Котюк ; наук. ред.. укр. вид. Михайло Микієвич. – Львів : Астролябія, 2009. – 480 + XL с.
96. Энтин Л.М. Актуальные проблемы европейского права : учеб. пособие / Л.М. Энтин. – М. : Флинта : МПСИ, 2008. – 168 с.
97. Юмашев Ю.М. Правовая эволюция Европейских Сообществ : до и после Маастрихта / Ю.М. Юмашев // Московский журнал международного права. – М., 1992. – №3. – С. 73-93.
98. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемчушенко та ін. – К. : “Укр. енцикл.”, 1999. – Т. 2. – 742 с.
99. Яворська І. Правотворча функція Суду Європейських Співтовариств / І. Яворська // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2008. – Вип. 25. – С. 207-211.
100. Яковюк І.В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеретичний аналіз : Монографія / І.В. Яковюк. – Х.: Право, 2013. – 760 с.
101. Afilalo A. How Far Francovich? Effective Judicial Protection and Associational Standing to Litigate Disffuse Interest in the European Union [Електронний ресурс] / Afilalo Ari // Jean Monnet Working Paper, 1/98 Harvard Law School. – Режим доступу до ресурсу: <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/98/98-1-.html>
102. Aidan O'Neill. Decisions of the European Court of Justice and their Constitutional Implications / O'Neill Aidan. – Butterworths, 1994. – XXVII + 172 p.
103. Alder J. General Principles of Constitutional and Administrative law / J. Alder. – 5th ed. – London : Palgrave macmillan, 2005. – 576 p.
104. Anne P. The Globalization of State Constitutions / Anne Peters // Janne Nijman and Andre Nollkaemper/ New Perspectives on the Divide Between National and International Law. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2007. – P. 251-309.
105. Arnall A. The European Union and its Court of Justice / A. Arnall // OUP. – Oxford, 1999. – 593 p.
106. Avbelj M. Four Visions of Constitutional Pluralism / M. Avbelj and Jan Komarek // Symposium Transcript. European Journal of Legal Studies. – 2008. – Vol. 2. – № 1. – P. 325-370.

107. Avbelj M. Questioning EU Constitutionalisms / Matej Avbelj // 9 German Law Journal. – 2008. – No. 1. – P. 1–26.
108. Barnett H. Constitutional and Administrative Law / H. Barnett // Routledge Cavendish. – 3rd ed. – London ; Sydney, 2000. – 1200 p.
109. Battis U. Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht in der Bundesrepublik Deutschland / Ulrich Battis // Europäische Integration und nationales Verfassungsrecht. – Baden-Baden, 1995. – P. 81–126.
110. Belge Etat, Ministre des Affaires Economiques v. SA Fromagerie Franco–Suisse “Le Ski,” [1971] Pasicrisie Belge 886, [1972] CMLR 330, (Cour de Cass., first chamber, May 21, 1971)
111. Benke K. Controlul constitutionalitatii tratatelor internationale in unele state europene si in Romania / K. Benke // Revista Dreptul. – 2006. – № 9. – P.120–131.
112. Biernat S. «European» rulings of Polish courts prior to accession to the European Union / S.Biernat, 1 (14) The Polish Foreign Affairs Digest. – 2005. – P. 127–149.
113. Blackstone W. Commentaries on the Laws of England / W. Blackstone (Portland 1807). – General Books LLC, 2009. – 350 p.
114. Blutman L. Preclusive Effect of Directives: An Explanatory Framework for the Post-Lisbon Era [Електронний ресурс] / László Blutman // Miskolc Journal of International Law. – 2009. – Vol. 6. – № 2. – P. 60–79. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdrint/20092blutman1.htm>
115. Borgogues-Larsen L. La démocratie au sein de L’Union Européenne. De la “constitution composée” à la “démocratie composée” / Laurence Borgogues-Larsen // Hartmut Bauer. Verfassungsprinzipien in Europa. Constitutional Principles in Europe. Principes Constitutionnels en Europe / Christian Callies (eds.). – 2008. – P. 83–99.
116. Brinkhorst L. J. The impact of International Law including European Community law on the Netherlands Legal Order in Introduction to Dutch Law For Foreign Lawyers / Brinkhorst L. J. and Lammers J. G. – Deventer ; Kluwer. – 1978. – P. 561–584.
117. Brownlie I. Principles of Public International Law / I. Brownlie. – Oxford ; New York : Clarendon Press 5th ed., 1998. – XLVIII, 743 p.

118. Búrca De G & P. Craig. The evolution of EU law / Craig & De Búrca // Oxford University Press, 1999. – 944 p.
119. Búrca De G. 1999. Reappraising Subsidiarity's Significance after Amsterdam, mimeo [Електронний ресурс] / Búrca De, Gráinne. – Режим доступу до ресурсу: <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/99/990701.html>.
120. Búrca G. De. Giving Effect to European Community Directives / Gráinne de Búrca. – (55) ML Rev.– 1992. – P. 215–240.
121. Burrows S. P. Gender Discrimination Law of the European Community / S. Prechal & Noreen Burrows. – Dartmouth : Dartmouth Pub Co, 1990. – 414 p.
122. BVerfG decision : Bananenmarktordnung 2 BvL 1/97 of 7 June 2000, BVerfGE 102, 147
123. BVerfG decision : Bundesverfassungsgericht 2 BvE 2/08 of 30 June 2009, BVerfGE 216, 231
124. BVerfG decision : Internationale Handelsgesellschaft v. Einfuhr und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel (Solange I : BVerfGE 37, 271; 1974 2 CMLR 540)
125. BVerfG decision : Maastricht – Vertrag 2 BvR 2134 and 2159/92 of 12 October 1993, BVerfGE 89, 155.
126. BVerfG decision : Solange II 2 BvR 197/83 of 22 October 1986, BVerfGE 73, 339.
127. BVerfG decision : Zuständiges Gericht zur Entscheidung der Frage der Vereinbarkeit einfacher innerstaatlicher Normen mit EWG-Recht – Umsatzausgleichsteuer bei Einfuhr von Milchpulver 2 BvR 225/69 of 9 June 1971. (31 BVerfGE 145)
128. BVerfG decision, 1 BvR 248/63, 1 BvR 216/67 (22 BVerfGE 293) of 18 Oct. 1967, [1968] 1 EuR 134
129. C.A.J.M. Kortmann, Secundair gemeenschapsrecht en de nationale constitutie (Secondary community law and the national constitution), SEW 1999, pp. 82-88
130. Case 152/84 “Marshall v. Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority (Teaching)” // European Court Reports. – 1986. – P. 723
131. Case 213/89 “R v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame” // European Court Reports. – 1990. – P. I-2433.
132. Case 441/ 99 “Ríksskatteverket v Ghareveran” // European Court Reports. – 2001. – P. I-07687
133. Cartou L. Le droit des Communautés européennes / L.Cartou // l'Union européenne. – Paris, 1994. – 247 p.

134. Case 103/88 “Fratelli Costanzo v. Milano” // European Court Reports. – 1989. – P. 1839
135. Case 106/77 “Amministrazione delle Finanze dello stato v. Simmenthal SpA” // European Court Reports. – 1978. – P. 629
136. Case 106/89 “Marleasing S.A v. La Commercial International De Alimentacion S. A.” // European Court Reports. – 1990. – P. 4135
137. Case 11/70 “Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr – und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel” // European Court Reports. – 1970. – P. 1125
138. Case 126/86 “Zaera v Instituto Nacional de la Seguridad Social” // European Court Reports. – 1987. – P. 3697
139. Case 13/68 “SpA Salgoil v Italian Ministry of Foreign Trade, Rome” // European Court Reports. – 1968. – P. 453
140. Case 14/83 “Sabine von Colson and Elisabeth Kamann v Land Nordrhein-Westfalen” // European Court Reports. – 1984. – P. 1891
141. Case C-8/88 “Federal Republic of Germany v Commission of the European Communities” // European Court Reports. – 1990. – P. I-2321
142. Case C-322/88 “Salvatore Grimaldi v Fonds des maladies professionnelles” // European Court Reports. – 1989. – P. I-4407
143. Case 148/78 “Pubblico Ministero v. Ratti” // European Court Reports. – 1979. – P. 1629
144. Case 2 BvR 197/83 “Re Wünsche Handelsgesellschaft” // European Courts Reports. – 1987. – 3 CMRL 225
145. Case 2/74 “Jean Reyners v Belgium” // European Courts Reports. – 1974. – P. 631
146. Case 26/62 “Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastingen” // European Courts Reports. – 1962. – P. 1
147. Case 294/83 “Parti écologiste ‘Les Verts’ v European Parliament” // European Courts Reports. – 1986. – P.1339.
148. Case 31/78 “Francesco Bussone v. Italian Ministry of Agriculture” // European Courts Reports. – 1978. – P. 2429
149. Case 34/73 “Fratelli Variola S.p.A. v Administration des finances italienne” // European Courts Reports. – 1973. – P. 981
150. Case 39/72 “European Commission v Italian Republic” // European Courts Reports. – 1973. – P. 101

151. Case 41/74 “Yvonne van Duyn v Home Office” // European Courts Reports. – 1974. – P. 1337
152. C-303/98 “SIMAP v Valencia Sindicatode Médicos Assistencia Pública” // European Courts Reports. – 2000. – P. I-07963.
153. Case 43/71 “Politi v. Italian Minister of Finance” // European Courts Reports. – 1971. – P. 1039
154. Case 43/75 “Gabrielle Defrenne v Société Anonyme Belge de Navigation Aérienne Sabena” // European Courts Reports. – 1976. – P. 455
155. Case 473/93 “Commission v. Luxembourg” // European Courts Reports. – 1996. – P. I-3207
156. Case 6/64 “Flaminio Costa v. Enel” // European Courts Reports. – 1964. – P. 585
157. Case 80/86 “Officier van Justitie v. Kolpinghuis Nijmegen” // European Courts Reports. – 1987. – P. 3969
158. Case 9/70 “Franz Grad v Finanzamt Traunstein” // European Courts Reports. – 1970. – P. 825
159. Case 91/92 “Faccini Dori v Recreb SRL” // European Courts Reports. – 1994. – P. I-3325
160. Case C-129/94 “Rafael Ruiz Bernaldez” // European Courts Reports. – 1996. – P. I-1829
161. Case C-213/89 “The Queen vs. Secretary of state for Transport ex parte Factortame Ltd.” // European Courts Reports. – 1990. – P. I-2433
162. Case C-221/89 “R v. Secretary of State of Transport, ex parte Factortame Ltd.” // European Courts Reports. – 1991. – P. I-3905
163. Case C-233/01 “Riunione Adriatica di Securità SpA (RAS) v Dario Lo Bue” // European Courts Reports. – 2002. – P. I-9411
164. Case C-312/93 “Peterbroeck, van Campenhout & Cie SCS v Belgium” // European Courts Reports. – 1995. – P. I-4599
165. Case 271/82 “Vincent Rodolphe Auer v Ministère public” // European Courts Reports. – 1983. – P. 2727
166. Case C-334/92 “Teodoro Wagner Miret v Fondo de Garantía Salarial” // European Court Reports. – 1993. – P. I-6911
167. Case C-238/06 “P Develey Holding GmbH & Co. Beteiligungs KG v OHIM” // European Court Reports. – 2007. – P. I-9375
168. Case C-34/73 “Fratelli Variola v Amministrazione Italiana delle Finanza” // European Court Reports. – 1973. – P. 981

169. Case C-77/97 “Smithkline Beecham” // European Court Reports. – 1999. – P. 1-431
170. Cases C-10/97 to C-22/97 “Ministero delle Finanze v. IN.CO. GE.'90 and other” // European Court Reports. – 1998. – P. 1-6307.
171. Cases C-402/05 P & C-415/05 “Yassin Abdullah Kadi & Al Barakaat International Foundation v. Council of European Union & Commission of European Communities” // European Court Reports. – 2008. – P. 326
172. Cases C-430/93 and C-431/93 “Van Schijndeland Van Veen v SPF” // European Court Reports. – 1995. – P. I-4705
173. Cases C-46 and C-48/93 “Brasserie du Pêcheur v Federal Republic of Germany and R v Secretary of State for Transport ex parte Factortame Ltd” // European Court Reports. – 1996. – P. I-1142.
174. Chronowski N. Constitutional Consequences of Hungarian EU Membership / Nóra Chronowski // Illéssy, István (ed.). Constitutional Consequences of the EU Membership. – Pécs, University of Pécs, Faculty of Law, 2005. – P. 53–95.
175. Claes M. The Difference / Monica Claes and W.T. Eijsbouts // European Constitutional Law Review. – 2008. – Vol. 4. – № 1. – P. 1–19.
176. Claes M. The National Court’s Mandate in the European Constitution / Monica Claes. – Oxford : Hart Publishing, 2006. – 818 p.
177. Conant L. Justice Contained: Law and Politics in the European Union / Lisa Conant. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002. – 272 p.
178. Conseil d’Etat decision of 20 oct.1989 / Nicolo Raoul Georges and another / Recueil Lebon 190, [1990] 1 CMLR 173.
179. Cooper I. Mapping the Overlapping Spheres: European Constitutionalism after the Treaty of Lisbon [Електронний ресурс] / Ian Cooper // University of Oslo (ARENA) : manuscript. – 2010. – P. 1–30. – Режим доступу до ресурсу : http://euce.org/eusa2009/papers/cooper_01D.pdf
180. Coppel J. Rights, Duties and the End of Marshall / Coppel Jason // Modern Law Review. – 1994. – № 57:6. – November. – P. 859–879.
181. Craig P. Competing Models of Judicial Review / P.Craig. – 1999, Pub. L. – P. 428–447.

182. Craig P. *EU Law – Text, Cases and Materials* / Paul Craig & Grainne De Burca // Oxford University Press. – 2nd ed. – 1998. – 305 p.
183. Craig P. *Legality, Standing and Substantive Review in Community Law* / P. Craig // OJLS. – 1994. – Vol. 14. – No. 4. – P. 507–537.
184. Craig P. *The ECJ, National Courts and the Supremacy of Community Law* / Paul Craig // *The European Constitution in the Making* / R. Miccu and I. Pernice eds.. – 2004. – P. 35–51.
185. Craig P. *EU law : Text, cases and material* / P.P.Craig, de Búrca G. // Oxford University Press, 2003 [i.e. 2002]. – CXLV, 1241 p.
186. Cruz B.J. *The Legacy of the Maastricht-Urteil and the Pluralist Movement* / Cruz Baquero, Julio // *European Law Journal*. – 2008. – Vol. 14. – No. 4. – P. 389–422.
187. Curtin D.M. *The Constitutional Structure of the European Union : Some Reflections of Vertical Unity-in-Diversity* / D.M.Curtin, I.F. Dekker // P. Baumont, C.Lyons and N. Walker. *Convergence and Divergence in European Public Law*. – Oxford : Hart Publishing, 2002. – P. 59–78.
188. Curtin R.H.D. *Justitie van de Europese Unie? / Curtin R.H.D. an Ooik Een Hof van // Sociaal- Economische Wetgeving*. – 1999. – No. 1. – P. 24–38.
189. *Decision 24 May 1975, Administration des Douanes v. Société ‘Cafés Jacques Vabre’ et SARL Weigel et Cie [1975] 2 CMLR 336*
190. *Decision Pl. of 26 November 2008, PL. ÚS 19/08 : TREATY OF LISBON I, para. 109 [Електронний ресурс]*. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.concourt.cz/clanek/pl-19-08>
191. *Decision Pl. of 8 March 2006, ÚS 50/04 (“Sugar Quota II”), no. 154/2006 Coll. [Електронний ресурс]*. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.usoud.cz/file/2274>
192. *Decision Supreme Court of Estonia No 3-4-1-3-06 of 11 May 2006, para 12; 19-21 [Електронний ресурс]*. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.nc.ee/?id=663>
193. *Decision Supreme Court of Estonia No. 3-4-1-1-05 of 19 April 2005 [Електронний ресурс]*. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.nc.ee>.

194. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution / A.V. Dicey. – 10th ed. – Macmillan ; London, 1959. – СХСVIII, 535 p.
195. Dieter H. S. Deutsches Verfassungsrecht und Europäische Integration, in Muller-Graff / Dieter H. Scheuing ; Peter-Cristian Riedel, Eibe (Hg.), Gemeinsames Verfassungsrecht in der Europäischen Union. – Baden-Baden, 1998. – S. 157–207.
196. Dimitrakopoulos D Richardson J. Implementing EU public policy [Електронний ресурс] / Dionyssi Dimitrakopoulos and Jeremy Richardson. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.nuffield.ox.ac.uk/politics/Jeremy3.html>
197. Equal Opportunities Commission v. Secretary of State for Employment [1994] 1 WRL 409
198. Eriksen E.O. Fossum Democracy through Strong Publics in the European Union? / Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum // JCMS : Journal of Common Market Studies. – 2002. – Vol. 40. – No 3. – P. 401–424.
199. European Union Law. Text and Materials / Chalmers Damian, Adam Tomkins, Christos Hadjiemmanuil, Giorgio Monti. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006 . – СХХVI, 1362 p.
200. European Communities Act: adopted on 17th October 1972 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1972/ukpga_19720068_en_1
201. Factortame Ltd. vs. Secretary of State for Transport (No. 2) [1991] 1 AC 603
202. Francis S. The Effectiveness of European Community Law: Institutions, Processes, Tools and Techniques' / Francis Snyder // Modern Law Review. – 1993. – 56, 1, January. – P. 19–54.
203. Gaja G. Dualism – A Review / G.Gaja // A. Nolkaemper & J. Nijman (eds). New Perspectives on the Divide between International Law and National Law. – Oxford : OUP, 2007. – 250 p.
204. Gerven W. van, Of Rights and Remedies in the Enforcement of European Community Law before National Courts: From the Communitarization of Domestic Law towards the Europeanization of Community Law / W. van Gerven // Collected Courses of the Academy of European Law. – 2001. – Vol.VIII, Book 1. – Kluwer Law International. – P. 241–360.

205. Gerven W. van. Bridging the Gap between Community and National laws: Towards the Principle of Homogeneity in the Field of Legal Remedies / W. van Gerven // *Common Market Law Review*. – 1995. – № 32. – P.679–702.
206. Häberle P. Europäische Verfassungslehre / Peter Häberle. – 5th ed. – Baden-Baden : Nomos, 2008. – 724 p.
207. Hanlon J. European Community Law / J. Hanlon. – London : Sweet & Maxwell. – 3rd ed. – 2003. – 408 p.
208. Hartley T. C. The Foundations of European Community Law. An Introduction to the Constitutional and administrative Law of the European Community / T. C.Hartley // Oxford University Press. – 4th edition. – 1998. – LXIV. – 495 p.
209. Hey P. Federalism and Supranational Organizations. Patterns for New Legal Structures / P.Hey // University of Illinois Press. – Urbana ; London, 1966. – 335 p.
210. Hobe S. Rechtsfragen der Einbindung der EG/EU in das Völkerrecht / Stephan Hobe, Patrick Müller-Sarori, // *Juristische Studien*. – 2002. – № 1. – S. 8–13.
211. Hoffmeister F. Constitutional Implications of EU Membership: A view from the Commission / Frank Hoffmeister // *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. – 2007. , Vol3, 2007. – P. 59-98
212. Horn H.-D. Grundrechtsschutz in Deutschland – Die Hoheitsgewalt der Europäischen Gemeinschaften und die Grundrechte des Grundgesetzes nach dem Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts / Hans-Detlef Horn // *Deutsches Verwaltungsblatt DVBL*. – 1995. – S. 89–96.
213. Hoskins M. Tilting the Balance: Supremacy and National Procedural rules / M. Hoskins. – *ELRev*. – 1996. – № 21. – P. 365-377.
214. Hazell R. Reinventing the constitution: Can the state survive? / R. Hazell // *Public Law*. – 1999. – P.84–103.
215. ICC decision “SpA Granital v. Amministrazione delle Finanze” // Decision of the Italian Constitutional Court. – No. 170. – 1984. – 93 ILR 527
216. ICC decision “Spa Fragd v. Amministrazione delle Finanze” // Decision of the Italian Constitutional Court. – No. 232. – 1989. – 72 RDL
217. ICC desicion “Frontini v. Amministrazione delle finanze dello Stato” // Decision of the Italian Constitutional Court. – No. 183. – 1974. – 2 C.M.L.R. 372

218. Judgment of the Constitutional Court of Spain from 14 II 1991, signature 28/1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.tribunalconstitucional.es>
219. Judgment of the Constitutional Court of Spain from 22 III 1991, signature 64/1991 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.tribunalconstitucional.es>
220. Kakouris C.N. Do the Member States Possess Judicial Procedural “Autonomy”? / C.N.Kakouris // CMLRev. – 1997. – Vol. 34. – P. 1389–1412
221. Kaleda S. L. Immediate Effect of Community Law in the New Member States: Is there a Place for a Consistent Doctrine? / S. L. Kaleda // European Law Journal. – 2004. – Vol 10. – № 1. – P.102–122.
222. Kapteyn P.J.G. Introduction to the Law of the European Communities: From Maastricht Amsterdam / Kapteyn, P.J.G. and VerLoren van Themaat ; ed. by Gormley Laurence W. – London ; Boston : Kluwer law international 1998. – CXLVI, 1447 p.
223. Karen J. Alter, Establishing the Supremacy of European Law / J.Karen. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 258 p.
224. Kellenberger J. Federalism in Foreign Relations, in Federalism in a Changing World: Learning from each other / Jakob Kellenberger // McGill-Queen’s University Press. – 2003. – P. 189–194.
225. Kelsen H. La transformation du droit international en droit interne / H. Kelsen // Revue générale de droit international public. – 1936. – T. X, T. XLIII. – P. 5–49. – (Troisième série).
226. Kirchhof P. The Balance of Powers between National and European Institutions / P. Kirchhof // European Law Journal. 1999. – Vol. 5, No. 3. – Pp. 225–242.
227. Komárek J. European Constitutionalism and the European Arrest Warrant: Contrapunctual Principles in Disharmony [Електронний ресурс] / J. Komárek // Jean Monnet Working Paper 10/05 NYU School of Law. – New York. – Режим доступу до ресурсу: <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/05/051001.pdf>
228. Kühn Z., The Application of European Law in the New Member States : Several (Early) Predictions / Z.Kühn // German Law Journal. 2005. – Vol. 6. – S. 563–582.
229. Kumm M. The Jurisprudence of Constitutional Conflict : Constitutional Supremacy in Europe before and after the

- Constitutional Treaty / M. Kumm // *European Law Journal*. – 2005. – № 11(3). – P. 262–307.
230. Kumm M. Who is the Final Arbiter of Constitutionality in Europe?: Three Conceptions of the Relationship between the German Federal Constitutional Court and the European Court of Justice / M. Kumm // *Common Market Law Review*. – 1999. № 36. – P. 351–386.
231. Lang J.T. The Duties of National Authorities under Constitutional Law / John Temple Lang // *ELRev*. – 1998. – № 23. – P. 109–131.
232. Lasok D. Law and Institutions of the European Communities / Lasok D. & J.W. Bridge. – London ; Butterworths, 1987. – 4th ed. – 570 p.
233. Lenaerts K. Of Birds and Hedges : the Role of Primacy in Invoking Norms of EU Law / Lenaerts Koen and Corthaut Tim // *European Law Review*. – 2006. – № 31. – P. 287–315.
234. Lenaerts K. The Rule of Law and the Coherence of the Judicial System of the European Union / K. Lenaerts // *CMLR*. – 2007. – Vol. 44. – pp. 1625-1659 p.
235. Lenz A.G. in Case- 91/92, Faccini Dori v Recreb [1994] ECR I-3325, para.50-52
236. Lenz M. Horizontal What? Back to basics / M. Lenz, D.S. Tynes, L. Young // *ELR* 2000. – № 5. – P. 509–522.
237. Ludwikowski R.R. Supreme Law or Basic Law? The Decline of the Concept of Constitutional Supremacy, *Cardozo Journal of International and Comparative Law* / Rett R. Ludwikowski // *CARDOZO J. INT'L & COMP. L.* – 2001. – Vol. 9. – P. 253–296.
238. *Macarthy's Ltd. vs. Smith*, Court of Appeal (Civil Division) [1979] 3 All ER 325
239. MacCormick N. Questioning Sovereignty : Law, State, and Nation in the European Commonwealth / Neil MacCormick. – Oxford : Oxford University Press. – 1999. – 210 p.
240. Maduro M.P. Interpreting European Law: Judicial Adjudication in a Context of Constitutional Pluralism [Електронний ресурс] / Miguel Poiares Maduro // *Vol1 EJLS*. – №2. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ejls.eu/2/25UK.pdf>
241. Mestmäcker E.-J. On the Legitimacy of European law / Mestmäcker Earnst-Joachim // *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales*. – 1994. – № 58. – P. 615–636.

242. Minister of the Interior v Cohn-Bendit, Decision of the Conseil d'Etat, 22 December 1979, 8 Dalloz 1979, [1980] 1 CMLR 543
243. Moravcsik A. A New Statecraft? / A. Moravcsik // *Supranational Entrepreneurs and International Cooperation*, «International Organization». – Vol. 53, No. 2, 1999. – P. 267–306.
244. Moorhead T. The Values of the European Union Legal Order: Constitutional Perspectives / Timothy Moorhead. – *European Journal of Law Reform*. – 2014. – №1. – P.3 - 18
245. Müller J.-W. A European Constitutional Patriotism? The Case Restated / Jan-Werner Müller // *European Law Journal*. – 2008. – Vol. 14, Issue 5. – P. 542–557.
246. Opinion 1/76 ECJ, Draft Agreement establishing a European laying-up fund for inland waterway vessels [1977] ECR 741
247. Oppermann T. *Europarecht* / T.Oppermann. – München, 1991. – 932 p.
248. Papaconstantinos H. Free Trade and Competition in the EEC. Law, Policy and Practice / H.Papaconstantinos // *L.N.J.* – 1988. – P. 11–15.
249. Pernice I. *Europäisches und nationales Verfassungsrecht* / Ingolf Pernice // *Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer*. – 2001. – S.148–193.
250. Pescatore P. The Doctrine of «Direct Effect»: An infant Disease of Community Law / Pescatore, Pierre // *European Law Review*. – 1983. – № 8. – P.155–177.
251. Polish Constitutional Tribunal, Judgment of 11th May 2005, № 18/04 Polands membership in the European Union (The Accession Treaty) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.trybunal.gov.pl>
252. Polish Constitutional Tribunal, Judgment of 27 April 2005, №. P1/05, on the Constitutionality of the European Arrest Warrant National Implementation [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.trybunal.gov.pl>
253. Pollack A. *International Relations Theory and European Integration* / Mark A. Pollack // *European University Institute RSC Working Paper*. – Florence, 2000. – No. 55. – 30 p.
254. Pollicino O. The New Relationship between National and the European Courts after the Enlargement of Europe: Towards a Unitary Theory of Jurisprudential Supranational Law? // *Yearbook of European Law*. – 2010. – Vol. 29 (1). – P. 65–111.

255. Prechal S. Directives in EC law / S.Prechal // Oxford University Press. – 2005. – 2 th ed. – 384 p.
256. Puchala D. J. Institutionalism, Intergovernmentalism, and European Integration: a Review Article / D. J. Puchala // Journal of Common Market Studies. – 1999. – Vol. 37. – No. 2. – P. 317–331.
257. Reich N. Understanding EU law: objectives, principles, and methods of community law / Norbert Reich. – 2 ed. – Oxford : Oxford Intersentia Publishers. – 400 p.
258. Ross M. The Development of Individual Protection / Malcolm Ross, Beyond Francovich // Modern Law Review. – 1993. – P. 55–73.
259. Sajó A. Learning Cooperative Constitutionalism the Hard Way : the Hungarian Constitutional Court Shying Away from EU Supremacy / A. Sajó // ZSE. – 2004. – № 2/3. – P. 351–371.
260. Schermers H. Judicial Protection in the European Union. Kluwer Law International / Schermers H., Waelbroeck D. – 6th ed. – New York, 2001. – 920 p.
261. Schilling T. The Autonomy of the Community Legal Order: An Analysis of Possible Foundations / T. Schilling // Harvard International Law Journal. – 1996. – Vol. 37. – No. 2. – P. 389–409.
262. Schmidt M. G. Demokratietheorien / M. G.Schmidt. – Opladen : Leske + Budrich, UTB, Stuttgart 2000. – 620 p.
263. Shearer I.A. Starke's International Law / I.A. Shearer. – 11 ed. – London, 1994. – 384 p.
264. Slaughter A.-M. The European Court and National Courts, Doctrine and Jurisprudence / A.-M.Slaughter, Stone Sweet A., and J. H. H. Weiler (eds.). – Oxford : Hart Publishing 1998. – 444 p.
265. Steinbach A. The Lisbon Judgment of the German Federal Constitutional Court – New Guidance on the Limits of European Integration? / Armin Steinbach // German Law Journal. – 2010. – № 4. – P. 367–390.
266. Steiner J. EU Law / Josephine Steiner, Lorna Woods and Christian Twigg. – 9th ed. – Flesner : Oxford University Press, 2006. – 695 p.
267. Steiner J. TextBook on EC Law / Josephine Steiner. – 4th ed. – Blackstone: Blackstone Press Limited, 1994. – LXV + 418 p.

268. Stone A. Abstract Constitutional Review and Policy Making in Western Europe / Alec Stone // Comparative Judicial Review and Public Policy / Donald W. Jackson and C. Neal Tate, eds. – London : Greenwood Press, 1992). – P. 41–57.
269. Temple-Morris P. Secundus Inter Pares. Some New Proposals for Reform of the House of Lords / P. Temple-Morris. – London : Bow Publications, 1977. – 6 p.
270. The Lisbon Treaty : The Readable Version [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://en.euabc.com/upload/books/lisbon-treaty-3edition.pdf>
271. Tremps P. Justicia comunitaria, justicia constitucional y tribunales ordinarios frente al derecho comunitario / P. Tremps // Revista Espanola de Derecho Constitucional, – 1985. – № 13. – P. 157–181.
272. Triepel H. Völkerrecht und Landesrecht / H.Triepel. – Leipzig : Hirschfeld C. L. Verlag, 1899. – XII + 452 S.
273. Twigg-Flesner L. EU law / Jo Steiner Christian Twigg-Flesner, Lorna Woods // Oxford University Press, USA. – 2006. – 9 edition. – 792 p.
274. Venizelos Ev. European Constitution: A Challenge for Constitutional Theory / Venizelos Ev. // Revue européenne de droit public. – 2001. – Vol.16 – № 1. – P. 19–28.
275. Walker N. The Idea of Constitutional Pluralism / Neil Walker // Modern Law Review. – 2002. – Vol. 65, № 3. – P. 317–359.
276. Weatherill S. Law and Integration in The European Union / S. Weatherill // Clarendon Press – Oxford, 1995. – 306 p.
277. Weiler J. Federalism Without Constitutionalism: Europe's Sonderweg / Joseph Weiler // T. Kalypso Nicolaidis and Robert Howse The Federal Vision : Legitimacy and Levels of Governance in the United Statse and the European Union, Oxford Universety Press . – 2001. – P. 54–72.
278. Weiler J. H. European neo-constitutionalism : in search of foundations for the European constitutional order / Weiler Joseph H. // Political Studies. – 1996. – № 44. – P. 517–533.
279. Weiler J. The Autonomy of the Community Legal Order – Through the Looking Glass / J. Weiler, and U. Haltern // Harvard International Law Journal. – 1996. – N 37. – P. 411–448.
280. Weiler J.H. The Transformation of Europe / Joseph H. Weiler // YALE Law Jornal. – 1991. – № 100. – P. 2403-2483.

281. Weiler J.H.H. *The Constitution of Europe: "Do the New Clothes Have an Emperor?" and Other Essays on European Integration* / J.H.H. Weiler // Cambridge University Press, 1999. – 384 p.
282. Wheatley S. *Democracy in International Law: A European Perspective* / Steven Wheatley // *International and Comparative Law Quarterly*. – 2002. – Vol. 51. – P. 225-248.
283. Winkelmann I. (Hrsg.). *Das Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts. Vom 12. Oktober 1993* / Winkelmann, Ingo (Hrsg.) // *Dokumentation der Verfahrens mit Einführung. Tübinger Schriften zum Staats- und Verwaltungsrecht Band 25*. – Berlin : Duncker & Humblot. 1994. – 802 S.
284. Witte B. De. *Direct Effect, Supremacy and the Nature of the Legal Order* / B. De Witte // P. Craig and G. de Búrca (eds.). *The Evolution of EU Law Oxford*. – OUP, 1999. – P. 177-213.
285. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 listopada 2010 r. (Sygn. akt. K 32/09) // Режим доступу: <http://trybunal.gov.pl/rozprawy-i-ogloszenia-orzeczen/wyroki-i-postanowienia/art/4867-traktat-z-lizbony/>
286. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 listopada 2011 r. (Sygn. Akt SK 45/09) // Режим доступу: <http://isip.sejm.gov.pl/Download?id=WDU20112541530&type=1>
287. Jaremba U. *At the crossroads of national and European Union law. Experiences of national judges in a multi-level legal order* / Urszula Jaremba // *Erasmus Law Review*. – 2013. – Vol. 6, No. 3/4. – P. 191-203
288. Ziegler K. *Intrnational and EU law: between asymmetrical constitytionalization and fragmentation* / K. Ziegler // *Legal Journal "Law of Ukraine"*. – 2013. – №3. – P.5-62
289. Zilioli C. and Selmayr M. *The Law of the European Central Bank* / Chiara Zilioli and Martin Selmayr // *Columbia Journal of European Law*. – 2004. – Vol. 10, № 2. – P. 411-414
290. Zorn A. *Crundzüge des Volkerrechts* / A. Zorn. – Leipzig : J.J. Weber, 1903. – 315 s.

SUMMARY

The vigorous development of the integration processes taking place within the European Union leads to further rapprochement and closer interaction among domestic legal orders of the member states, resulting in a widening circle of relationships regulated based on the legal standards of EU laws. The proper functioning and implementation of these standards (EU laws) is in many respects dependent on the specific procedure for their implementation in the national law of the member states. It is this procedure that ensures timely and effective enforcement of EU legal standards. At the same time, it should be noted that the legal order of each member state is unique and original, which, in turn, calls for an individual approach in the implementation of EU law standards. However, the mechanism of implementation of EU law standard established as a result of development of this supranational international organization is specific and more effective than classic international mechanisms for implementation of international laws in the domestic law of individual countries. Hence, research into the process of implementation of EU law standards into the national law of its member states is a particularly important topic in the theory of contemporary international law and EU law.

The integration and EU membership is a priority of Ukraine's foreign policy, therefore, special importance should be vested in research aiming at determining the legal forms and mechanisms of Ukrainian integration into the EU. Cooperation between Ukraine and the European Union within the framework of foreign policy in our country is recognized as a top priority. In this context, emphasis is placed on ensuring Ukraine's integration into European political, economic and legal framework for the purpose of attaining membership in the European Union. The terms of entering into the Association Agreement between Ukraine and the EU provide for an urgent need for studies aimed at determining the legal forms and mechanisms of integration of Ukraine

into the EU. This, in turn, requires study and research of the implementation of the EU law into national law of its member states in order to develop recommendations and proposals for the optimal integration of EU law standards into the Ukrainian legal order if our country should become a member of the EU. Since Ukraine declared its intention to join the European Union, it seems to be appropriate to the study and borrow the experience of countries which joined the EU in the context of the implementation of EU law standards into their national law. Thus, the study of this issue is of particular relevance in the context of the need to bring the Ukrainian legislation in line with EU law.

This monographic study found that the EU legal order is still in the process of development. It is the European Court of Justice that plays an important role in determining the direction of its development. Its decisions made up the foundation for its functioning and interaction with other law orders. This law order (that of the EU) cannot be fully independent and separated from the international or domestic law orders of the member states, where as it is closely related with them. In turn, citizens of the EU member states apply certain legal standards of the EU law in national courts for the purposes of protection, there by ensuring its effective operation. Member states, in fact, set the foundation not only for development of the principle of direct effect, but also for enforcement of the EU order as a whole.

There are criteria to be met by EU law standards to operate freely in the national law of its member states. Thus, EU law standards must be clear and understandable, unconditional and independent. These criteria are closely connected and intertwined and if EU law standards meet them they are subject to direct implementation (first and foremost by national courts) in the member states. It was established that the principle of direct action with regard to its validity and application by the national courts of the member states, in fact, comes down to the courts verifying whether this or that provision of the EU legislation is sufficiently effective

and meets all the criteria of direct action to be used by courts when hearing cases with the purpose of effective legal protection of individuals and the uniform application of law.

It was established that the supremacy of EU law entails responsibilities for various national bodies with regard to their committing particular actions. First of all, it is rendered impossible for legislative authorities to take decision that are inconsistent with the standards of the EU legislation and do not meet them. In turn, national courts essentially are to bear responsibility for cancellation of certain national laws which have in “conflict” with the EU legislation. It should be pointed out that the supremacy of the EU legislation by no means implies automatic cancellation of national law standards of the member states. In this case, we are talking about their non-use, rather than cancellation.

The work provides a definition of the term “implementation of the EU law” which is described as the process of transposing EU law standards, including establishment of the order and procedures for their implementation in the domestic legal orders of the member states. This process also includes interpretation, practice of application, ensuring compliance with and enforcement of law standards that correspond with the EU legislation by public authorities of the member states. The concept of “the mechanism of EU law implementation” was established being interpreted as a set of legal and institutional tools used within the European Union to implement EU law standards in the national law of the member states. It was established that it is exactly this mechanism that ensures the effective implementation of EU law standards into the national law of the member states, which in turn contributes to the development and closer cooperation between the two law orders.

It was demonstrated that such legal acts as EU regulations in their legal nature differ from the international law rules in that they have the same legal effect throughout the EU and are applied in full. However, they do not transform into national laws but rather directly produce rights and duties

for all citizens of the EU. Since these acts are “secondary” law acts and apply to both individuals and legal entities, as well as the member states as a whole, this, in turn, does not allow for including the provisions contained in these acts in international law norms. A regulation does not require implementation or fulfilment of any other actions by member states for it to enter into force. It was found that national implementing measures taken to give effect to the regulations are not always invalid. There may be exceptions where regulations directly or indirectly provides for a permit for the member states to take certain measures concerning its implementation.

It was specified that the implementation of EU directives into the national legal order of the member states is carried out by way of amending or cancelling existing laws and by-regulations. However, the directive will only become valid when a relevant legal act of national law of a certain country is adopted that fully or partially recreates its provisions. Adoption of a law, rather than a by regulation, seems to be more appropriate to effectively implement directives. In this case, by applying the national law the national court aims at interpreting and applying the legislation adopted for the implementation of the directive in accordance with the EU law without violating the free discretion under the national law. When applying national law which was adopted before or after such directives, the national court must interpret it in line with the directions to the fullest possible extent.

It was revealed that the constitutional and legal mechanism of interaction between the EU law and the national law of the member states is interpreted as a set of legal means used for regulation and coordination of the constitutional and legal norms of the member states in respect to the EU law and implemented to overcome legal conflicts arising from this interaction. It should be noted that the EU constitutional order after the adoption of the Lisbon Treaty can be described as constitutional pluralism, where the law order of the EU and its member states are defines as parallel and overlapping fields.

It was demonstrated that some constitutional courts of the founding members of the EU had been trying for a long period of time to keep full constitutional control over EU legal acts as to their constitution. However, it should be noted that no EU legal act was found to be optional and not subject to application in the cases head by these courts. In turn, the constitutional courts of new EU member states did not abandon their role of the guarantor of their constitutions but interpreted their national constitutional provisions in accordance with EU law, thus preventing conflicts that could arise as a result of implementation of EU law standards into the national law of these countries.

This work includes the study of mechanisms of EU law operation in the national law both from the perspective of the theory of law and based on a study of the practice of the European Court of Justice, which determines the practical aspects of this research.

Наукове видання

БРАЦУК Іван Зіновійович

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРАВА
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
В НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО
ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ**

*За науковою редакцією
професора М.М. Микієвича*

Редактор *Р. П. Спринь*
Технічний редактор *С. З. Сенік*
Комп'ютерне верстання *Н. В. Якимів, Н. М. Лобач*
Обкладинка *С. О. Дерев'янка*

Формат 60×90/16. Умовн. друк. арк. 15.
Тираж 300 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні "Коло",
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.